

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİYARBAKIR VE ŞANLIURFA İLLERİNDE BULUNAN
KİLİSEDEN CAMİYE ÇEVİRİLMİŞ YAPILAR**

Dilek BARTAN

**Temmuz-2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİYARBAKIR VE ŞANLIURFA İLLERİNDE BULUNAN
KİLİSEDEN CAMİYE ÇEVİRİLMİŞ YAPILAR**

Dilek BARTAN

**Danışman
Prof. Dr. Gülriz KOZBE**

Diğer Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Hazal C. ÖZTÜRKER DEMİR

Doç. Dr. Turgay POLAT

**Temmuz-2025
BATMAN**

TEZ KABUL ONAYI

Dilek Bartan tarafından hazırlanan “Diyarbakır ve Şanlıurfa İllerinde Bulunan Kiliseden Camiye Çevrilmiş Yapılar” adlı tez çalışması 26/07/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy çokluğu ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Prof. Dr. Gülriz KOZBE

.....

Üye

Doç. Dr. Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR

.....

Üye

Doç. Dr. Turgay POLAT

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

İmza

Dilek BARTAN
26/07/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİYARBAKIR VE ŞANLIURFA İLLERİNDE BULUNAN KİLİSEDEN CAMİYE ÇEVİRİLMİŞ YAPILAR

Dilek BARTAN

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

2025, 157 Sayfa

Mezopotamya ile Anadolu kültür ve geleneklerinin geçiş bölgeleri üzerinde yer alan illerimizden Diyarbakır ve Şanlıurfa'da çeşitli dönemlere ait birçok mimari yapı bulunmaktadır. Bu iki şehrimizin merkez ve çevrelerinde Mitaniler, Mervaniler, İnanoğulları, Nisanoğulları, Eyyubiler, Abbasiler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Akkoyunlular, Osmanlılar, Zengiler, Artuklular, İlhanlılar, Memlükler, Dulkadıroğulları, Safeviler ve Ermeniler gibi birçok büyük devlet ve uygarlıktan kalan taşınır ve taşınmaz kültür varlıkları mevcuttur. Bu devlet ve uygarlıklardan günümüze kalan yapılardan bazıları insanların ihtiyaçları, dini ideolojileri, yaşam felsefeleri, gelenek ve görenekleri basılarak değişikliklere uğramışlardır. Bu değişiklikler günümüzde kimi yapılarda tamamı ile kendini göstermekteyken kimi yapılarda ise eski bir yapının üzerine inşa edilmiş ya da eski bir yapının başka bir yapıya dönüştürülmesi sonucu kendini göstermektedir. Biz ise yaptığımız araştırmada bu tür yapılara örnek oluşturabilecek taşınmaz kültür varlıklarımızdan kiliseden camiye dönüştürülen ve birçok medeniyetin, uygarlığın, devletin dini sembolü olmuş, dini inançlar açısından büyük bir önem arz eden Diyarbakır ve Şanlıurfa illerimizde bulunan altı camimizi ele alarak her an gelişmekte ve değişmekte olan dünya şartlarının yapılar üzerinde yarattığı değişimlere değinerek bu yapı türlerinin önemini öne çıkarmaktayız.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Urfa, kültür, sanat, din, cami, kilise.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

BUILDINGS CONVERTED FROM CHURCHES TO MOSQUES in DİYARBAKIR AND ŞANLIURFA PROVINCES

Dilek BARTAN

Batman University Graduate Education Institute

Department of Art History

Advisor: Prof. Dr. Gülriz KOZBE

2025, 157 Pages

There are many architectural buildings from various periods in Diyarbakır and Şanlıurfa, two of our provinces located on the transition zones of Mesopotamian and Anatolian cultures and traditions. In the center and surroundings of these two cities, there are movable and historical artifacts from many great states and civilizations such as the Mitanis, Mervanids, İnanoğulları, Nisanoğulları, Ayyubids, Abbasids, Great Seljuks, Anatolian Seljuks, Akkoyunlus, Ottomans, Zengis, Artuqids, Ilkhanate, Mamluks, Dulkadiroğulları, Safavids and Armenians. There are immovable cultural assets. Some of the structures that have survived from these states and civilizations have undergone changes based on people's needs, religious ideologies, life philosophies, traditions and customs. While these changes are completely evident in some buildings today, they are manifested in some buildings as a result of being built on an old building or transforming an old building into another. In our research, we examined six mosques located in Diyarbakır and Şanlıurfa provinces, which have been converted from churches to mosques and have become the religious symbol of many civilizations, civilizations and states, and are of great importance in terms of religious beliefs, which are among our immovable cultural assets that can serve as examples of such structures, and are constantly developing and changing. We highlight the importance of these building types by touching on the changes caused by the current world conditions on the buildings.

Keywords: Diyarbakır, Urfa, culture, art, religion, mosque, church.

ÖN SÖZ

Yüzyıllar boyunca süre gelen, birçok medeniyete ev sahipliği eden ve tarih boyunca birbirinden farklı kültür, coğrafya, yaşam, dini ideolojiye sahip olan birçok medeniyeti ve uygarlığı (Hurriler, Mitaniler, Abbasiler, Mervaniler, Büyük Selçuklular, İnanoğulları, Nisanoğulları, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Osmanlı, Ermeniler, Artuklular, İlhanlılar, Memlûklüler, Safeviler, Dulkadiroğulları, Timur, Selevkoslar vb.) kendi bünyesi içerisinde barındıran Güneydoğu Anadolu Coğrafyası içinde yer alan Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde tarih boyunca ayakta kalabilmiş, günümüze kadar ulaşmayı başarmış birçok önemli taşınmaz kültür varlıkları mevcuttur.

Biz bu çalışmamızda taşınmaz kültür varlıkları içerisinde örnek teşkil eden Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde bulunan kiliseden camiye çevrilmiş yapıların (Diyarbakır Ulu Camii (Mar-Toma Katedrali/Büyük Bakireler Tapınağı), Şanlıurfa Ulu Camii (Mor Stefanos/Kızıl Kilise), Fırfırlı Camii (12 Havarî Kilisesi/Aziz Havariler Kilisesi), Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johanes Prodromos Addai Kilisesi), Mevlid-i Halil Camii (Hristiyanlar Kilisesi), Rızvaniye Camii (Rıdvaniye/Aziz Thomas Kilisesi) tarih boyunca insan yaşamı üzerinde yarattığı etkileri, bıraktığı izleri, değiştirdiği kültür ve gelenekleri, turizme olan katkıları ve günümüzdeki önemini ele alarak inceleyeceğimiz, zevk alabileceğimiz, bilgi edinebileceğimiz ve en önemlisi de bu yapıların gelecek kuşaklar, medeniyetler ve uygarlıklar için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermeye çalışacağımız bir araştırma çalışması olacaktır.

Örnek teşkil etmesi açısından ele aldığımız Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde bulunan kiliseden camiye çevrilmiş yapılar (taşınmaz kültür varlıkları) içerisinde barındırdıkları medeniyet ve uygarlıklara ait birçok iz taşımalarıyla birlikte bu medeniyet ve uygarlıkların yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini, dini ideolojilerini, coğrafyalarını, çeşitli kültürlerini anlatan birbirinden farklı birçok sayıda süsleme unsuruyla, yapılardan günümüze kalan birçok malzeme ve bu yapılardan kalan yapı parçaları bulunmaktadır. Bu süslemeler, malzemeler ve yapı parçalarından bazıları günümüze tam ve sağlam bir şekilde ulaşmış olsa da bir kısmı parçalanmış, harap olmuş bir halde günümüze kadar gelebilmeyi başarmıştır. Bunlar Artuklular, Selçuklular, Osmanlılar, Ermeniler, İnanoğulları, Nisanoğulları ve Eyyubiler gibi bölgede yaşamış olan birçok büyük medeniyet ve uygarlığa aittir. Biz yaptığımız bu çalışmada söz ettiğimiz eserlerden bazılarını değineceğiz.

Tez çalışmamda bana bilgisi, tecrübeleri ve tavsiyeleriyle yol gösteren değerli danışmanım Prof. Dr. Gülriz KOZBE'ye ve benden maddi manevi desteklerini esirgemeyen ailem ve eşime teşekkürlerimi sunarım.

Dilek BARTAN
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
RESİM LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR	xii
1. GİRİŞ	1
2. KAYNAK ARAŞTIRMASI	4
3. YÖNTEM.....	6
4. BULGULAR VE TARTIŞMALAR	8
4.1. Diyarbakır İlinde Bulunan Kiliseden Camiye Çevrilen Yapılar	8
4.1.1. Diyarbakır Ulu Camii (Mar-Toma Katedrali/ Büyük Bakireler Tapınağı)	8
4.1.1.1. Diyarbakır Ulu Camii kitabeleri	22
4.1.1.2. Diyarbakır Ulu Camii’nin avlusu, kapıları ve revakları	33
4.1.1.3. Diyarbakır Ulu Camii’nin minare/minberi/mihrabı ve mahfili..	39
4.1.1.4. Diyarbakır Ulu Camii vaiz kürsüsü ve tavanı	45
4.1.1.5. Diyarbakır Ulu Camii’nin şadırvanı, havuzu ve namazgâhı.....	47
4.1.1.6. Diyarbakır Ulu Camii Hanefiler bölümü	49
4.1.1.7. Diyarbakır Ulu Camii Şafiiler bölümü.....	52
4.1.1.8. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medresesi	58
4.1.1.9. Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi (Sincariye/Mercaniye Medresesi)	69
4.1.1.10. Diyarbakır Ulu Camii’nin avlusunda bulunan güneş saati	77
4.2. Şanlıurfa İlinde Bulunan Kiliseden Camiye Çevrilen Yapılar.....	78

4.2.1. Şanlıurfa Ulu Camii (Mor Stefanos/Kizil Kilise)	78
4.2.1.1. Şanlıurfa Ulu Camii kitabeleri	90
4.2.1.2. Şanlıurfa Camii müezzin mahfili/ mihrabı ve minberi	94
4.2.1.3. Şanlıurfa Ulu Camii minaresi	95
4.2.1.4. Şanlıurfa Ulu Camii'nin şadırvanı	96
4.2.1.5. Şanlıurfa Ulu Camii mezarlığı	97
4.2.2. Fırfırlı Camii (On İki Havari Kilisesi/ Aziz Havariler Kilisesi)	100
4.2.2.1. Fırfırlı Camii giriş kapısı.....	104
4.2.2.2 Fırfırlı Camii mihrabı, minberi ve minaresi.....	105
4.2.3. Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johannes Prodromos Addai Kilisesi .....)	107
4.2.3.1. Selahaddin Eyyubi Camii kitabeleri	115
4.2.4. Mevlid-i Halil Camii (Dergâh Camii/ Hristiyanlar Kilisesi)	115
4.2.4.1. Mevlid-i Halil Camii kitabeleri.....	125
4.2.4.2. Mevlid-i Halil Camii mezarlığı.....	128
4.2.5. Rızvaniye Camii (Rıdvaniye Camii/ Aziz Thomas Kilisesi)	132
4.2.5.1. Rızvaniye Cami kitabeleri.....	142
4.2.5.2. Rızvaniye Camii'nin mihrabı-minberi ve müezzin mahfili	147
4.2.5.3. Rızvaniye Camii'nin kapısı ve minaresi	148
5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	152
5.1. Sonuç ve Değerlendirme	152
5.2. Öneriler	155
KAYNAKLAR	156

RESİM LİSTESİ

Resim 4. 1. Diyarbakır Ulu Camii planı (Ocaklık, 2022).....	12
Resim 4. 2. Diyarbakır Ulu Camii dış görünüşü (2024).....	12
Resim 4. 3. Diyarbakır Ulu Camii içi (2024).....	16
Resim 4. 4. Diyarbakır Ulu Camii giriş ve avlusu (2024).....	19
Resim 4. 5. Diyarbakır Ulu Camii batısında Roma dönemi tiyatrolarından kalma sütun-başlıklar (2024).....	21
Resim 4. 6. Diyarbakır Ulu Camii avlusu (2024).....	22
Resim 4. 7. Avlu duvarı üzerinde bulunan kitabe (Akok, 1969).....	22
Resim 4. 8. Batı maksuresi altındaki kitabe (Akok, 1969).....	23
Resim 4. 9. Batı maksuresi üstündeki kitabe (Akok, 1969).....	23
Resim 4. 10. Avlu duvarı doğu kısmındaki kitabe (Akok, 1969).....	24
Resim 4. 11. Minarenin güney yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969).....	24
Resim 4. 12. Minarenin batı yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969).....	25
Resim 4. 13. Minarenin kuzey yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969).....	25
Resim 4. 14. Minarenin doğu yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969).....	25
Resim 4. 15. Minarenin üst kısmı ve güneyinde bulunan kitabe (Akok, 1969)....	25
Resim 4. 16. Avlunun doğu cephesinde yer alan kitabe (Akok, 1969).....	26
Resim 4. 17. Üst sırada birinci satırda yer alan kitabe (Akok, 1969).....	26
Resim 4. 18. Birinci satırın altında sağ tarafta yer alan kitabe (Akok, 1969).....	26
Resim 4. 19. Birinci satırın sol tarafında yer alan kitabe (Akok, 1969).....	27
Resim 4. 20. Sağda taraftaki sütunun başında yer alan kitabe (Akok, 1969).....	27
Resim 4. 21. Solda taraftaki sütunun başında yer alan kitabe (Akok, 1969).....	27
Resim 4. 22. Doğru duvarı pencerelerindeki kitabe (Akok, 1969).....	27
Resim 4. 23. Harim kısmının batı yüzünde yer alan kitabe (Akok, 1969).....	28
Resim 4. 24. Şafiiler Bölümü'nde bulunan kitabe (Akok, 1969).....	29
Resim 4. 25. Yapının batı tarafında yer alan kitabe (Akok, 1969).....	30
Resim 4. 26. Yapının batı tarafında yer alan kitabe (Akok, 1969).....	30
Resim 4. 27. Yapının güney kemerlerindeki kitabe (Akok, 1969).....	30
Resim 4. 28. Mesudiye Medresesi'nin eyvanında bulunan kitabe (Akok, 1969)..	30
Resim 4. 29. Mesudiye Medresesi'nin kuzeyinde bulunan kitabe (Akok, 1969)..	31
Resim 4. 30. Mesudiye Medresesi'ndeki mihrabın kitabesi (Akok, 1969).....	31
Resim 4. 31. Mihrabın sağında yer alan kitabe (Akok, 1969).....	32
Resim 4. 32. Mihrabın solunda yer alan kitabe (Akok, 1969).....	32
Resim 4. 33. Mesudiye Medresesi'nin güneyindeki kitabe (Akok, 1969).....	32
Resim 4. 34. Mesudiye Medresesi'nin güney cephesindeki kitabe (Akok,1969)..	33
Resim 4. 35. Diyarbakır Ulu Camii güney kısmı (2024).....	34
Resim 4. 36. Diyarbakır Ulu Camii giriş kapısı (2024).....	35
Resim 4. 37. Diyarbakır Ulu Camii giriş kapısı üzerindeki kitabe (2024).....	35
Resim 4. 38. Diyarbakır Ulu Camii'deki aslan-boğa kabartmaları (2024).....	36
Resim 4. 39. Diyarbakır Ulu Camii avlusu (2024).....	37
Resim 4. 40. Diyarbakır Ulu Camii kuzey kısmı (2024).....	37
Resim 4. 41. Diyarbakır Ulu Camii doğu kısmı (2024).....	38
Resim 4. 42. Diyarbakır Ulu Camii batı kısmı (2024).....	38
Resim 4. 43. Diyarbakır Ulu Camii minaresi (2024).....	40
Resim 4. 44. Diyarbakır Ulu Camii minber ve mihrabı (2024).....	42
Resim 4. 45. Diyarbakır Ulu Camii minber ve mihrabın önden görünüşü (2024)	43

Resim 4. 46.	Diyarbakır Ulu Camii ikinci mihrabı (2024).....	43
Resim 4. 47.	Diyarbakır Ulu Camii ahşap mahfili (2024).....	45
Resim 4. 48.	Diyarbakır Ulu Camii vaiz kürsüsü (2024).....	46
Resim 4. 49.	Diyarbakır Ulu Camii tavanı (2024).....	47
Resim 4. 50.	Diyarbakır Ulu Camii namazgah ile şadırvanı (2024).....	48
Resim 4. 51.	Diyarbakır Ulu Camii şadırvan ve namazgahı (2024).....	49
Resim 4. 52.	Diyarbakır Ulu Camii Hanefiler Bölümü (2024).....	51
Resim 4. 53.	Diyarbakır Ulu Camii Hanefiler Bölümü iç kısmı (2024).....	52
Resim 4. 54.	Diyarbakır Ulu Camii Şafiiler Bölümü (2024).....	53
Resim 4. 55.	Diyarbakır Ulu Camii Şafiiler Bölümü'nün iç kısmı (2024).....	56
Resim 4. 56.	Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese giriş kapısı (2024).....	59
Resim 4. 57.	Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese avlusu (2024).....	63
Resim 4. 58.	Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese içi (2024).....	64
Resim 4. 59.	Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medrese içindeki kitaplar (2024)..	66
Resim 4. 60.	Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medresesi içindeki merdiven (2024).....	67
Resim 4. 61.	Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese mihrabı (2024).....	68
Resim 4. 62.	Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese eyvan kısmı (2024).....	69
Resim 4. 63.	Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi (Haspolat, 2014).....	71
Resim 4. 64.	Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi avlusu (2024).....	72
Resim 4. 65.	Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medrese yan tarafı (2024).....	73
Resim 4. 66.	Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medrese kapısı (Haspolat, 2014)..	75
Resim 4. 67.	Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medrese avlusu (2024).....	77
Resim 4. 68.	Diyarbakır Ulu Camii Medrese içi (Haspolat, 2014).....	77
Resim 4. 69.	Diyarbakır Ulu Camii avlusundaki güneş saati (2024).....	78
Resim 4. 70.	Şanlıurfa Ulu Camii planı (Kürtçüoğlu, 2013).....	79
Resim 4. 71.	Şanlıurfa Ulu Camii (Kürtçüoğlu, 2013).....	81
Resim 4. 72.	Şanlıurfa Ulu Camii dış görünüşü (2024).....	83
Resim 4. 73.	Şanlıurfa Ulu Camii kiliseden kalma sütun başlıkları (Kürtçüoğlu, 2013).....	84
Resim 4. 74.	Şanlıurfa Ulu Camii kiliseden kalma sütunlar (Kürtçüoğlu, 2013)..	85
Resim 4. 75.	Şanlıurfa Ulu Camii içi (Kürtçüoğlu, 2013).....	86
Resim 4. 76.	Şanlıurfa Ulu Camii avlusu (Güler, 2011).....	86
Resim 4. 77.	Şanlıurfa Ulu Camii batı giriş kapısı ve üzerindeki kitabe (2024)....	87
Resim 4. 78.	Şanlıurfa Ulu Camii kuzey giriş kapısı (Güler, 2011).....	88
Resim 4. 79.	Şanlıurfa Ulu Camii haziresindeki kuyu-yapı (Kürkçüoğlu, 2013)..	89
Resim 4. 80.	Şanlıurfa Ulu Camii son cemaat yeri (Kürtçüoğlu, 2013).....	89
Resim 4. 81.	Şanlıurfa Ulu Camii son cemaat yeri (Güler, 2011).....	90
Resim 4. 82.	Şanlıurfa Ulu Camii batı kapısı üzerindeki kitabe (Karakaş, 2012)..	91
Resim 4. 83.	Şanlıurfa Ulu Camii doğu kapısındaki kitabe (Karakaş, 2012).....	92
Resim 4. 84.	Şanlıurfa Ulu Camii orta kapısındaki kitabe (Karakaş, 2012).....	93
Resim 4. 85.	Şanlıurfa Ulu Camii mihrap ve minber (Güler, 2011).....	95
Resim 4. 86.	Şanlıurfa Ulu Camii minaresi (Kürkçüoğlu, 2013).....	96
Resim 4. 87.	Şanlıurfa Ulu Camii kiliseden kalma duvar ve hazire (Kürtçüoğlu, 2013).....	98
Resim 4. 88.	Şanlıurfa Ulu Camii namazgah ve haziresi (Güler, 2011).....	98
Resim 4. 89.	Şanlıurfa Ulu Camii mezar taşları (Güler, 2019).....	99
Resim 4. 90.	Şanlıurfa Ulu Camii haziresindeki mezar taşları (Güler, 2019).....	99
Resim 4. 91.	Fırfırlı Camii planı (Kürtçüoğlu, 2013).....	101
Resim 4. 92.	Fırfırlı Camii içi (2024).....	101

Resim 4. 93.	Fırfırlı Camii (2024).....	102
Resim 4. 94.	Fırfırlı Camii tavanı (örtü sistemi) (2024).....	102
Resim 4. 95.	Fırfırlı Camii giriş avlusu ve musalla taşı (2024).....	103
Resim 4. 96.	Fırfırlı Camii cephelerindeki taş işçiliği (2024).....	103
Resim 4. 97.	Fırfırlı Camii giriş kapısı (2024).....	104
Resim 4. 98.	Fırfırlı Camii minaresi (2024).....	105
Resim 4. 99.	Fırfırlı Camii mihrap ve minberi (2024).....	106
Resim 4. 100.	Selahaddin Eyyubi Camii planı (Kürkçüoğlu, 2013).....	108
Resim 4. 101.	Selahaddin Eyyubi Camii (2024).....	108
Resim 4. 102.	Selahaddin Eyyubi Camii içi (Kürkçüoğlu, 2013).....	110
Resim 4. 103.	Selahaddin Eyyubi Camii (Akbıyık, 2014).....	110
Resim 4. 104.	Selahaddin Eyyubi Camii mihrap-minberi (Kürkçüoğlu, 1993).....	111
Resim 4. 105.	Selahaddin Eyyubi Camii mihrap önü nefi (Kürkçüoğlu, 1993).....	112
Resim 4. 106.	Selahaddin Eyyubi Camii kadınlar mahfili (Kürkçüoğlu, 1993).....	113
Resim 4. 107.	Mevlid-i Halil Camii planı (Kürkçüoğlu, 2013).....	115
Resim 4. 108.	Mevlid-i Halil Camii (2024).....	116
Resim 4. 109.	Mevlid-i Halil Camii giriş kapısı (2024).....	117
Resim 4. 110.	Mevlid-i Halil Camii avlusu (2024).....	118
Resim 4. 111.	Mevlid-i Halil Camii şadırvanları (2024).....	118
Resim 4. 112.	Mevlid-i Halil Camii içi ve ayakkabılıkları (2024).....	119
Resim 4. 113.	Mevlid-i Halil Camii tavan ve vaiz kürsüsü (2024).....	120
Resim 4. 114.	Mevlid-i Halil Camii mihrap ve minberi (2024).....	121
Resim 4. 115.	Mevlid-i Halil Camii minareleri (2024).....	122
Resim 4. 116.	Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim'in makamı-mağarası (2024).....	122
Resim 4. 117.	Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim mağarasının giriş kapısı üstündeki kitabe ve mağara içerideki şifalı su (2024).....	123
Resim 4. 118.	Mevlid-i Halil Camii yer alan bazı kitabeler (2024).....	124
Resim 4. 119.	Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim'in doğduğu mağara kapısı üzerindeki kitabe (2024).....	125
Resim 4. 120.	Mevlid-i Halil Camii giriş kapısı ve üzerindeki kitabe (2024).....	126
Resim 4. 121.	Mevlid-i Halil Camii haziresi (Kürkçüoğlu, 2013).....	127
Resim 4. 122.	Mevlid-i Halil Camii mezar süslemeleri (Güler, 2019).....	128
Resim 4. 123.	Mevlid-i Halil mezar başları (Güler, 2019).....	128
Resim 4. 124.	Mevlid-i Halil mezar taşları (Güler, 2019).....	129
Resim 4. 125.	Rızvaniye Camii planı (Kürkçüoğlu, 2013).....	133
Resim 4. 126.	Rızvaniye Camii (2024).....	133
Resim 4. 127.	Rızvaniye Camii avlusu (2024).....	135
Resim 4. 128.	Rızvaniye Camii avlu ve sütunları (2024).....	137
Resim 4. 129.	Rızvaniye Camii ve Balıklıgöl (2024).....	137
Resim 4. 130.	Rızvaniye Camii içi ve mihrabı (Kürkçüoğlu, 2013).....	140
Resim 4. 131.	Rızvaniye Camii ve Balıklıgöl içindeki kutsal balıklar (2024).....	140
Resim 4. 132.	Rızvaniye Camii giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe (2024).....	142
Resim 4. 133.	Rızvaniye Camii mihrap ve müezzin mahfili (2024).....	146
Resim 4. 134.	Rızvaniye Camii minaresi (2024).....	147
Resim 4. 135.	Rızvaniye Camii giriş kapısı (2024).....	148

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklama
cm	: Santimetre
H	: Hicri
Hz	: Hasreti
İ.Ö.	: İslamiyetten Önce
M	: Miladi
m	: Metre
M.S	: Milattan Sonra
M.Ö	: Milattan Önce
Res	: Resim
SEM-EDX	: Taramalı Elektron Mikroskobu
ŞURKAV	: Şanlıurfa İli Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı
TL	: Türk Lirası
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
vb	: Ve Benzeri
YÖK	: Yükseköğretim Kurumu

1. GİRİŞ

Tarih boyunca insanoğlu yaşadığı yere kendi dilini, dinini, inancını, gelenek-göreneklerini, hayat tarzlarını, yaşam biçimlerini, yaşadıkları coğrafyayı anlatan birçok eser bırakmıştır. Bıraktıkları eserler üzerinde o dönemde yaşanan savaşlar, fetihler, doğal afetler, dini etkiler, insan ilişkileri ve kültürel farklılıkları etkili olmuştur. Bu mekanlarda izler bırakılırken aynı zamanda yapıların iç ve dış görünüşlerinde de anlaşılacağı gibi bu devletlerin, uygarlıkların ve toplulukların dini inanışları, yaşam biçimleri, insan ilişkileri, hayat şartları, mimarileri ve o günün sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi edinilmektedir. Bu izlerden bazıları devasa büyüklükteki görkemli yapılar üzerinde bulunmaktadır. İnsanoğlu bu devasa büyüklükteki görkemli yapıları yaparken adeta geçmiş ve geleceğe meydan okurcasına zamana inat tarihe imza atmış ve kendilerinden sonra gelecek olan kuşaklara paha biçilemez bir kültür mirası bırakmışlardır. Nice büyük uygarlığın, toplumun, devletin hüküm sürdüğü topraklar üzerinde yaşamış milyonlarca insanın hayat izlerini taşıyan, günümüzde de ayakta duran taşınmaz kültür varlıklarından söz etmek gerekirse öncelikle bu yapıların günümüzdeki önemine bakmak gerekmektedir. Çünkü; tarihini ve yaşadığı coğrafyayı bilmeyen bir kişi kendi geleceğini ve bulunduğu toplumu tam manasıyla anlayamaz, kavrayamaz. Geçmiş zamanlara dönüp baktığımızda da birçok soruyla karşılaşılıyor, cevap bulamıyoruz. Bu çalışmamızda cevap bulamadığımız sorulardan birine (kiliselerin neden camiye dönüştürüldü, günümüzdeki yapılarda ne tür değişiklikler yapıldı) cevap ararken, aynı zamanda yaşadığımız coğrafyayı anlamaya, kavramaya ve de geçmişten bize miras kalmış birkaç eserin değer ve önemini, niçin hala ayakta olduklarını, geçirmiş oldukları değişimlere rağmen insanoğlu için ne kadar paha biçilmez olduğunu hep birlikte öğreneceğiz. Bunun için çalışmamızda ele aldığımız kiliseden camiye dönüştürülen yapıların (Diyarbakır Ulu Camii, Şanlıurfa Ulu Camii ile Şanlıurfa'da ki Fırfırlı Camii, Selahaddin Eyyübi Camii, Mevlid-i Halil Camii ve Rızvaniye Camii) günümüzde geçirdiği değişiklikleri inceleyeceğiz.

Yukarıda söz ettiklerimizden yola çıkarak diyebiliriz ki insanoğlu yaşadığı coğrafyaya hakim olabilmek adına birçok yapı (cami, kilise, kervansaray, saray, kale, sur vb.) inşa etmiştir. Müslümanlar başta olmak üzere fethettikleri yerlere kendi inançları

doğrultusunda ve İslamı sembolize eden yapılar kurmuş ya da önceden varolan yapıları dönüştürerek kendi ihtiyaçlarına elverişli bir hale getirmişlerdir. Örneğin Müslümanlar tarih boyunca İslamı yaymak için birçok bölgeyi fethetmiştir. Fethedilen bölgelerde yer alan en büyük yapıları, başta kiliseler olmak üzere İslamın sembolü ve fethedilen yerin nişanesi olarak camiye çevirmişlerdir. Tarih boyunca süre gelen bu gelenek zaman içinde değişimlere uğrayarak, fethedilen yerlerde en büyük ve görkemli yapıların hem ihtiyaçları karşılamak için hem de halk arasında yayılan bir inanç haline gelen fethedilen yerdeki en büyük yapının camiye çevrilmesinin sevap olması anlayışı ile birçok yapı camiye dönüştürülmüştür. Bunlardan ilki Bizans Dönemi'nden kalan ve İstanbul'da yer alan Ayasofya-i Kebir Cami-i/Ayasofya Camii (Kutsal Bilgelik Kilisesi)'dir. Kilise, 532 ve 537 yılları arasında Bizans İmparatoru I. Justinianus tarafından yaptırılmıştır. Müslümanlar, Fatih Sultan Mehmet Han önderliğinde İstanbul'u eski adıyla Konstantinopolis'i 1453 yılında fethettikleri zaman şehre yerleşmek isteyen Müslümanların yerleşmelerinden sonra yapılacak olan ilk Cuma Namazı üzerine şehirde herhangi bir caminin bulunmamasından dolayı Fatih Sultan Mehmet'in emriyle şehirde bulunan en büyük ve görkemli yapı olan Kutsal Bilgelik Kilisesi (Ayasofya Camii) o günkü ihtiyaçlar doğrultusunda camiye dönüştürülmüştür.

Günümüzde ülkemiz dışında dünyanın birçok yerinde kiliseden camiye ya da camiden kiliseye çevirilen birçok yapı bulunmaktadır. Bunlara örnek verecek olursak dünya genelinde kiliseden camiye dönüştürülen yapılar arasında; İspanya Kurtuba Camii (Cordoba Katedrali) (786 cami tarihi, 1146 kilise tarihi, yapı halen kilise olarak kullanılmaktadır.), Batı Şeria Nablus Ulu Camii (6. y.y kilise tarihi, 1186 cami tarihi), Mısır Aziz Attarin Camii (Aziz Attarin Kilisesi) (370 kilise tarihi, 641/1976 cami tarihi, yapı önce kilise sonra cami tekrar kilise ve en son tekrardan camiye dönüştürülmüştür.), Cezair Keçiova Camii (Aziz Philippe Katedrali) (1830 kilise tarihi, 1962 cami tarihi), Lübnan Büyük Ömer Camii (Aziz John Baptist Kilisesi) (1110 kilise tarihi, 1291 cami tarihi, yapı önce kilise sonra cami tekrar kilise ve en son tekrardan camiye dönüştürülmüştür.), Suriye Emevi Camii (Aziz Yahya Kilisesi) (635 kilise tarihi, 715 cami tarihi), Kıbrıs Selimiye Camii (Ayasofya Katedrali) (1209 kilise tarihi, 1570 cami tarihi) gibi camileri örnek verebiliriz.

Ülkemizde ise bu tür yapı ya da yapı topluluklarıyla çok fazla karşılaşmaktayız. İstanbul Ayasofya-i Kebir Camii (Kutsal Bilgelik Kilisesi) (532/537 kilise tarihi, 1543 cami tarihi, 1947 müze tarihi, 2020 cami tarihi, yapı önce kilise daha sonra cami ve

müzeye en son tekrardan camiye dönüştürülmüştür.), Diyarbakır Ulu Camii (Mor Toma Kilisesi) (M.S. 639 cami tarihi), Şanlıurfa Ulu Camii (Kızıl Kilise) (M.S. 435 kilise tarihi, 1170 cami tarihi), Fırfırlı Camii (12 Havari Kilisesi) (H. 435 kilise tarihi, 1956 cami tarihi), Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johannes Prodomos Addai Kilisesi) (H. 457 kilise tarihi, 1993 cami tarihi), Mevlid-i Halil Camii (Hristiyanlar Kilisesi) (H. 150 kilise tarihi, 1523 cami tarihi), Rızvaniye Camii (Aziz Thomos Kilisesi) (1736 cami tarihi) gibi birçok yapıyı örnek verebiliriz. Bu tür yapılar daha çok fethedilen yerlerde fetheden devletin, uygarlığın, toplumun gücünü, kuvvetini, o zamanki şartların sağlamış olduğu ortamı, coğrafyasını, hayat koşullarını anlatan en büyük kanıtlardır.

Bu yapılar inşa edildikleri dönemde daha çok savaşlar, fetihler, göçler, ihtiyaçlar, inançlar dorultusunda şekillenmişlerdir. Günümüzde halen ayakta olan bu tür taşınmaz kültür varlıkları bizim için paha biçilemez derecede bir öneme sahiptirler. Ülkemizde ve farklı coğrafyalarda her geçen gün tarihi yapısını, olgusunu ve değerini kaybeden ya da kazanan birden fazla yapı bulunmaktadır. Bizler bu yapıların tarihi değerlerini, bize kazandırdıklarını ve gelecek kuşaklara da kazandıracaklarını göz önüne alarak tarihimize sahip çıkmalı, korumalı, hasar vermemeliyiz. İnsanoğlu olarak unutmamalıyız ki tarihsiz bir millet, milletsiz bir tarih olamaz.

2. KAYNAK ARAŞTIRMASI

Akbıyık., (2014) tarafından yapılan araştırmada yapıyı tarihsel, sanatsal ve kültürel açıdan inceleyip turizme olan katkılarını gözler önüne sunmuştur.

Akok., (1969) tarafından yapılan araştırmada, yapının mimari özelliklerine, plansal özelliklerine, sanatsal açıdan özelliklerine, süsleme özelliklerine tarihsel açıdan ele alınmış olup birdan fazla alanda incelemeler yapılmış yapının her alanda önemine vurgu yapmıştır.

Alper., (1985) tarafından yapılan araştırmada, yapının mimari özelliklerini ön plana çıkararak yapının korunması gerektiğine değinmiştir.

Baş., (2006) tarafından yapılan araştırmada, İslam Dönemi'ndeki süslemelerine değinilmiş, yapının tarihsel süreç içinde yaşadığı değişimlere bakılarak süslemelerinin önemine ve şehrin kültürüne farklı yönlerden ele almayı amaçlamıştır. Sonuç olarak süslemelerin yapının fiziksel, çevresel, sosyal, ekonomik, dini, siyasi bağlantıları üzerindeki etkisini göstermiştir.

Çakmak., (2012) tarafından gerçekleştirilen araştırmada, daha çok yapının tarihçe ve planının önemine değinilerek yapının tarihsel süreç içerisinde değerler doğrultusunda kazandığı öneme vurgu yapılmak amaçlanmıştır.

Güler., (2019) tarafından yapılan araştırmada, caminin haziyesindeki mezar taşlarını inceleyip onları yapım ve süsleme tekniklerine göre gruplandırmıştır. 19. ve 20. yüzyıla ait olan mezar taşlarının kaç tanesinde süsleme olduğunu, hangi devletlere ait olduğunu ve taşlar üzerinde süsleme dışında yazının da yer aldığını belirtmiştir.

Güler., & Güler., (2017) tarafından yapılan araştırmada, yapının mezarlığında yer alan mezar taşlarını inceleyip ait oldukları uygarlıkları belirleyip bu uygarlıkların süsleme özelliklerine göre mezar taşlarını gruplara ayırmışlardır.

Güler., (2016) tarafından yapılan araştırmada, yapıyı mimari açıdan gruplara ayırarak yapının her bir mimari elemanını ayrı ayrı önemini, ne işe yaradığını, niçin yapıldığını belirtmiştir.

Haspolat., (2014) tarafından yapılan araştırmada, yapıyı daha çok dini açıdan ele alarak İslam tarihindeki yerine, önemine vurgu yaparak yapının ne kadar önemli ve değerli olduğunu dini açıdan anlatmıştır.

Keskin., (2011) tarafından yapılan araştırmada, yapının geçmişten günümüze kadar geçirdiği değişimleri dini açıdan ele almış, dinin yapılar üzerinde ne denli büyük bir iz bıraktığını araştırmasında kanıtlamıştır.

Kuş., (2012) tarafından yapılan araştırmada, yapının mimari özellikleri üzerinden yapıyı ineleyip yapının tarihsel önemine vurgu yapmıştır.

Kürtçüoğlu., (1993) tarafından yapılan araştırmada, yapının genel olarak mimarisine vurgu yapmış, yapılarda kullanılan malzemeleri ayrı ayrı gruplar halinde incelemiş ve yöre içindeki önemini gözler önüne sermiştir.

Kürtçüoğlu., (2013) tarafından yapılan araştırmada, şehirde yer alan yapının geneline değinilerek yapıların tarihçesine, süslemelerine, mimari özelliklerine, kültürel değerlerine bakılarak incelemeler yapmıştır. Yapının hem İşlam hem de Hıristiyan dünyası açısından önemini ortaya çıkarmıştır.

Memiş., (1997) tarafından yapılan araştırmada, yapıyı tarihi, mimari ve dini konuda ele alıp yapının önemine vurgu yapmıştır.

Ocaklık., (2022) tarafından yapılan araştırmada, yapının iç ve dış ses peyzajı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Yapının açık (meydan), yarı açık (avlu), i (şafililer Bölümü ve Batı Maksuresi) mekanlarında nicel ve nitel verilere dayanarak sesin gürlük, sertlik, kabalık vb. lmleri yapılmış sorun olup olmadığı incelenmiştir.

Selahattinoğlu., (2016) tarafından yapılan araştırmada, İşlam Devri camilerinin mimari özelliklerini yapı üzerinden ineleyip gözler önüne sermiştir.

Tuncer., (2015) tarafından yapılan araştırmada, bölgede bulunan yapının geneli incelenmiş ve yapıların tarihi, mimari, sanatsal aıdam değerlendirmelerini yapmıştır. Böylelikle yapıların her açıdan önemli olduğu ve korunması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Türkiye Kültür Portalı tarafından yapı hakkında verilen bilgilerde yapının hem tarihine hem de mimari özelliklerine değinmiştir.

Yılmaz., & Eroğlu., (2013) tarafından yapılan araştırmada, 18. ve 19. yüzyıllar arasında yapılan camilerin dinsel mimarisinin tarihi inceleyerek din açısından önemini vurgulamıştır.

3. YÖNTEM

Bu tez çalışmasında şehirlerin içlerinde barındırdıkları tarihi mekanların insan ilişkilerinin gerektirdiği odak noktaları olduğunu, zaman içinde değişime uğrayan tarihi mekanların ne şekilde kiliseden camiye çevrilmiş olduğunu, insan ilişkileri doğrultusunda değişime uğrayıp şehirlerde yaşayan insanların dini inanışları üzerinde ne derece bir iz bıraktığını, bu dini ve tarihi mekanların nasıl oluyorda yıllarca şehirlerin yansıması olduğunu, doğal çevrenin ve turizmin kalkınmasında nasıl bir rol oynadığını anlamak ve kavramak için örneklem olarak seçtiğimiz Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde bulunan taşınmaz kültür varlıkları içerisinde kiliseden camiye çevrilmiş yapılar seçilmiştir. Bu illerde öncelikle hangi devletlerin, uygarlıkların ve beyliklerin yaşadığı araştırılmış; Diyarbakır'da daha çok Hurriler/Hititler/Mitaniler (M.Ö. 3000/M.Ö. 1260), Abbasiler (750/1258), Mervaniler (983/1085), Büyük Selçuklular (1071/1092), İnanoğulları (1095/1098), Nisanoğulları (1142), Artuklular (1183/1232), Eyyubiler (1232/1241), Anadolu Selçuklular (1241/1257), Meyyafakirin (1257/1259), Timur (1404/1508), Şii Müslüman Safeviler (1508/1515) Akkoyunlular (1401/1408), Osmanlı (1515/1923), Şanlıurfa'da ise Selevkoslar (M.Ö 331/M.Ö. 132), Roma (M.S. 244/637), Abbasiler (749/754), Selçuklular (1086/1098), Haçlı Kontluğu (1098/1144), Zengiler (1144/1182), Eyyubiler (1182/1260), Mısır Memlûklüleri (1365/1370), Karakoyunlular (1362/1387), Timur (1387/1405), Akkoyunlular (1432/1457), Safefiler (1514/1515), Osmanlı (1515/1923) gibi büyük devletlerin, uygarlıkların, beyliklerin yaşadığı öğrenilmiştir.

Yukarıda söz ettiğimiz bilgiler doğrultusunda yapılacak olan çalışmamızda yapıların hem yöre halkı, hem de yerli ve yabancı turistler için dini, ideolojik, sanat, kültürel, estetik değerler açısından önemine değinilerek yapılar kendi yerinde iç ve dış olmak üzere incelenip, yapılara herhangi bir zarar verilmeden fotoğrafları-videoları çekilmiş, yapıların içerisinde görevli olan kişilerle yapı hakkında görüşme yapılarak bilgi edinilmiştir. Diyarbakır ilinde bulunan Zinciriye Medresesi'ne ve Şanlıurfa ilinde bulunan Şanlıurfa Ulu Camii ile Selehaddin Eyyübi Camii'ne girilememiştir. Bunun sebebi ise ülkemizde 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen depremin yarattığı hasar sonucu güvenlik sebebi ile girişlerin yasaklanmasındandır. İçine girilemeyen yapıların incelemeleri ise yapının dışında sağlanmış olup yapıların onarılmasında görevli olan kişilerden ve yapılarda nöbet tutan görevlilerden alınan bilgiler üzerinden yapılmıştır.

Bu çalışmada araştırma yöntemlerinden kütüphane alışmaları (Batman, Diyarbakır, şanlıurfa illerinde yer alan niversiteler bünyesinde bulunan kütüphaneler), arşiv tarama, literatür tarama ve derinlemesine araştırma yöntemleri bir arada kullanılmış olup Ulusal ve Uluslararası (TÜBİTAK) veri tabanlarındaki kaynaklar dikkate alınarak, konuyla ilgili eserler incelenerek, çalışmaya yönelik veriler toplanarak, Yükseköğretim Bilgi Sistemi (YK) sayfasından örnek araştırmalara bakılarak, toplanılan verilere göre ilk önce konuyla ilgili olup olmadıklarına bakılıp zet, anahtar kelimeler ve yöntem kısımları oluşturularak çalışmalara başlanılmıştır. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda tez çalışma konusuna başlanılmış ve tarihi mekanlarda bulunan kültürün sürdürülmesi, dini açıdan öneminin kavranılması, korunması, mimari dokusunun tahrip edilmeden gelecek kuşaklara aktarılması konusunda bu taşınmaz kültür varlıklarının mimari dokusunun bozulmadan, tahrip edilmeden, kullanım amacına uygun bir şekilde kullanılmaya devam etmesi hususunda bilgiler verilmiştir. Bu alışmamız, Diyarbakır ve şanlıurfa illerinde bulunan kiliseden camiye evirilmış yapıların işlevini yitirmeden, orijinal görüntüsünü kaybetmeden, geleceğe aktarılmasının önemi üzerine yapılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMALAR

4.1. Diyarbakır İlinde Bulunan Kiliseden Camiye Çevrilen Yapılar

4.1.1. Diyarbakır Ulu Camii (Mar-Toma Katedrali/ Büyük Bakireler Tapınağı)

Diyarbakır Ulu Camii, Anadolu'nun en eski camisi olarak kabul edilmektedir. Ulu Camii, enlemesine plan tipi içinde mihrabın da bulunduğu güney duvarına paralel olacak şekilde payelerle destekli sahnılardan oluşmaktadır. Ulu Camii, 715 tarihli Şam Emeviye Camii'nin planından etkilenmiştir. İki yapıyı birbirinden ayıran nokta ise cami mihrabına dik gelen sahnın üzerinde Şam Emeviye Camii'nde kubbe olmasıdır. Ulu Camii de ise mihrap önünde herhangi bir kubbe görülmemektedir. Birden çok değişikliği kendi içinde barındıran ve büyük çaplı onarımları kapsayan Ulu Camii yaklaşık 7. yüzyıla tarihlendirilir (Haspolat, 2014, s. 1-7).

Diyarbakır Ulu Camii, Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunan bir yapı topluluğu teşkil etmektedir. Kaynaklara göre cami kentin M.S. 639 yılında Araplar tarafından fethedilmesi ile birlikte, plan ve boyutu bilinmeyen, yapıda yapılan onarımlar sırasında açığa çıkan ve yapının doğu cephesinde kalıntıları gün yüzüne çıkarılan Mar Toma Kilisesi'nden camiye çevrilmiş olduğu belirtilmektedir. Şehir, 1085 yılında Selçuklular'ın himayesine geçmiş olup yapıda 1090 yılında büyük çapta bir onarım yapılmıştır. Yapının yıldırım düşen minaresi, kare gövdeli olup 1839 yılında, avluda yer alan şadırvanı da 1849'da yaptırılmıştır. Dikdörtgen plan tipine yakın geniş avlusunun çevresinde Şafiiler Bölümü, Hanefiler Bölümü, kuzeyinde kuzey giriş aralığı, Mesudiye Medresesi, Zinciriye Medresesi, bir ev ile helalar, doğusunda bulunan ve önceden Muvakkithane olduğu düşünülen kütüphanesi, doğuda doğu girişi, batıda batı girişinin bulunduğu batı revağıyla birlikte üstünde yer alan Kur'an Kursu yer almaktadır. Yapının avlusunda bulunan şadırvanı sekizgen, sivri piramidal külahlı, Osmanlı Dönemi'nde yapılmış olup birkaç basamak ile yükseltilmiş namazgahı ve havuzu bulunmaktadır. Cami avlusunun kuzeyinde güneş saati yer almaktadır (Halifeoğlu vd., 2017, s. 3-4).

Cami orijinalinde düz damlı bir harimden, büyük bir avludan, avlunun içinde yer alan şadırvandan ve üç tarafını saran revaklardan meydana gelmektedir. Cami avlusunun kısa olan kenarları Bizans yapı elemanları ve İslam'ı sembolize eden motifleriyle birleştiren iki katlı binalar ile çevrilidir. Avlunun kuzeybatı tarafına 12. yüzyılın ikinci

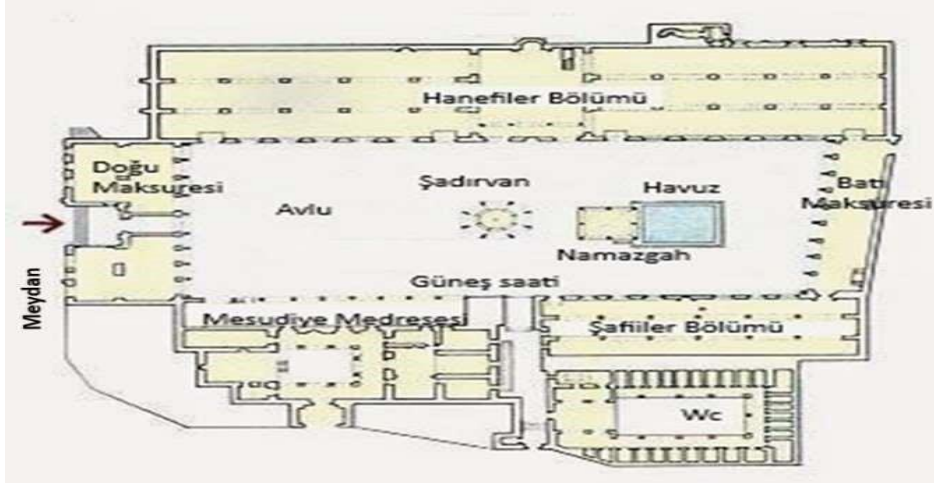
yarısında ilave edilen Şafiiler Camii ile avlunun kuzeydoğu tarafına 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başlarında ilave edilen Mesudiye Medresesi'yle yapı tam şeklini almıştır. Hanefiler Camii; doğu ve batı yönünde 3 neften oluşan ve mihraba paralel sahnınların mihrap önünde dik uzanan bir sahn ile birleştiği, dikdörtgen bir plana sahiptir. Güney duvarının ekseninde ile batı köşesinin orta yerinde bulunan dikdörtgen şeklindeki minaresine giriş yapının içerisinden gerçekleştirilir (Resim 4. 1). Avlunun, doğu tarafı ve batı tarafında bulunan sütunlar ile desteklenmiş batıda yer alan çift katlı revağın güneyinde yer alan kapısı ise dışarıya ve Zinciriye Medresesi'ne açılmaktadır. Avlunun kuzey yönünde yer alan geçiş hem kuzeydeki sokaklara hem de Mesudiye Medresesi'ne açılmaktadır. Cami avlusunda sekizgen planlı şeklinde yapılmış ve 8 adet sütuna oturtulmuş ahşaptan çatısı olan, saçaklı, sivri külahlı bir şadırvan yer almakta olup şadırvanın batısında ise kare planlı 8 mermer sütuna yerleştirilmiş, yerden yüksek bir namazgah yer almaktadır. Bu namazgaha batıdan bitişik kare planlı açık bir havuz bulunmaktadır. Avlunun kuzeybatı tarafında yer alan Şafiiler Camii, doğu-batı ekseninde mihraba paralel olacak şekilde 3 sahnınlı dikdörtgen planlı olup sahnınları meydana getiren sütunlardan doğu ile batı yönünde yer alan sivri kemerler ise duvar payelerine yerleştirilmiştir. Kuzeyde tuvaletlerle birleşen yapının duvarları kalındır. Güney yönünde mihrap ile mihrabın her iki yanında üçer pencere ile iki tane kapı açıklığı yer almakta. Bu kapılardan doğu yönünde bulunan avluya, batıda bulunan kapı ise avlunun batı revağına açılmaktadır. Caminin duvarlarını oluşturan malzeme, düzgün kesme taştan yapılmış bazalt taşlarıdır. Bazalt taşı yapının kemerlerinde, kemerlerin örgü sistemlerinde de kullanılmıştır. Diyarbakır Ulu Camii kullanılan antik dönem malzemesi Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altında olan alanlarda kullanılan bir uygulama olup, Selçuklu Devleti'nden önce Emeviler zamanından bu yana kullanılmaktadır. Doğu Maksuresi avlunun doğusunda bulunan kitabeden de anlaşılacağı üzere İnaloğlu Mahmut ile Veziri Nisanoğlu Ali zamanında 1163/1164 yılları arasında yaptırılmış. Üst katı Osmanlı Dönemi'nde kütüphane olarak kullanılmış; doğu revağının ikinci katındaki sütunlar nakışlarla süslenmiş korint şeklinde başlıklara sahiptir. Bu başlıklar kaynaklara göre antik bir Roma tiyatrosundan sökülerek yapıda kullanılmıştır. Üst katında yer alan sütunlar tek parça halinde alt kattaki sütunlar farklı boylarda 2-3 adet sütun parçasının birleştirilmesinden meydana gelmiştir (Haspolat, 2014, s. 1-7).

Diyarbakır M.S. 639 yılında İslam dünyasının eline geçtikten sonra şehrin merkezinde yer alan Camii Kebir Mahallesi'nde bulunan Mar Toma Kilisesi/Katedarali

Ulu Camii'ye dönüştürülmüştür. Kilisesin hangi yapılardan yapıldığı, ne tür bir plan doğrultusunda inşa edildiği bilinmemektedir. Yapı, Şam Emeviye Camii'ne benzetilerek yapılmıştır. (Resim 4. 2) 1046 yılında ünlü gezgin Nasır-ı Hüsrev tarafından Ulu Camii harim kısmında 200 kadar tek parça direktten oluşan ve yükseldikçe küçülüp birbirine bağlanan 3 katlı kemerler dizisinden, üst örtüsünün kubbelerden meydana geldiğini, döşemesi nakışlı mermerden oluşan bir kilisenin de varolduğunu belirtmiştir. 1085 yılında Büyük Selçuklular şehri fetederek Melikşah'ın buyruğuyla vali Amidüddeve 1090 senesinde camiyi onarmış ve 37 x 23.90 cm. olan yazıtı yapının duvarına yerleştirmiştir. 1115 yılında yaşanan deprem ve çıkan yangından sonra yapıda büyük hasarlar meydana gelmiş ve yapının kemerleri, direkleri, kubbeleri, başlıkları yıkılmıştır. Yapının batı kanadı zemin katını (1117/1118) ve üstünü (1124/1125) İnalıoğlu Ebu Mansur İlalı yaptırmıştır. Yapının doğu kanadının zeminini İnalıoğlu Mahmut ile veziri Nisanoğlu Ali 1163 yılında yaptırmış olup doğu kanadının üst katını 1764 yılında ise Sarı Abdurrahman Paşa yaptırmış ve kendi adıyla bir kitaplık yerleştirmiştir. Yapıda yer alan Mesudiye Medresesi'ne ait olan ve 1155 yılında yapılan minaresi İnalıoğlu Mahmut ve veziri Nisanoğlu Müeyyedüddine tarafından yaptırılmıştır. Caminin doğu kapısı üzerinde bulunan yazıtlar Nisanoğlu Ali tarafından yapılmıştır. Harim kısmının avlu yüzünde Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev, Artukoğullarından Melik Salih ile Osmanlı Padişahı IV. Mehmet'e ait fermanlar yazılı halde bulunmaktadırlar. Akkoyunlu Uzun Hasan yapının batı duvarında onarmalar yaptırmıştır. Avlunun kuzey kanadı, batı tarafındaki Şafiiler Bölümü'nü Atak Beyi Emir Ahmet Zırki 1528'de yaptırmış olup yapının mihrabını Makdulzade Vezir Ali Paşa 1712 yılında, mahfili ise Hüseyin Ağa yapmıştır. 1824 yılında halkında yardımı ile cami onarılmış ve 1837 yılında Vali Sadullah Paşa tarafından yapıya muvakkithane eklenmiştir. Yıldırım düşmesi nedeniyle hasar gören minaresi 1839 yılında, avluda bulunan şadırvanı ise 1849 yılında yaptırılmış ve böylece Ulu Camii günümüzdeki halini almıştır. Ulu Camii avlusuna 3 farklı yönden giriş sağlanılmaktadır. Girişler taç kapı niteliğinde değildirler. Yapıda 1790 ve 1840 yılları arasında elde edilen belgelerde, el-Hac Ömer Efendi ile el-Hac Abdurrahman Paşa kitaplığının çalışmakta olduğunu ve 1811 tarihli bir vakfiyede Batı Çakıldar Fırını ile dükkanların yer aldığı belirtilmektedir. Günümüzde burada konutlar yer almaktadır. 1830 tarihli bir hüccette cami Hamvarat Suyu'nun çok eski olduğunu ve yapıya uzun süreçler içerisinde yeni Hamvarat Suyu, kitapçı, dükkan, konut benzeri yapıların vakfettikleri görülmektedir. Mirza Bey Hamamı da yapının vakfindandır. Kare planlı olan minare,

harimin güney tarafında bulunmakta olup yapıdan bağımsızdır. Minarenin 97 basamağı taştan, 14 adet basamağı ahşaptan olmak üzere toplamda 111 basamak bulunmaktadır (Tuncer, 2015, s. 40-41).

Cami, mimarisi İslam'ın hızla yayıldığı ülkelerde inşa olursa da biçimlenmiş formları Selçuklu Dönemi'nde yapılmıştır. Ulu Camii, Diyarbakır Kalesi'nin surları üzerinde Harput Kapısı ve Mardin Kapısı'nı birleştiren ekseninde bulunmaktadır. M.S. 639 yılında İslam orduları şehri fethedince Mar Toma Kilisesi'nin camiye çevrilmesiyle yapılmıştır. Arapçada camiye Cami-i Kebir, Türkçede ise Ulu Camii denilmektedir. Yapı ilk olarak Hurriler tarafından "Büyük Bakireler Tapınağı" olarak inşa edilmiştir. Bu tapınak günümüzde yeraltında olup Ulu Camii'nin dibindedir. Kiliseye Zinciriye Kapısı olarak bilinen yerden bir giriş ve gizli bir yol vardır. Cami avlusunun altında büyük ve uzun mermer sütunlar yer almaktadır. Buraya Büyük Tanrıça ya da Bakire Tapınağı denilmektedir. Cami 1046 yılında kente gelen Nasır'ı Hüsrev, yapının harim kısmında 200 kadar tek parça direk, bu direkleri birbirine bağlayan ve yükseldikçe küçülen üç katlı kemerler, üst örtüsünün küçük kubbelerden yapıldığını, döşemesinin nakışlı mermerden olan bir kiliseninde olduğunu belirtir. Ünlü gezginden 39 yıl sonra 1085'te Büyük Selçuklular'ın kenti alıp Sultan Melikşah'ın emri ile Vali Amidüddeve'nin 1090'da camiye onarıp 37 x 23,90 cm'lik yazıtı duvara yerleştirdiğini belirtmiştir. Yapının çiçekli kufi kitabesinden anlaşıldığı üzere yapı, Büyük Selçuklu eseri olup Sultan Melikşah devrinde yapılmıştır. İki katlı revakları ile Emevi yapılarına benzeyen ve avlunun batı cephesinin antik bir Roma tiyatrosu sahnesinden kalan sütunlar, silmeler İnalıoğullarından Atabey Elaldi tarafından yaptırılmıştır. Yapının 511 (1117/1118) tarihli kitabesinde Melikşah'ın oğlu Ebu Şuca Muhammed'in ismi yazılıdır. İki katta da farklı kemerli revakların çiçekli kufi kitabeleri ile silmelerin süslemeleri orijinaldir. Bu avlu cephesi, 559 (1163/1164)'de bağımsız hale gelen İnalıoğullarından Mahmud bin Elaldi tarafından doğuda aynısı yapılmıştır. Elaldi'nin 550 (1155/1156) tarihli diğer kitabesinde "El benna Hibbetullah Gürgani" olarak ustanın ismi yer almaktadır (Selahattinoğlu, 2016, s. 1407-1408).

Resim 4. 1. Diyarbakır Ulu Camii planı (Ocaklık, 2022)

Resim 4. 2. Diyarbakır Ulu Camii dış görünüşü (2024)

Yapının avluya bakan cephesinde sağda yer alan penceresinin üzerindeki çiçekli kufi kitabesine göre Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın buyruğuyla 484'te (1091) yaptırılmıştır. Yapının orijinali şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra kiliseden çevrilen bir camidir. 509 (1115/1116) yılın yaşanan depremler ve yangınlardan dolayı yapı büyük bir zarar görmüştür. Bunun üzerine yapının tamamı baştan inşa edilmiştir. Camide bulunan kitabelerden de anlaşılacağı üzere yapının baştan inşa edildiği Büyük Selçuklu ve İnaloğulları zamanına ait tarihleri yazılı olan 5 tane kitabesi şunlardır: Cami avlusunun batı duvarının alt katında 511 (1117/1118), üst katında 518 (1124) tarihli kitabeler, caminin avluya bakan cephesinin doğusunda bulunan kitabe 550 (1155) tarihli, avlunun doğu tarafında yer alan 557 (1162) tarihli kitabeler, yapının minaresinde bulunan kitabe 550 (1155) tarihli bir kitabe yer almakla bir sonraki onarımda konulduğu düşünülmektedir. İnaloğulları Dönemi'ne ait olup tarihsiz 2 kitabeden biri avlunun doğu

kapısı üzerinde yer alırken bir diğer kitabe ise avlu girişindeki pencere üzerinde bulunmaktadır. Caminin, Mimar Muhammed bin Selâme tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Avlunun doğusundaki 2 kitabede de Mimar Hibetullah el-Gürgânî'nin adı geçmektedir. Yapıda kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapının ön kısmında büyük bir avlu bulunmakta ve harim mihraba paralel 3 neflidir; neflerden daha yüksek ve geniş tutulan bir transept (haç şeklinde) ile dikine kesilmiştir. Her iki yanında yer alan nefler kare şeklinde payelere oturan beşer sivri kemer ile birbirinden ayrılmıştır. Neflerin ve transeptin üzeri iç kısımdan ahşap tavanlı, dıştan iki tarafa meyilli ahşap çatıyla örtülmüştür. Caminin taştan yapılmış olan mihrabı geniş mukarnaslı bir çerçeve içine alınmıştır. Mihrabın nişi 5 köşelidir. Yapının köşelerinde bulunan hasır örgülü sütunçeler bitkisel desenli olup iki kademeli başlıktan meydana gelmektedir. Başlıkların üzerine yazılmış bir ayet (el-Bakara 2/143) kuşağı yer almaktadır. Üst kısmında dilimli kemerler ile sarılan mukarnaslı kavsara yer almaktadır. Harimin kuzeyinde bulunan ahşaptan mahfilin tavanı kalem işleriyle bezenmiştir. Harimin doğusunda Şafiiler için 2 renkli taştan oluşan bir mihrap da yer almaktadır. Avlunun batısındaki 2 katlı cephe dikkat çekicidir. Cephenin dikkat çekmesinin asıl nedeni ise bir Roma tiyatrosundan sökülüp getirildiği tahmin edilen sütunlar, sütun başlıkları, asma dallar ile üzüm salkımlarının betimlendiği frizlerin bulunmasıdır. Bu cephede ayrıca kabartma şeklinde bulunan aslan ve boğa boğuşma figürleri işlenmiştir. Doğu kanadının üst katı kitaplık halinde tasarlanmıştır. Caminin kuzeyinde Mesudiye Medresesi yer almaktadır. Caminin bir diğer kısmında Osmanlı zamanında yapılan onarımlarla son şeklini alan enine dikdörtgen, mihraba paralel 3 nefli Şafiiler Mescidi bulunmaktadır. Avlunun ortasında yer alan şadırvan sekizgen planlı yapılmış olup 1266 (1850) tarihlidir. Şadırvan mermer sütunların taşıdığı çatıyla örtülüdür. Şadırvanın yanında bulunan kare planlı 8 sütunun taşıdığı çatı ile örtülü bir namazgah vardır. Namazgah ve havuzun 1850 yılında birlikte yapıldığı bilinmektedir. Yapının minaresi kible duvarına bitişik ve mihraba yakın bir yerdedir. Caminin içinden bir kapı vazıtasıyla bağlantı kurulan minarenin giriş kapısı batıdadır. Koyu renkte taşın kullanıldığı minarede kareye yakın dikdörtgen planlı gövdesi silmeler ile 5 bölüme ayrılmıştır. Üst kısmında şerefe, şerefenin de altında 2 renkli taş kullanılmıştır (Çakmak, 2012, s. 96-97).

Diyarbakır Ulu Camii, tarihi, dini, mimari ve kültürel özellikleri açısından önemli bir yapı topluluğunu sergileyip günümüze kadar farklı çalışmalara konu olmuştur. Yapı üzerinde yer alan kitabelerden, yapılan çalışmalardan caminin farklı zamanlarda geçirdiği

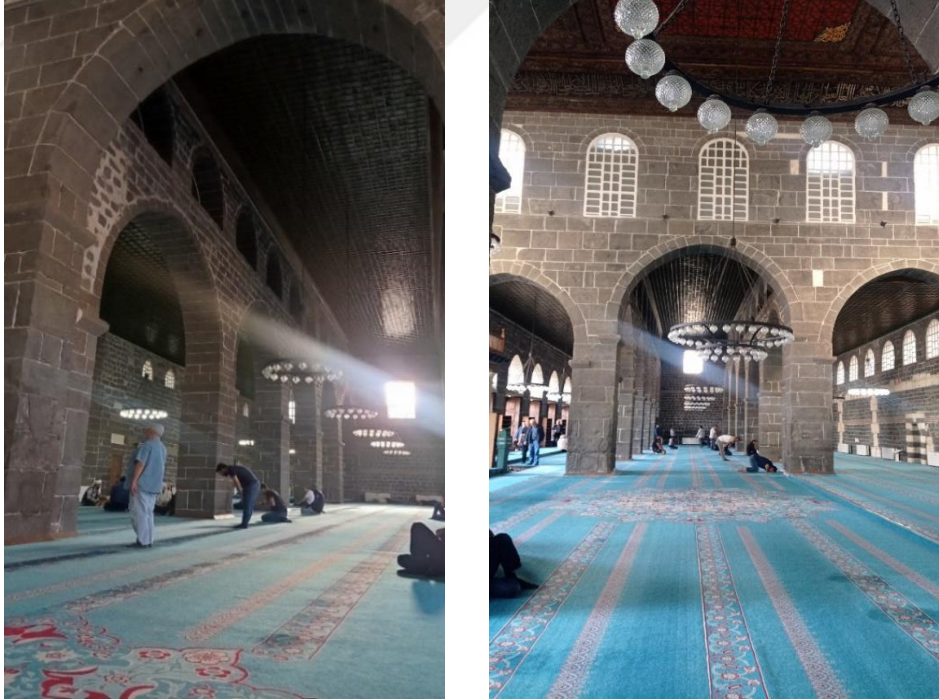
bakım ve onarımlarını ve medeniyetlerle ilgili izlere rastlamak mümkündür. Yapı üzerinde Selçuklular Dönemi'ne, İnalıoğulları Dönemi'ne, Artuklular Dönemi'ne, Anadolu Selçuklular Dönemi'ne, Akkoyunlular Dönemi'ne ve Osmanlı Devleti Dönemi'ne ait çeşitli kitabeler bulunmaktadır. Caminin batı cephesinde bulunan kitabede caminin Büyük Selçuklu Devri'nde büyük çaplı bir onarımın içerisine girdiği, başka bir kitabede ise İnalıoğulları zamanında üst katla birlikte revaklı bölümün yapıldığı, Şafiiler Bölümü'nün de Akkoyunlular zamanında yapıldığı belirtilmiştir. Yapının batı kanadının zemin, doğu kanadının ve üst katın İnalıoğulları zamanında yapıldığı, Mesudiye Medresesi'nin avlusu, revak ve eyvanın inşasına 1193 yılında Artuklular tarafından, 1839 yılında muvakkithanenin, 1849 yılında da şadırvanın yapıldığı belirtilmiştir. Ulu Camii, yeraltında arkeolojik bir kalıntının varlığı ile cami duvarlarının bazalt zemin üzerinde elektriğin kullanılması neticesinde yerin altında gömülü halde bulunan su dolu bir yapı keşfedilmiştir. Ulu Camii, yığma tekniğiyle yapılan dikdörtgen minaresinin hasar yayılım etkisi 2003 yılında gerçekleşen Bingöl depreminin verileri kullanılarak incelenmiştir. Şafiiler Bölümü'nde nemin kaynağının bulunması, mekanın özgün kot seviyesine ulaşılabilmesi için döşeme sökülümünde çıkan su avludaki sarnıca yönlendirilmiş ve 2 kademeden oluşan özgün zemin kotu tamamlanmıştır. Doğu Maksuresi'nde yer alan sütunların malzeme analizi, hasar tespitleri ve koruma çalışmaları yapılmıştır. Kullanılan malzemelerde kimyasal analiz, mineralojik analiz ile ileri seviye teknik analiz (SEM-EDX (Taramalı Elektron Mikroskobu)) yöntemleri kullanılmıştır. 2010/2017 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında Hanefiler Bölümü'nde nem sorununu tespit etmek için Doğu Maksuresi'nin revaklarının restorasyonu yapılmıştır (Ocaklık, 2022, s. 43-44).

Bugün Ulu Camii'de ayakta duran 2 cami, 2 medrese, 2 maksure, abdest alma yerleri mevcuttur. Bu manzumenin genel durumuna göz attığımızda ana binası olarak inşa edilmiş olan cami ve kuzeyde çevresi revaklı, geniş avlusu yapının en eski elemanlarıdır. Bu binanın kuzey ve batı yönlerine farklı zamanlarda farklı binalar inşa edilerek genişletilmiştir. Ulu Camii'de 1962 yılında Vakıflar İdaresince Zenciriye Medresesi'nin doğu tarafında bulunan toprağın temizlemesi esnasında menzilhane benzeyen bina kalıntıları bulunmuştur. Caminin kuzeyinde yer alan geniş avlusunun doğu, batı ile kuzey yönünde olmak üzere 3 girişi bulunmaktadır. Bu kapılardan doğu tarafında bulunan şehrin Ticaret Meydanına doğru açılan kapısıdır. Kuzey tarafta yer alan giriş kapısı Mesudiye Medresesi, Şafiiler Bölümü, abdestlik tesisleriyle çevrilmiştir. Yakın tarihlerde yapılmış abdest alma yeri ile musluklarıyla daraltılmıştır. Batıda bulunan kapı ise

Hanefiler Bölümü'nün bir köşesinde bulunmaktadır. Yapının gerek avluya bitişik, gerekse Zenciriye Medresesi karşısında bazı yapıların bulunması ihtimali düşünülebilir. Mesudiye Medresesi'nin doğu yönünde sağır duvarlar şeklinde girintili-çıkıntılı oluşu, altlı üstlü yapının bu yöne uzadığını bize kabul ettirmeye itmektedir. Mesudiye Medresesi'nin giriş kısmının her 2 tarafında da yapılar yer almıştır. 16. yüzyılda eklenmiş olan Şafiiler Bölümü de genişletilmiştir. Avlu kısmının batıda bulunan revak ile maksurelerin meydana getirdiği cami yönüne göre 90 derece olmayıp doğu yönüne doğru kapalı bir biçimde ve dar açıda yapılmıştır. Yapının diğer binaları hariç yalnız cami planının incelenmesinden yola çıkılarak; Diyarbakır Ulu Camii'nin eski şeklini muhafaza ettiği görülmektedir (Resim 4. 3) (Akok, 1969, s. 113-114).

Yapının tarihçesi uzun bir geçmişe sahiptir. Ulu Camii, şehrin İslam orduları tarafından M.S. 639 yılında ele geçirildiği dönemde burada Saint Toma ya da Mar Toma Kilisesi olarak bilinen bir mabedin var olduğu ve mabedin ilk aşamada 1/3'ü, daha sonraki süreçte yapının tamamının camiye dönüştürüldüğü belirtilmiştir. Bu dönem içinde kiliselerin camiye çevrilmesi doğal bir olay gibi karşılanmakta olup ibadet yapılacak yerlere ihtiyaç doğrultusunda ve bir taraftanda savaşların yaşanmasından dolayı böyle bir uygulama yapılmaktadır. Hemen hemen dünyanın her bir yerinde bu tür uygulamaları görmek mümkündür. Örneğin İspanya'nın Endülüs Emevi Devleti'nin elinden alınmasıyla birlikte birçok cami kiliseye dönüştürülmüştür. Cami, 1046 yılında şehre gelen ünlü İranlı bilgin ve gezgin Nasır-ı Husrev'in Sefername eserinde Ulu Camii şu şekilde anlatılıyor: "Bu Camii kara taşla yapılmıştır. Öyle mükemmel bir yapıdır ki, ondan daha düzgün, ondan daha sağlam yapılmasına imkan yoktur. Caminin içinde 200 küsur taş direk (sütun) vardır. Her direk yekpare taştandır. Direklerin üstüne hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin önünde öbür direklerden kısa direkler, o büyük kemerlerin üstünde yine bir sıra küçük kemerler vardır. Bu mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Tam ortada taştan yapılmış bir havuz, havuzun ortasında bir lüle var ki fiskiye berrak su fişkirir. O, suyun nereden gelip nereye aktığını göremezsiniz." Bir diğer ünlü seyyah olan Evliya Çelebi, Arapça ismi ile Camii Kebir veya Ulu Camii hakkında Seyahatnamesi'nde şu şekilde bilgi vermektedir: "Şehrin ortasında eski mabet, Diyarbakır'ın yüzü suyu yani Camii Kebir Mürevvihler birliktirler ki bu eski ibadet yeri Hz. Musa zamanında yapılmıştır. Bahçe sütunlarının sağ tarafında bir sütun üzerinde İbranice tarihi vardır. Kale her kimin eline geçmiş ise de bu mabet, mabet olarak kalmıştır. İçinde öyle ruhaniyet

var ki bir kimse iki rekat namaz kılsa kabul olunduğuna kalbi şahitlik eder. Güya Halep'in Ulu Camii, Şam'ın Emevi Camii yahut Kudüs'ün Mescit-i Aksa'sı, Mısır'ın Ezher Camii, İstanbul'un Ayasofya'sıdır." Ulu Camii İslam aleminde önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden Ulu Camii, İslam dünyasının 5. Harem-i Şerifi bir başka deyişle Kutsal Mekanı'dır. Ulu Camii tarihçesiyle ilgili farklı görüşler vardır. Ancak kitabesindeki bilgilere bakarak Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yapmış olduğu bir eser olduğunu düşünenler daha fazladır. Melikşah Şam'daki Emeviye Camii onarırken yapının bir benzerini de Diyarbakır'a inşa etmiştir. Uzun yıllar boyunca şehrin Cuma Camii olarak kullanılan yapı, yaşanan deprem ve yangınlardan büyük ölçüde zarar görmüştür. Restorasyonlar esnasında yapının iç mimarisinde kullanılan malzeme avluya taşınmış ve yapının harim kısmı değiştirilmiştir. Avlunun çevresindeki revakların üzerinde yer alan kufi kitabe kuşağında 1091 tarihiyle Sultan Melikşah'ın, Sultan Ebu Şucâ Muhammed ile Vezir Nisanoğlu Ali'nin (1103), İnanoğullarından Atabek Elaldı'nın (1117), İnaloğlu Ebu Mansur'un (1124), İnaloğlu Mahmud ve Mimar Hibetullah Gürgânî'nin (1155) isimleri bulunmaktadır. Bu şahıslar camiye yapan, yaptıran, onaran kişilerdir. Ulu Camii külliyesiyle birlikte 80.00 x 80.00 m. bir alana kurulmuştur (Haspolat, 2014, 7-10).

Resim 4. 3. Diyarbakır Ulu Camii içi (2024)

Ulu Camii avlusunun yüzlerinde bulunan eskiden kalma direk ve direk kaidesi gibi taş malzemeden yapılmış başka eserlerden alınmış parça ve ekler yoktur. Caminin

diğer mimarisinde kullanılan süs elemanları yapı için tekrardan yapılmışlardır. Yapının doğu tarafını avluyla birleştiren yüzün alt sıra kısmında kemerleri inşa ayaklı olup kemerleri sivri kemer şeklindedir. Ayakların ortasında yer alan yuvarlak şekilli mermer sütunlar vardır. Bu sütunların başları kemer kilit taşlarla üst hizalarına kadar yükselmekte, üst başlarına klasik çağ yapılarından alınıp ilave edilmiş başlıklar ile duvardan çıkma plaster yastıklarına destek olacak şekilde yapıya ilave eklenmiştir. Alt sırada bulunan revak kemerlerinden ortada yer alan kemer eyvana benzer biçimde ve konsollu kemerli olup avluya girişi sağlamaktadır. Bu fasatın üstlerinde zemine paralel olarak zengin silmeli, küfi yazı şeritli ve çiçek, yaprak, asma dal motifleri ile süslenmiştir. Üst katın iç kısma bakan revakları üstünde köşeleri konsollu sögelere yerleştirilmiş taş lento, bu kısmında üstünde yer alan yarım daire kemerli pencere boşlukları mevcuttur. Üst kısmın avlu yüzünde süs olarak direk, direk üstüne de sütun sıraları kaide ile başlıkları ve bir cephe teşkil etmektedir. Sütunların baş kısımlarında çıkma plasterler ile şerit halindeki silme saçaklar görülmektedir. Bu cephenin revak açıklıklarına sonraki süreçlerde önlerine duvarlar ile doğrama cam pencereler yapmak için kapatılmıştır. Buranın çarşıya doğru uzanan bölümlerinde kendini koruyan, bir yanı tonuzlu giriş ve geniş kemer yeri olup öbür yanları son yılların Vakıflar Dairesi onarımları ile değiştirilmiş ve bir başka bölümü de dükkanlarla, mağazalarla çevrilmiştir. Üst katı geniş sofalar halinde olan namaz kısımlarına yeni bölmeler eklenmesi ile bir kitaplık yapılmıştır. Buranın üst örtüsü betonarmeye çevrilerek kiremit çatıya dönüştürülmüştür. Rölöve resimleri arasında yer alan bölümün cephe ile kesitlerine bakarak bu bölümde geniş ölçüde değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. Batı tarafında bulunan revak ve maksure yüzünde alt kısımda yer alan sütunlar uzun tutulmuş, şerit, yazı, korniş, silme yüzleri özel yapılmıştır. Alt revaklardan ortada yer alan ile iki baştaki konsol kemer tarzında olup diğerleri 2 sivri kemer halindedirler. Kemer yüzleri mimari anlamı kuvvetlendirmek açısından paralel silmel halinde düzenlenmiştir. Üst kısımda ayrı ayrı gösterilen motiflerle yüz süslenmiştir. Bu kısmın revakları yan söve konsollarına yerleştirilmiş düz lento taşlar ile oluşturulmuştur. Üst kısmın revakları geniş, yüksek tutulmuş, üstlerinde pencereler bulunmamaktadır. Duvar yüzü üst başları diğer tarafa yakın silmeli saçaklıdır. Bu cephenin alt kısım revaklarının önlerine ve diplerine duvarlarla parmaklıklar yapılarak yapının dolaşımı sıralanmıştır. Bu kısmın üst katında 18. yüzyılda Diyarbakır'da valilik yapan Sarı Abdurrahman Paşa tarafından bir oda ile bir balkon halinde kitaplık yaptırılmıştır. Kitaplığın giriş yüzü tuğla ile süslü hımış tarzı olup iç kısmı ahşap olarak

düzenlenmiştir. Kitaplık odasının tavanı ile rafları yağlı boyalı ve nakışlıdır (Akok, 1969, s. 118-120).

Diyarbakır Ulu Camii, 1115 yılında yaşanan bir yangından ötürü hasar görmüştür. Urfalı Mateos Vakayinamesi'nde yaşanan yangını şu sözlerle anlatır: "Büyük caminin üzerine geceleyin gökten ateş düştü. Ateş, o kadar kızıştı ki duvar taşları odun gibi yandı. Şehrin bütün erkekleri oraya koştular, fakat bu sönmez ateşi bastıramadılar. Ateş, bilakis git gide daha çok alevlendi ve göklere yükseldi. Ateş, Müslümanların bu mabedini kamilen kül etti." Yangında, Nasır-ı Hüsrev'in söz ettiği 200 adet taş direk, kemerler ile yapının üst örtüsünü saran kubbelere yıkılmıştır. Yangından 2-3 yıl sonra yapının restorasyonuna başlandı. Doğu-batı duvarları ile kuzey duvarlarına bir Roma tiyatrosundan sökülerek getirilen renkli mermer ve taştan sütunlar ve korint biçiminde yapraklar ile süslü başlıklar, üzüm dalları şeklinde süsler, kütüphane, maksure ve medreselerinde kullanıldığı görülmektedir. Büyük Selçuklular zamanında (1092) Sultan Melikşah Dönemi'nde tamir edilmiştir. Mimarı Fındık Burcu'nda çalışan Muhammed bin Salame el Ruhevi olabileceği düşünülmektedir. Daha sonraki süreçlerde İnalıoğullarından Ebubekir Mansur İlaldı camiyi onarmıştır. (1117/1125). Bu tamiri Nisanoğulları Dönem'inde yapılan tamirler izlemiştir (1164) (Mimar Hibetullah Elgurgani). Gıyaseddin Keyhüsrev (1241) Artukoğulları, Akkoyunlular ve Osmanlılar Dönemi'nde de onarımlar yapılmıştır. Yapıda okunabilen 22 adet kitabe bulunmaktadır. Cami, mihrap ile avlu ve duvarına paralel bir sahnin düzeniyle, kufe planda inşa edilmiştir. Bu sahninler orta kısımda yüksek bir sahnin ile dikey şekilde birbirlerinden ayrılmaktadır. Yapı bu şekilde Şam Emeviye Camii'ne benzemektedir. Ancak Ulu Camii'de mihrap önü kubbesi mevcut değildir. Cami, iki sıra ayak ile 3 sahnine bölünmüştür. Ayaklar birbirine kemerler vasıtası ile bağlanırken, üst kısımda ikinci kemer dizisi bulunmaktadır. Cami minaresi kible yönünün sağında yer alıp bazalt taşından yapılmıştır. Minare, kare gövdeli, silindirik külahlıdır. Diyarbakır Ulu Camii'nin girişinin iki tarafında aslan-boğa mücadelesi sahnesi işlenmiştir. Bu mücadele sahnesinde gece ile gündüzün birbiriyle mücadelesi anlatılmaktadır. Avlunun ortasındaki şadırvan, namazgah, güneş saati, mihrap ve orta tavadaki nakışlar Osmanlı Dönemi'ne aittir (Resim 4. 4) (Haspolat, 2014, s. 13-14).

Resim 4.4. Diyarbakır Ulu Camii giriş ve avlusu (2024)

Ulu Camii'nin hariminde yer alan 3.92 x 6,88 metreye sahip taş mihrap duvardan 22 cm. taşkındır. 43 cm. enineye sahip mukarnaslı ters "U" çerçeveli sütunceli girinti 2.42 m. eninde, dış yüzden 1,76 m. derinlikte ve yarım sekizgen plana sahip olup üstünü 14 sıralı mukarnas dizisi ve 5 dilimli kemer örtmektedir. Sütunceler hasır örgülüdür. Başlıkları iyonik bitkisel desenli ve iki kademedan oluşmaktadırlar. Bunların doğrultusunda girintiyi ahşap bir ayet sırası (Bakara Suresi 143. Ayet) doldurmakta olup bunun da üstünü mukarnas sırası izlemektedir. Kazayakları ile başlayan mukarnas sırası da bunun üstünde yer almaktadır. 4.-8. Sıralarda püsküller sarkmaktadır, mihrap girintisinin yüzey kısımları yalın ve sıvasızdır. Harimin doğusunda Şafiiler için yapılmış olan sade bir mihrap daha bulunmaktadır. Caminin avluya bakan yüzünde bulunan mükebbirenin alt kısmında taştan, mukarnas dizili küçük bir mihrap yer almakta olup doğu tarafındaki küçük mihrap örülüp üstü beyaz badana ile kapatılmıştır. Yapıda yer alan taş minber sade yapılmış ve orijinal olmayıp sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Caminin taş vaaz kürsüsü ise işlemleri ile oldukça dikkat çekmektedir. Harimin kuzey yönünde bulunan ahşap mahfilin tavan kısmı kalem işleriyle süslenmiştir. Göbeğinde yer alan 8 köşeli yıldızı sekizgenler izlemekte olup lacivert, pembe, altın sarısı gibi renklerle boyanmışlardır (Tuncer, 2015, s. 40-41).

Diyarbakır Ulu Camii (5. Harem-i Şerif), ibadet mekanını enine kesen 3 nef, orta mekanın diğer mekanlardan farklı yükseklikte olmasından kaynaklı Şam Emeviye Camii'ne benzemektedir. Şam Emeviye Camii, İslam mimarisine göre enine planda yapılmıştır. İlk İslam Mescidi olan Peygamber Mescidi (Medine'de yer almaktadır.) de

bu plan tipinde yapılmıştır. Kible yönüne doğru enine dikdörtgen bir namaz kılma alanı, onun da arka kısmında uzanan geniş açık bir avlu bulunmaktadır. Bu camiye görenler ardından Diyarbakır Ulu Camii'ye giderlerse Şam'daki caminin hemen hemen aynısıyla karşılaşacaklardır. Bu iki caminin en önemli özelliği Harem-i Şerif oluşlarıdır. Ulu Camii, 4 meshebe hizmet vermiş Mukaddes Mabed (5. Harem Şerif)'dir. Diyarbakır Ulu Camii, Diyarbakır'ın fethinden bu yana işgale uğramamıştır (Haspolat, 2014, s. 34).

Diyarbakır Ulu Camii'nin bugünkü şeklini alması uzun yıllar almıştır. Cami yıllarca geçirdiği hasarlar nedeniyle değişikliklere uğramış ve en büyük değişiklik caminin harem bölümünde gerçekleşmiştir. Bu bölümde yapılan son değişiklik H. 1124 yılında yapılmıştır. Bu iç mekanda çatı ile dam örtüsünün tamamı 18. yüzyılın anlayışına göre düzenlenmiştir. Eski iç mekandan kalan parçalara göre yapı 484/M. 1091 yılındaki ilk kuruluş döneminde Suriye'de yer alan eserlere uygun düşecek bir şekilde inşa edilmiştir. Yapı oldukça büyük olan avlusuyla bütün bir halde olup orta nef ve yan nef damlarını taşıyan ayaklarla, kemerler kesme taşlardan meydana getirilmişlerdir. Yapıda mihrap tarafı ve kuzey-güney taraflarındaki duvarlarda yapılan çeşitli onarımların etkisiyle ortaya çıkmış farklılıklar göze çarpmaktadır (Resim 4. 5). Mihrabın sağ tarafındaki nefi ile sol tarafta bulunan nefi birbirlerinden tamamen ayırdırlar. Sağ tarafı dışa doğru payandalı olup pencere köşeleri kargirlidir. Sol tarafı ise toprak içinde kalan bölümler kalın moloz duvar biçiminde olup üst tarafı sade kemerli pencereler şeklinde moloz duvar örgüsü tarzında yapılmıştır. Yan duvarları moloz taştandır. İçten basit bir harç ile sıvalı dıştan taş araları harçla dolguludur. Haremi, avludan ayıran duvar içten sıvalı, dıştan 2 renkli taşlarla örülüdür. Avluya bakan yüzü taş işçiliği, H. 935 yılında Osmanlı padişahlarından biri olan Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde inşa edilmiş olan Şafiiler mezhebine ait caminin yüzünü andırdığından bu yüzün bu devirde yeniden kurulduğu düşünülmektedir. Bu nedenden dolayı harem kısmı diğer kısımlardan ayrıdır. Harem kısmının içinde yer alan mihrap kargir yapıda olup eski şekline uygundur. Minberi kesme taştan yapılmış ve sonradan sıva ile badanalamak nedeniyle şekil değiştirmiş, eski haline uygundur. Harem kısmında dam ile tavanı örten çatı H. 1126 tarihinde yenilenmiş ve yuvarlak çatı ağaçlar ile makas şeklinde bir çatıyla kapalıdır. Orta nefin tavan kaplamalarının dış yüzleri yağlı boya ile nakışlı olup nakışlar 18. yüzyıl süslemesi tarzında işlenmiştir. Mihrabın karşısına mermer sütunlar üzerine yapılmış olan ahşap müezzin mahfili de bu çağda aynı tarzda yapılmıştır. Harem içinin taban döşemelerinin bazıları sekiler halinde ahşap olup sonradan yapılmışlardır. Caminin ilk döşemeleri geniş

yassı taşlar ile yapılmış olup bazı yerlerinde tuğlalar kullanılmıştır. İç kısmın duvar yüzleri beyaz renkte kireçle sıvanmıştır. Ulu Camii'nin en gösterişli kısmı avlu kısmıdır. İki yanda maksureli yüzler bu konuda önem arz etmektedir. (Resim 4. 6) Çok süslü düzenlenmiş olan avlu tarzı Klasik Çağ mimarisindeki Palastra ile Atriyumlardan alınabileceği gibi Roma Çağı süslü vasat yaratmadaki tarzdan da alınmış olabileceği tahmin edilmektedir (Akok, 1969, s. 117-118).

Resim 4. 5. Diyarbakır Ulu Camii batısında Roma dönemi sütun başlıkları (2024)

Cami, dikdörtgen planı ile Şam Emeviye Camii'ne benzemektedir. Caminin içerisinde bulunan payeler sivri kemerler ile birbirine bağlanmış ve üstte kemerler ile iki kat haline getirilmiştir. Malzeme olarak taşın kullanıldığı yapıda sütun ve silmelerin belli bir kısmı çok eski bir tiyatrodan sökülerek getirilip yapıya yerleştirilmiştir. Yapının minaresi kare biçiminde olup kible mihrabın batı yönünde yer almaktadır. Ulu Camii, avlu duvarlarında farklı zamanlara ait mimari bezemeler, yazıtlar ile kabartmalar yer almaktadır. Ulu Camii, Diyarbakır'da bulunan en büyük yapı topluluğudur. İki tane camisi (Hanefiler/Şafiiler Bölümü), iki tane medresesi (Mesudiye/Zinciriye), doğu ve batı maksuresi, minaresi, abdesthane bölümü bulunmaktadır. Cami avlusunun ortasında bulunan şadırvan 1894 yılına aittir. Yapının değişik yerlerinde inşa ve onarım kitabeleri olmak üzere toplamda 4 adet kitabesi bulunmaktadır (Selahattinoğlu, 2016, s. 1408).

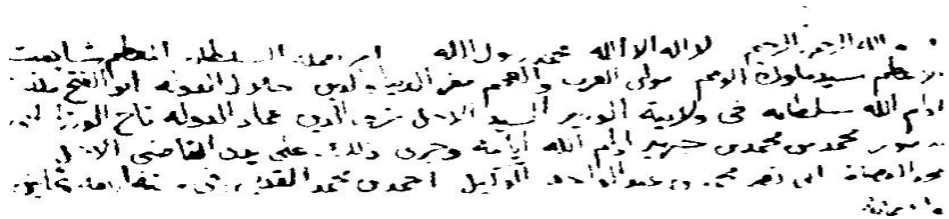

Resim 4. 6. Diyarbakır Ulu Camii avlusu (2024)

4.1.1.1. Diyarbakır Ulu Camii kitabeleri

Diyarbakır'da 7. yüzyılda başlayan İslam Dönemi, birçok Müslüman devletin (Emevi, Abbasi, Mervani, Büyük Selçuklu, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubi, Anadolu Selçukluları, İlhanlı, Timurlu, Akkoyunlu, Osmanlı) egemenliğiyle günümüze kadar gelmiştir. Diyarbakır'da bulunan kitabelere ilişkin ilk çalışma Max Van Berchem ve Josef Strzygowski'nin tarafından 1910 yılında Paris'te yayınladıkları *Amida* adlı eserdir. *Amida* eseri, 390 sayfa metin ile fotoğraflardan oluşmaktadır. Diyarbakır'da bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait camiler çok az sayıda inşa ile onarım kitabelerine sahip olup Osmanlı Devleti'nin aynı dönem diğer merkezlerindeki camilerden ayrılmaktadırlar. Diyarbakır Ulu Camii'de özellikle avlu kısmı ile cephelerindeki kitabelerle Anadolu'daki cami mimarisinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir (Özkurt, 2011, s. 638).

a) Harem kısmında avlu duvarı üzerinde yer alan H. 484/M. 1091 tarihli kitabede (Resim 4. 7):

Resim 4. 7. Avlu duvarı üzerinde bulunan kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan ve esirgeyen Tanrı'nın adıyla, Tanrı'dan başka İlâh yoktur. Muhammet onun elçisidir. Büyük Sultan, en büyük şehinşah ümmetlerin ve padişahların ulusu, Arap ve Acemin büyüğü, dünya ile dine kuvvet veren, devletin büyük kudreti, fetihler babası, Melikşah (Allah saltanatını devamlı kılsın) yapılmasını emir etti. Dinin şerefi, devletin umadı, vezirlerin tâcî büyük vezir Cüheyir Oğlu, Muhammet Oğlu, Ebü Mansur Muhammed'in valiliği zamanında kadıların mecdi olan Büyük Kadı Abdülvahit Oğlu Ebu Nasır Muhammed'in eli ile Kudüslü Muhammed oğlu Ahmet'in vekâletiyle H.484 yılında yapıldı.” yazmaktadır.

b) Batı cephesi maksuresinin alt kısmında yer alan H. 511/M. 1112 tarihli kitabede (Resim 4. 8):

بسم الله الرحمن الرحيم
السيد المؤيد المشهور فخر الدين محمد بن السلطان
ابو منصور ابي القاسم ابراهيم بن ابي القاسم
شاهنشاه الاعظم مولانا الملك
ملكشاه قس امير المؤمنين
في سنة احدى عشر وخمسمائة

Resim 4. 8. Batı maksuresi altındaki kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan, esirgeyen Tanrı'nın adıyla doğu tarafındaki maksure ile açık maksurenin büyük emir Müeyyit ve Mansur dini fahrî, devletin saadeti, milletin babası, ümmetin Cemâli, hükümdarın yardımcısı, emirlerin izzeti, emiril-müiminin kılıcı, İbrahim oğlu Ebu Mansur İlâldı Tanrı ömrünü uzatsın Büyük Sultan çok büyük şahinşah timmetlerin ulusu, maliki, dünya ve dinin izzeti, İslâm ve Müslümanların nusreti, Emirülmüminin sevgilisi, Melik Şah oğlu Ebu Şucca Muhammed'in devleti döneminde Büyük Kadı, dinin yardımcısı, Muhammed oğlu Abdülrahidin eli ile H. 511 senesinde yapıldı.” bilgisini içermektedir.

c) Batı cephesinin maksurenin üst tarafında yer alan H. 518/M. 1119 tarihli kitabede (Resim 4. 9):

بسم الله الرحمن الرحيم
شاهنشاه الاعظم مولانا الملك
ملكشاه قس امير المؤمنين
في سنة ثمان وعشرين وخمسمائة

Resim 4. 9. Batı maksuresi üstündeki kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan, esirgeyen Tanrı'nın adıyla büyük emir Serasker, dinin fahri, devletin saadeti, milletin babaası, ümmetin şerefi, meliklerin tacı, emirlerin izzeti, İbrahim oğlu Ebu Mansur İlaldı Allah saltanatına devam versin. Büyük Sultan en Büyük Şahinşah, ümmetlerin rikâbına malik, Arap ve Acemin Mevlâsı, İbadullahın nâsırı, mahlûkatın zahiri, dünya ve dinin mümini, İslâm ve Müslümanların Meliki, Emirul Müninin sağ eli kuvveti Muhammed oğlu Ebu Kasım Mahmut'un zamanı devletinde Allahütaâlânın rahmetine muhtaç Muhammed oğlu Abdül Vahid'in eli ile H. 518 yılında yapılmasını emretti.” yazmaktadır.

ç) Harem kısmı avlu duvarının doğu yüzünde yer alan H. 550/M. 1157 tarihli kitabede (Resim 4. 10):

بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله تطوع بعمل هذا الجناح الشرقى وأدله شجاعته
والانفاق عاليه من ماله العبد الفقير الى الله سبحانه الحسن بن أحمد بن نيران رحمه الله من زعم
ربك في دولة مولانا ابي الاسفحار الارجل السيد الكبير المؤيد المصطفى العالم العادل
جمال الدين والمودة براء الاسلام والمسلمين سيد الله شمس الملوك والداطين خاتون
والشركين فخر الامراء والجيش مصر المجاهد من أمير النور قتلغ بك ابي المظفر محمود بن ابي المظفر
معين أمير المؤمنين ادام الله أيامه ونصر أعوانه وذلك في سنة خمس وخمسين وستمائة الألفين
من عمره والباقي الله أعلم بالصواب

Resim 4. 10. Avlu duvarı doğu kısmındaki kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan ve esirgeyen Allah'ın adıyla, Tanrı'dan başka İlâh yoktur. Muhammed Allah'ın elçisidir. Tanrı'ya muhtaç kul olan Nisan oğlu Ahmet'in oğlu Hasan Anı rahmetle anana Allah rahmet etsin. Bu doğu tarafı ve kuzeydeki sufeyi kendi malından bir hayır yapılmasını diledi. Büyüğümüz Serasker, Ulu Emir, Müeyyit ve Mansur ve bilgin ve âdil, din ve devletin cemali, İslâm ve Müslümanların babası, milletin saadeti, hükümdar ve sultanların güneşi, kâfirlerle müşriklerin katili, Emirlerle askerlerin fahri, mücahitlerin nâsırı, kalelerin beyi, Emirülmüminin yardımcısı, İlâldı oğlu Kutlu Bey, Ebul Muzaffer Mahmut'un zamanında Allah ömrünü uzatsın ve ordusunu muzaffer kılsın H. 550 tarihinde yapıldı. Vekili, Gürganla mimar Ömer oğlu dadî Hibatullah'tır.” Bilgileri yer almaktadır.

d) Ulu Cami Minaresinde yer alan H. 550/M. 1157 tarihli kitabe: (Resim 4. 11-12-13-14-15)

بسم الله الرحمن الرحيم . أمر بعمل هذه المقامات والرواق التي مولانا

Resim 4. 11. Minarenin güney yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969)

لأمر الأجل السيد فخر الدين عز الإسلام سعد الدولة براء الله جمال الأرمه تاج

Resim 4. 12. Minarenin batı yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969)

للملك أبو سعيد أبلالدي ابن إبراهيم حام أمير المؤمنين وجرى ذلك على يد
مولانا الوزير الأجل

Resim 4. 13. Minarenin kuzey yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969)

حد السبك الكبير مؤيد الدين مجد

Resim 4. 14. Minarenin doğu yüzünde bulunan kitabe (Akok, 1969)

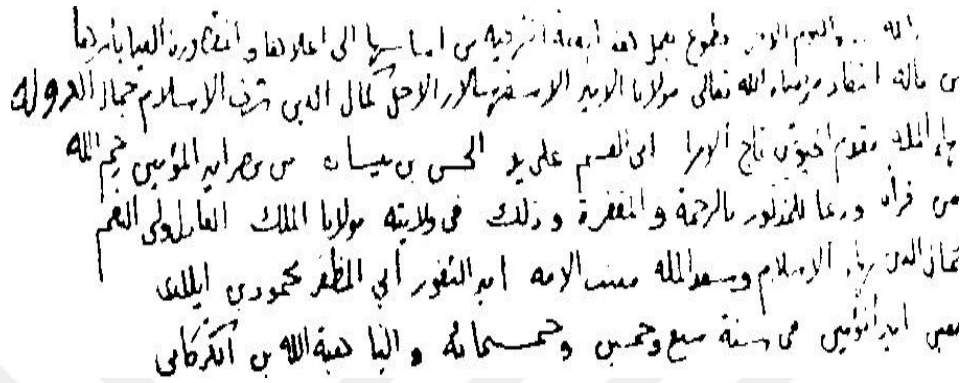
المصير أبو علي بن نيران أدام الله إمامه في رمضان سنة خمس
الحسن ابن أحمد وحماته

Resim 4. 15. Minarenin üst kısmı ve güneyinde bulunan kitabe (Akok, 1969)

Bu kitabelerde şu bilgiler verilmektedir. ‘Yargılayan, esirgeyen Tanrı’nın adıyla bu 2 maksureyle saçağın yapılmasını Müslümanların Emiri İbrahim Hasan oğlu ulu emir, dinin fahri, devletin saadeti, milletin bahası ve iptihacı, meleklerin tacı Ebu Sait İlâldı emir etti. Bu yapı Nisan oğlu Ali oğlu büyüğümüz, büyük vezir, Ulu Hada dinin

müevyidi, İslam'ın mescidi, devletin nusreti, mulkım şiddet ve kuvvete, hısılmarın elleriyle H. 550 yılında yapılmıştır.” Bilgileri yer almakatadır.

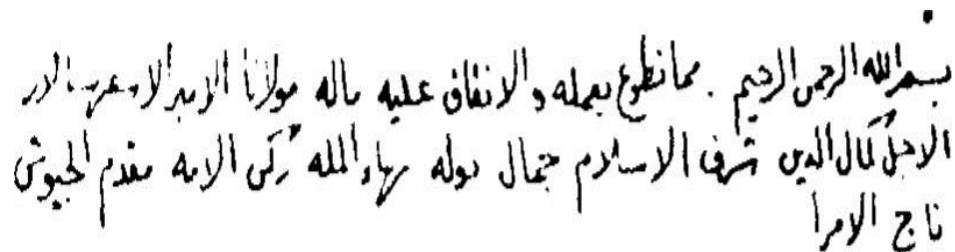
e) Cami avlusunun doğu cephesindeki maksurelerin yüzünün alt kısımlarında yer alan H. 557/M. 1164 tarihli kitabesinin içeriğinde (Resim.4. 16):

Resim 4. 16. Avlunun doğu cephesinde yer alan kitabe (Akok, 1969)

“Allah’ ve Ahiret gününe, bu düğü sofasını, temelinden yüksek maksuresi çatısına kadar topunu, Allah’ın rızasını isteyerek, malından teberru ederek, emirimiz, dinin kemali, İslam’ın şerefi, devletin cemâli, milletin bahası, askerlerin önde geleni, emirlerin tacı Emirülmüminin yardımcılarında, Nisan oğlu Hasan oğlu Ebul Kasım Ali istedi. (Allah onu okuyana ve adı geçeni, Rahmetle ve mağfiretle anana, Rahmet etsin) büyüğümüz, melik ve adil, veliyul niam, dinin cemali, İslam’ın babası, milletin sadı, ümmetin imdatcısı, kalelerin emiri, Müslümanların emiri, İlledi (İlaldı okunacak) oğlu Ebul Muzaffer Mahmut’un valiliği döneminde H. 557 tarihinde yapıldı. Mimarı Gürkanlı oğlu Hibbetullah’tır.” bilgileri yer almaktadır.

f) Caminin doğu cephesinde bulunan kemerli girişinin yüzündeki tarihsiz kitabe üç kısımdan oluşmaktadır (Resim 4. 17-18-19):

Resim 4. 17. Üst sırada birinci satırda yer alan kitabe (Akok, 1969)

عن الحسن بن نيسان (جمال الدين، جمال الدين) ابن علي بن حسن بن نيسان

Resim 4. 18. Birinci satırın altında sağ tarafta yer alan kitabe (Akok, 1969)

بسم الله الرحمن الرحيم

Resim 4. 19. Birinci satırın sol tarafında yer alan kitabe (Akok, 1969)

Bu kitabelerde ‘‘Yargılayan, esirgeyen Tanrı’nın adıyla bu yapı. Büyük Emirimiz, İslâm şerefi, devletin cemâli, milletin babası, ümmetin rüknü, askerlerin piştan, emirlerin tacı, Emirül Müminin yardımcısı. Nisan oğlu Hasan oğlu Ali’nin teberruan yapılmasını ve masrafının malından ödenmesini emir eyledi.00’’ yazmaktadır.

g) Cami avlusunun doğu cephesindeki maksurenin orta girişi üzerinde bulunan kitabesi iki kısımdan oluşmakta olup kitabede şu bilgilere yer verilmiştir (Resim 4. 20-21):

أنا عبد الله من آمن بالله واليوم الآخر وأقام الصلاة وآتى الزكاة

Resim 4. 20. Sağda taraftaki sütunun başında yer alan kitabe (Akok, 1969)

بسم الله الرحمن الرحيم

Resim 4. 21. Solda taraftaki sütunun başında yer alan kitabe (Akok, 1969)

‘‘Tanrıların mescitlerini, Tanrıya, ahiret gününe inanan ve namazını yoluyla kılan, zekâtın yolunda veren, kimseler onarılır. Nisan oğlu Ebul Kasım.’’ Yazmaktadır.

ğ) Caminin doğu duvarının pencereleri üstünde yer alan kitabede (Resim 4. 22):

بسم الله الرحمن الرحيم حمد هذه الحاضرة المباركة في أيام مولانا السلطان الملك الصالح المنصور
الدين أبي مولانا أبي طاهر الشهيد والملك المنصور أعز الله أوصار وذلك بالبركة
العالية والولوية الملكية الحامية حام الدنيا والدين حرمه الله تعالى وذلك
بفضل الله العزيز إلى الله تعالى الحاج محمد الدين يوسف بن صالح الدين
في سنة خمسة وتسعين وستمائة (١)

Resim 4. 22. Doğ u duvar ı pencerelerindeki kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan ve esirgeyen Tanrı'nın adıyla bu kutlu duvar Şehit Sultan ile Mansur Melikin oğlu dünya ile dinin güneşi, Sultan Meliki Salih'in devrinde yenilendi (Allah yardımcılarına kuvvet versin.) Dünya ile dinin kılıcı yücelik, büyüklük, meliklik, bahadırılık işaretiyle ve H. 975 tarihinde Salahattin oğlu Allah'a muhtaç kul, dinin mücahidi hacı Yusuf'un nezaretinde yapıldı.” şeklinde bilgi verilmektedir.

h) Harimin güney duvarının batı yüzü üzerinde mevcut olan H. 874/M. 1448 tarihli kitabe Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'a ait olup ö dönemle ilgili bilgiler içermektedir. Bilgiler şu şekildedir (Resim 4. 23):

بسم الله الرحمن الرحيم . أما بعد . هذا حد الله
أمرجه . والله عليه من ماله مولانا السلطان الملك العادل العالم العابد المؤيد المظفر
المستور الباعيدور حام الدنيا والدين سلطان المسلمين والمسلمين قاتل البغية
والمتمردين أبو النصر حسن بن علي بن عثمان حلد الله مقله وسلطانه واقفاني
على العالمين عدله وأحسانه . وذلك في سنة أربعة وسبعين وثمانمائة على يد
العبد الشيخ علي بن الشيخ إبراهيم القدوس رحمة الله . (١)

Resim 4. 23. Harim kısmının batı yüzünde yer alan kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan ve esirgeyen Tanrı'nın adıyla Tanrı'ya inanan, ahiret gününe inanan, namazı avluyla kılan ve zekâtı yolunda veren Allah'tan başkasından korkmayan kimseler, Tanrı'nın mescitlerini tamir ederler ve bu kimselerin hidavet bulanlardan olması çok kuvvetlidir. Büyüğümüz, malik ve âdil ve bilgin ve abit, müeyyet ve muzaffer ve Mansur beyindir. Dünya ve dinin kılıcı, İslâm ve Müslümanların sultanı, facirlerle, mütemerritlerin katili, Osman oğlu Ali oğlu Sultan Ebulnasır Hasan Bahadır. Malından yapılmasını emir etti. Allah mülkü saltanatını daim ve adaletü-ihsanımı, bütün âlemlere Şâmil eylesin. Bu imaret H. 874 yılında Ali oğullarından Şeyh İbrahim oğlu ile Allah'ın kulu, Şeyh Ali'nin eli ile yapıldı. Tanrı ona rahmet etsin.”

1) Kuzeybatı yönünde Şafiiler Camii Bölümün avluya bakan yüzünde kapı ile pencereler üzerinde bulunan H. 955 tarihli kitabesinde (Resim 4. 24):

بسم الله الرحمن الرحيم في عهد السلطان الاعظم السليمان بن السلطان
صاحب السيف والعلم الغازي في ربي الله المجاهد في سبيل الله رافع العلم
والانصاف حاصر ايات الله والاعتصاف ظل الله في الارض حرمان الماء والخبز
السلطان اسى السلطان اسى السلطان سليمان بن السلطان سليم بن
بابيوزخان حذر الله ملكه واحرا في حيا السلطان ملكه عمر وجد بعد المسجد المبارك
والسلام الامير احمد بن الامير محمد المزيقي الحسي الامير بقلعه كورة وصاعف به
احد وادى الدارين قدره في سنة خمس وثلاثين وسبع مائة

Resim 4. 24. Şafiiler Bölümü'nde bulunan kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan, esirgeyen Tanrının adıyla çok büyük sultan, kerametli şahinşah, Arap ve Acemin mevlâsı, kılıç ve kalem sahibi, Tanrı'nın din uğrunda kaza yapan, savaş açan, adlı insaf sancaklarını yükselten, küfür itisaf bayraklarını düşüren, yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi, su ve toprağın kahramanı, Sultan Selimin oğlu Sultan Süleyman'ın (Allah mülküne devam versin saltanat denizlerinde donanmasını yürütsün) zamanı adaletinde bu mesciti, kerametli emirlerin Fahri, emir Muhammed'in oğlu Diyarbakır Kalesi'nin emiri Zerbağlı, emir Muhammedül-Hüseynî tamir ile teçdit etti (Tanrı ecrini kat kat etsin ile 2 dünyada kadrini yüceltsin.) H. 935 yılında yapıldı.” İfadeleri yer almaktadır.

i) Harim kısmı ile orta sahında mihrabın üstünde yer alan H. 1124 tarihli Türkçe ve Osmanlıca 28 beyitten oluşan manzum bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeye göre yaşanan bir yangından sonra Maktul Zade Ali Paşa tarafından caminin baştanbaşa onarıldığı belirtilmektedir.

j) Avlu kısmında yer alan ve namazgahın güney yönünde saçak altında bulunan kitabe H. 1266 tarihlidir. Bu kitabe 16 tane beyitten meydana gelmektedir. Bu kitabeden havuz ve namazgahın yeniden yapıldığı, minaresinde yaşanan bir depremden sonra onarıldığı anlatılmaktadır. Bu restorasyonlar arasında H. 550 tarihe sahip avlunun bir kısmında maksurelerin yapımını belirten yazıtında bulunduğu anlaşılmaktadır.

k) Mesudiye Medresesi'nin alt kemerlerinin ve üst kemerlerinin alt kısımlarında bulunan H. 575 tarihli kitabe iki kısımdan oluşmakta olup kitabede (Resim 4. 25-26-27):

بسم الله الرحمن الرحيم مثل الذين ينفقون... الخ ابن كريمة

Resim 4. 25. Yapının batı tarafında yer alan kitabe (Akok, 1969)

والمفلوح بعمله المدرسه مولانا السلطان الملك المعور وطلب الدين
ام المظفر شمس الدين قرا آر. لان من داود بن أبق. ابن كريمة
الحمد لله الذي جعل ذلك في سنة خمس وسبعين وثمانمائة

Resim 4. 26. Yapının batı tarafında yer alan kitabe (Akok, 1969)

الذين ينفقون... الخ ابن كريمة

Resim 4. 27. Yapının güney kemerlerindeki kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan, esirgeyen Allah’ın adıyla Allah yolunda malını veren hal ile sıfatı bir tanenin hali gibidir ki 7 sümbül verir. Her sümbülde (başakta) 100 adet bulunur. Allah dilediğini kat kat eder; Allah’ın vergisi çoktur. İyi hizmetleri ve kalplerdeki niyetleri bilir. Bu medresenin inşasına tavan teberru eden, büyüğümüz, Sultan Meliki Mesut Kutbuddin, Emirul müminin Nâsırı, artık oğlu Davut oğlu, Kara Arslan oğlu, Muhammed oğlu, Ebul Muzaffer Sökmen’dir. (Tanrı yardımcılarına kuvvet ve izzet versin.) Bu inşa H. 575 tarihinde yapıldı.” yargıları yer almaktadır.

m) Mesudiye Medresesi’nin baş eyvanı içerisinde yer alıp alçı kabartma şeklinde bulunan H. 596 tarihli kitabe parçalarında (Resim 4. 28):

صدق الله العظيم

Resim 4. 31. Mihrabın sağında yer alan kitabe (Akok, 1969)

و ربه اعلم

Resim 4. 32. Mihrabın solunda yer alan kitabe (Akok, 1969)

“Yaradan, esirgeyen Tanrı’nın adıyla ili tamamla namazlara ile orta namaza devam edin. Tanrı’nın yolunda sükût ve sekinetli olunuz. Tanrı doğru buyurdu. Mimar Mesut’tur Mahmut oğlu Halepli Cafer ustacım tersimidir. H. 620 tarihinde yapılmıştır.” Bilgisi yer almaktadır.

o) Mesudiye Medresesi’nin güney cephesinde yer alan H. 620 tarihli kitabe ve altındaki kitabe parçasında ise (Resim 4. 33)

بسم الله الرحمن الرحيم . امر ببناء هذا المصنوع الملك المعتمد العادل المنصور
الملك المنصور المعتمد المظفر من العدل من العالمين بن العياش الذي أعاد البناء
والمسكن احتجار اللوك وأرسل إلى قاهر القمم والمشتكين قاهر الخواج
والمفتدين من جيوش المسلمين وأمر القرائن واليه هدين ظهر الإمام
نور الإسلام بطلان حرمه حرمه أمان شهره (1) أن ألب لناغ بيقوا قتلغ بك
أبو الفتح مودون ابن محمود ابن محمد بن قرا أرسلان أن أودر شحمان أن أرتق
عصر أمير المؤمنين وذلك أبي الإبراهيم الأغر فالار صاحب الملك شحمان بن
أبي العباس الملك المعتمد

Resim 4. 33. Mesudiye Medresesi’nin güneyindeki kitabe (Akok, 1969)

“Yargılayan, esirgeyen Tanrı’nın adıyla Mülkü saadetle muttasif sultan alimü âdil müeyyet ile muzaffer ile Mansur mücahit ve murabut, âlemlere Şâmil olan adabeti canlandıran, dünya ve dinin rüknü, İslâmiyetle Müslümanların imdadı, meliklerle sultanların iftiharı, kâfirlerle müşriklerin katili, itaattan sapanlarla sapıklalıkta inat ile temerrüt edenlerin ezicisi, Müslüman askerlerinin şerefi, gazilerle mücahitlerin yardımcısı, imanın zahiri, halkın nâsırı, cihanın pehlivanı, İran’ın Hüsrevi Şehriyari, Emirul Müminin Nâşiri, Artık oğlu Sekman oğlu Davut oğlu Kara Arslan oğlu

Muhammet oğlu Alplıthane Babuka Kutlu Bey Ebül Fetih Mevdunun emriyle yapıldı. Dinin güneşi Ebülirâki Melik Mesud'dur.'' sözleri yazılmaktadır.

ö) Bu yazıtın sol tarafının alt kısmında siyah bir taş çerçeve içinde bulunan üzerine yazılmış bir başka kitabe daha yer almakta ve bu kitabede şu sözler geçmektedir (Resim 4. 34):

البا معور زسم الإمتار جعفر بن محمود الحلبي وذلك
في سنة عشرين وسبعمائة.

Resim 4. 34. Mesudiye Medresesi'nin güney cephesindeki kitabe (Akok, 1969)

Mimar Mesut'tur. Mahmut oğlu Halepli Cafer üstadın tersimidir. H.910 senesinde yapıldı (Akok, 1969, s. 134-139).

4.1.1.2. Diyarbakır Ulu Camii'nin avlusu, kapıları ve revakları

Avlunun kuzeydoğu yönünde sütunlu revakın gerisinde Mesudiye Medresesi bulunmaktadır. Avlunun kuzey yönünde bulunan revakları meydana getiren sütunlar, avlunun doğu tarafında ve batı tarafında bulunan sütunlardan farklı olup kalın ve kısa halledirler. Sütunlar, sade gövdeli, korint başlıklı, kaidesiz bir kemer sırasını oluşturmaktadır. Cami avlusunun güney tarafını Hanefiler Bölümü'nün kuzey duvarları oluşturmaktadır. Duvarda Hanefiler Bölümü'ne girişi sağlayan kapılar, pencereler ve üstündeki yazı kuşağı görülür. (Resim 4. 35) Avluda siyah-beyaz taş kullanılmıştır. Ulu Camii doğu kapısı üzerinde aslan-boğa arasındaki üstünlük mücadelesi (gece ve gündüzün yarışı) işlenmiştir. (Resim 4. 36-37) Boğa gücü simgelerken aslan ise daha çok üstünlüğü simgelemektedir. Bu mücadele Ulu Camii'de yer almasında bölge halk arasında şu şekilde yorumlanmaktadır; "Mücadele ve kavga bu caminin dışında kalsın." Aslanda sivri kulaklar, sarkık yüz, büyük bir burun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ağzı kaba bir şekilde işlenmiştir. Aslan, kuvvetli pençeleri ile boğanın üzerine atlayıp boğayı sırt bölgesinden yakalamış, boğa ise kaçmaya çalışmaktadır. Kabartmalarda dikkat çekici başka bir özelliği ise boğanın aslanın ağırlığınca ayaklarını karın kısmına doğru çekmesi ve gerdanının kıvrımlı bir şekilde işlenmesidir. Aslanın kuyruğu "C" biçiminde kıvrım yapmıştır. (Resim 4. 38) Bu tür özellikler yapılan kabartmalarda Orta Asya hayvan üslubunun etkisini de varolduğunu göstermektedir. Max Von Berchem ile Strzygowski,

yapılan düzenlemede Nisanoğulları'nın İnalıoğulları'na karşı başarılarını simgelediğini söylemektedir. Boğa, İnalıoğulları'nın simgesi olarak değerlendirilmiştir (Haspolat, 2014, s. 65-66).

Resim 4. 35. Diyarbakır Ulu Camii güney kısmı (2024)

Diyarbakır Ulu Camii'nin mimari ve sanat anlamı taşıyan en görkemli yeri avlusudur. Avlu tamamen klasik mimari anlayış içinde yapılmıştır. 1470 metrelik bir açık avlu çerçevesinde iki katlı, revak ile mimari zenginliklerle süslü cami yüzü muhteşem bir anlam taşımaktadır. Avluda taş işleme sanatının bütün güzelliklerini görmek mümkündür. Kemer taşlarında süs olarak silmeler, kemeri taşıyan ayakların kenarları yuvarlak sütunlar ve pahlarla daha yumuşak bir hale dönüştürülmüştür. Ayakların önünde dikilen mermer direklerle plastik hale getirilmiştir. Yapının döşemelerine paralel silmeler kabartma motiflerle bezenerek mimari ihtişamıyla yapının uluhiyetine yaklaştırmıştır. Avlunun Korint tarzında yapılan sütun başlıkları toplama olmayıp burada kullanılan direkler ile birlikte yapılmış gibidir. (Resim 4. 39) Diyarbakır Ulu Camii'nin avlusunda Türk-İslam mimarisinin kendine özgü mimari özellikleri de vardır. Diyarbakır Ulu Camii'nin orta avlusu tam anlamıyla bir haremi şerife benzetilmektedir (Akok, 1969, s. 121-122).

Resim 4. 36. Diyarbakir Ulu Camii giriş kapısı (2024)

Resim 4. 37. Diyarbakir Ulu Camii giriş kapısı üzerindeki kitabe (2024)

Diyarbakir Ulu Camii’de Geç Roma stilinde Korint başlıkları yer almaktadırlar. Caminin iç avlusunun kuzey yönünde bulunan revakları taşıyan soldan ikinci başlığı en iyi korunan başlıklardandır. Kalker malzemeden yapılmış olan başlığın üzerinde stilize yılan şekli vardır. Akanthus yapraklarının arasında derin oyulmalar ile dantel şekline benzetilmiştir. Kalathos dudağının altında yarım kenger yaprağını andıran bir yaprak

formu işlenmiştir. Yapının avlusunun kuzey yönünde yer alan revağından soldan yedinci sütun üstünde bulunan korinth başlığı kalker malzemeden yapılmış olup üzerine işlenmiş akanthus yaprakları yer almaktadır. (Resim 4. 40) Batı kısmındaki iki katlı yapının ikinci katında bulunan sağdan ikinci başlıkta kalkerden yapılmıştır. Avlunun batı bölümü ikinci katında sağdan altıncı başlıklardaki akanthus yaprakları ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Aynı zamanda burada lotus çiçeğinin kullanılmıştır. Ulu Camii'nin doğu kısmında bulunan iki katlı yapının alt katında soldan dördüncü sıradaki başlık ağırlığı ile dikkat çekmektedir. Akantus yapraklarının işlendiği başlıkta yaprak uçları derince yırtılmış olup caminin doğu kısmındaki iki kat halinde yapılan yapının alt katında bulunan sol taraftan üçüncü sıradaki başlıkta akanthus yapraklarıyla sade bir şekilde işlenmiştir. Doğu kısmındaki iki katlı yapının alt katında sol tarafından ikinci sırada bulunan başlığının tek sıra halinde akanthus yapraklarıyla bezendiği görülmektedir. Ayrıca Diyarbakır'da bulunan yapılarda da günümüze kadar ulaşabilen ve orijinal halini koruyabilen şadırvan sayısı azdır. Diyarbakır Ulu Camii avlusundaki şadırvan 18. yüzyıla ait olup döneminin mimari unsurlarını gözler önüne sermektedir. Şadırvanın çokgen kısmı demir ve ahşap kafesler ile yapılmış, alt kısımdaki demir kafes çubukların çapraz doğrultularda örülmesiyle eşkenar dörtgenlerden oluşmaktadır. Üstte yer alan ahşap kısım altta 4 kollu, 8 köşeli yıldızlarla süslenmiştir. Şadırvan yapıda avlunun orta kısmında bulunmaktadır. Batı tarafında namazgah ile havuz bulunmaktadır. Şadırvan, Osmanlının son zamanında sekizgen planlı olacak şekilde yapılmıştır. Şadırvanın ortasında bir su havuzu vardır. 8 adet mermer sütunun taşıdığı şadırvanın üst kısmı sivri külah ile kapatılmıştır. Havuzun üst bölümü daha çok ahşap malzemeye oluşturulmuş, tavanı da ahşaptandır. Dış yüzeyleri kurşun levhalar ile kapatılmıştır (Haspolat, 2014, s. 58-64).

Resim 4. 38. Diyarbakır Ulu Camii'deki aslan-boğa kabartmaları (2024)

Resim 4. 39. Diyarbakir Ulu Camii avlusu (2024)

Resim 4. 40. Diyarbakir Ulu Camii kuzey kısmı (2024)

Diyarbakir Ulu Camii'nin avlusunun kuzey yönünde bulunan revak ile maksureli bölüm olması gerekirken 16. yüzyılda geniş tamirlerle iki tarafı da maksureden oldukça farklı bir biçimde yapılmıştır. Yapının kuzey yönündeki revak ile maksuresinde yan tarafları altlı ve üstlü olmak üzere aynı yüksekliğe sahip olmaları gerekmektedir. Buna göre Diyarbakir Ulu Camii'ye bir başka özellik daha katan şey avlunun revaklar ile maksurelerle çevrili olmasıdır. Yapıda orijinal haline yakın olan doğu ve batı maksureleri iki kat olacak şekilde düzenlenmişlerdir. Doğru yönünde yer alan revak ile maksurenin alt kat ortasında çarşıya doğru açılan giriş kapılarından biri yer almaktadır. Bu giriş kapısı

yüksek tonozlu eyvan biçiminde olup cami avlusuna bir eyvanla bağlanılmaktadır. Bu bölümün alt katı günümüzde dükkan, mağaza, banka olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün üst katı ise günümüzde kitaplık olarak düzenlenmiştir. (Resim 4. 41) Batı yönünde yer alan revak ile maksureler doğuda bulunanlara göre daha farklı yapılmıştır. Günümüzde batı duvarının üst kattına çıkan 2 (Portafo) merdiven vardır. Kuzeyde yer alan merdivenle üst kat maksureye, batıda olan merdivenle 18. yüzyıla ait olan (H. 1126) ve yukarı katta yer alan Sarı Abdurrahman Paşa Kitaplığı'na çıkılmaktadır. Merdivenlerle yapıya sonradan eklenmiştir. Alt kısım revakların dar olan taraflarından kuzey yönde bulunan bir kapıyla Şafiiler Camii'ne, güney yönünde bulunan bir kapıyla da Hanefiler Camii'ne girilmektedir. (Resim 4. 42) Yapının batı duvarının güney köşesinde Zenciriye Medresesi'ne giden bir sokağa açılan kapı mevcuttur (Akok, 1969, s. 115-116).

Resim 4. 41. Diyarbakır Ulu Camii doğu kısmı (2024)

Resim 4. 42. Diyarbakır Ulu Camii batı kısmı (2024)

4.1.1.3. Diyarbakır Ulu Camii'nin minare/minberi/mihrabı ve mahfili

Kule biçiminde tasarlanmış Ulu Camii'nin minaresi, caminin kible duvarının batı yönünde yer almaktadır. Kare gövdeli minareler grubuna dahil olan minarenin kaide kısmı 4.18 x 5.08m ölçülerindedir. Caminin kible duvarına bitişik bir şekilde yapılan minarenin bütününde kesme bazalt taş kullanılmış ve kitabelerin bazı kesimlerinde kalker taşı kullanılmıştır. Minarenin gövde kısmı yazı kuşakları ile 5 bölüme ayrılmıştır. Çiçekli kufi yazısının kullanıldığı kitabelerde yapının zaman içinde geçirdiği onarımlar anlatılmaktadır. Minarede yer alan kitabeler yazı kuşakları halinde yapılmıştır. Yazı kuşakları hariç yapıda süslemeler kenarlarda bulunan madalyonlardan ibarettir. Minarede boş kalan alanları hatayi, rumi, palmet, kıvrık dal gibi bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Kare planlı olan şerefe yassı taş korkuluklarla 4 taraftan çevrelenmiştir. Şerefe kısmının altında 4 farklı taraftan görülen ve yaklaşık 0.50 x 0.84m ölçülerine sahip pencereler minareye hareketlendirme katmıştır. Minarenin petek bölümü konik külahla örtülmüş ve üzeri 3 küplü, hilalli alem ile son bulmaktadır. Minare yıldırım düşmesi sebebiyle 1255 yılında onarılmıştır. Minarenin üst kısmı silindirik formda olup konik bir külahla sonlanmaktadır. Minarede çok sayıda kitabe bulunmaktadır. Minarenin bütününde siyah bazalt taşı kullanılmasına rağmen bazı yerlerinde beyaz kalker taşı da kullanılmıştır (Haspolat, 2014, s. 91-95).

Minare, caminin kible duvarının bulunduğu yere bitişik olup orta mihraba yakın olacak şekilde bir çıkıntı halinde yapılmıştır. Minareye giriş cami içinde sağlanmaktadır. Bu kısımda küçük bir hol şeklinde doğu yönüne doğru açılmış bir kapı sayesinde minareye geçilmektedir. Minarenin gövde, küp, papuç ile şerefe kısımları kareye yakın dikdörtgen plan düzeninde yapılmıştır. Minarenin gövdesi, küp, papuç kısımları 5 tabaka olacak şekilde kornişler ile yerden şerefeye doğru yükselmektedirler. Minarenin 4. kademesi içinde yer alan silmenin olduğu yerde gövde içinde bulunan merdiven yelpaze, yuvarlak şeklinde olup gövdesinin tamamı kesme taştandır. Dördüncü silmeden başlayıp şerefenin bulunduğu yere kadar kesme taş kullanılmış olup doğu yönü ve batı yönünde 2 tane duvar kemer ile tavan kubbe açıklığı sekizli tambura olmak üzere kare plan şeklindedir. Tamburun köşelerinde kemerli tromplar yer almaktadır. Minarede peteğin mertebi olan tavan kısmı kubbe kesimi bindirmeli yalancı kubbe biçiminde tasarlanmıştır. (Resim 4. 43) Minarenin şerefesine ulaşmak için ahşaptan yapılmış merdivenler kullanılmaktadır. Minarenin şerefe kısmı dikdörtgen teras tarzında olup kenarları

korkulukludur. Petek kısmı yuvarlak plan biçiminde olup tuğla ile kargir yapılıdır. Orta kısmında yer alan çamdan bir sereni ile üst kısımda kurşun ile örtülü ahşap bir külâhı mevcuttur. Şerefe bölümü yapıya son zamanlarda eklenmiş gibi gözükmektedir. Minarenin eski şeklinin Şanlıurfa'da bulunan Halil'ül-Rahman Camii ve Selahattin Eyyubi Camii'nin minarelerine benzediği bilinmektedir. Bu tür minarelerde ayrıca şerefe kısmı bulunmayıp altındaki 4 adet pencereyi bölümün bu hizmeti sağladığı görülmektedir. Minarenin çeşitli yerlerinde farklı renkte taşlar kullanılmıştır. Minarenin gövde kısmında aşağıdan yukarıya doğru silme atlayışlarında enden ve boydan olmak üzere ortalama 10 cm. kadar daralma oluşmaktadır. Minare geçirdiği tahribatlardan sonra H. 1269/1266 yılında baştanbaşa yenilenmiştir (Akok, 1969, s. 122-123).

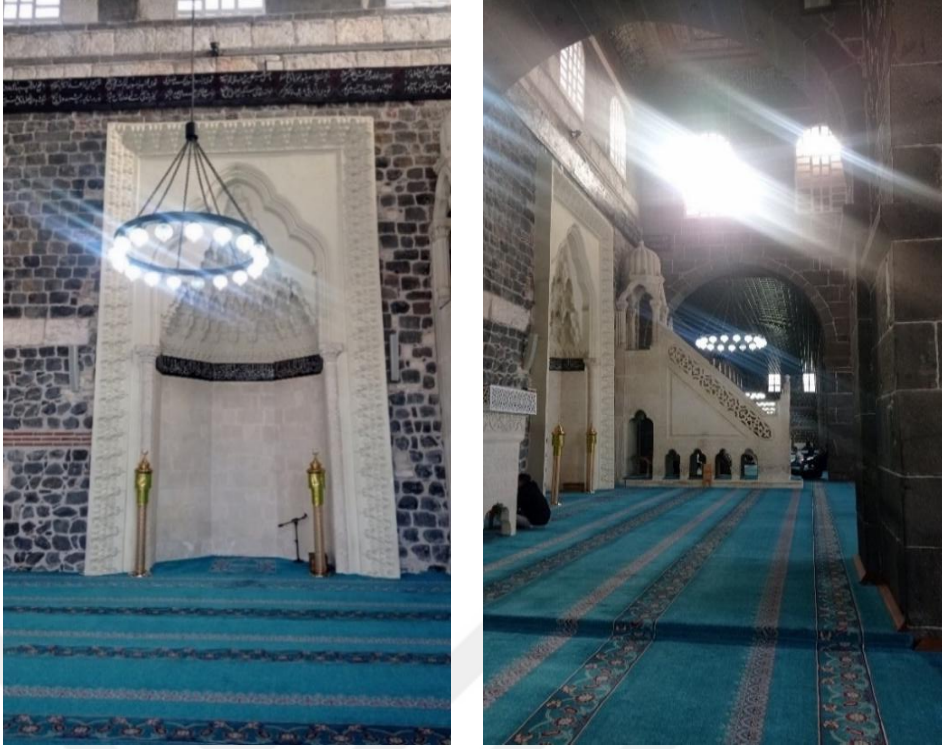

Resim 4. 43. Diyarbakır Ulu Camii minaresi (2024)

Minber, gövde, taht kısımlarından oluşan Ulu Camii'nin taş minberi günümüzde beyaz renge boyanmıştır. Yapılan bu boyama işlemi minberde kullanılan taşın cinsinin tesbit edilmesini güçleştirip minbere alçıdan yapılmış izlenimi katmaktadır. Minberde taht kısmına ulaşmayı sağlayan kapının üstün yer alan taç dış kenarlarda "S" ve "C" kıvrımları yapan 3 bölüm olacak şekilde düzenlenmiştir. Bu bölümün yüzeyine dikey doğrultuya yerleştirilen iki çiçek motifini çevreleyen kıvrık dallardan oluşan rumiler boş kalan yüzeyleri doldurmaktadır. Kapıyı çevreleyen bordürde lale, nar çiçekleri işlenmiştir. Bir motifin kenarlarından oluşan pençberk, palmet, yapraklar ile bezenen kıvrık dallar bir üstte yer alan motifi çevreleyip onu takip eden motif ile birleşmektedir. Kapının basık kemerinde ters ve düz olacak şekilde palmet motifleri kullanılmış, kemer

köşelerine lale dalı işlenmiştir. Kapı kemerinde palmet ile lalelerle son bulan kartuşların içerisine sülüs hatla Kelime-i Tevhit yazılmıştır. Kapı kanatları ahşaptan yapılmış olup kapı üzerinde dikdörtgen ve kare kısımlar meydana getirilmiştir. Dikdörtgen kısımlarda vazolar içerisine işlenmiş bitkisel kompozisyonlar bulunmaktadır. (Resim 4. 44) Alt ve üstte yer alan kare bölümlere yerleştirilen 8 köşeli yıldızların köşeleri birer lale motifleriyle son bulmaktadır. Minberin merdiven korkuluklarında silindirik şeritler halinde birbirine bağlanan 3 bölüm meydana getirilmiştir. Bu bölümlerde kafes oyma tekniği ile farklı boyut ve biçimde palmet motiflerle işlenmiştir. Minberde aynalıkların yüzeyi sade tutulup aynalığın altında yer alan süpürgelik üç dilim kemerli dört açıklık şeklindedir. Basamaklar vasıtasıyla ulaşılan taht kısmı 4 adet sütun ile taşınan 3 dilimli kemerlere yerleştirilen dilimli kubbeden meydana gelmektedir. Minberde yer alan sütun başlıkları volütlü "koç boynuzlu'dur. Düz silmelerin, olukların, kavalların birlikte oluşturduğu kasnak üzerinde yükselen kubbe 16 dilimden meydana gelmektedir. Kasnak üzerinde yer alan dilimlere denk gelebilecek "S" şeklinde kıvrımlı birer konsol yapılmıştır. Oval bir kürecik şeklinde olan kubbe metalden yapılmış damla formundaki alemle son bulmaktadır. Taht bölümünün altında 3 dilimli kemer açıklıkları yerleştirilip lale formunun yan yana dizilmesiyle oluşan bordürler ile çevrelenmiştir (Haspolat, 2014, s. 88-89).

Minber, mihrabın batı kısmında bulunmakta ve mikritik kireç taşından meydana getirilmiştir. Minberin taht, gövde ve kapısında oluşan minber zeminden kubbeye olan kısma kadar yüksekliği 7 m. genişliği 1.20 m. uzunluğu 6.20 m. olan minberin ön kısmında tahta çıkışı sağlayan ahşap kapılı ve basık kemerli bir giriş yer almaktadır. Minberin kapı kanatlarında kullanılan ahşap malzeme kakma tekniği ile yapılmıştır. Kapının kilit sistemi menteşe, mil, yuvadan oluşan ve birleştikleri noktalarda yer alan L ve 3 köşeli yıldız gibi elemanlar demirden yapılmıştır. Kemerin yüzeyinde ters ve düz palmetlerden meydana gelen bir bitkisel kompozisyon bulunmaktadır. Kemer köşelerine lale dalları yapılmıştır. Minberin kapısını alt ve yan taraflarından çevrelemiş bir bitkisel bordür vardır. Bu bordür içerisinde lale, hatai, narçiçekleri yer almaktadır. Kapı kemerinin üstünde sülüs hat ile Kelime-i Tevhid yazılmıştır. Minberin ahşaptan yapılmış olan kapı kanatları üzerindeki kare kısımlar içerisinde 8 köşeli yıldız ile lale motifi yer almaktadır. Dikdörtgen halinde yapılmış orta kısımda vazodan çıkan çiçek motifleri betimlenmiştir. Minberin 165 x 37 cm. ile 165.5 x 37.5 cm. ölçülerine sahip olan kapısı günümüze özgün boyut ve malzemesiyle ulaşmıştır (Halifeoğlu vd., 2017, s. 4-5).

Resim 4. 44. Diyarbakır Ulu Camii minber ve mihrabı (2024)

Mihrap, yapının kible duvarında 2 adet mihrap nişi yer almaktadır. Giriş kapısı doğrultusunda caminin ana mihrabı bulunmaktadır. Ana mihrap, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında inşa edilmiştir. Orta kısımda yer alan taş mihrap 18. yüzyılda Osmanlı zamanında kurulmuştur. Asıl duvar yüzeyinden 0.20 m. çıkıntılı 3.90 x 6.95 m. ölçülerine sahip olan dikdörtgen prizmal mihrap dışta mukarnas bordür ile üç taraftan kuşatılmıştır. 5 sıradan oluşan bordür en altta yelpaze dilimlerinin sıralanmasıyla başlamaktadır. (Resim 4. 45) Yelpazelerin kademeler şeklinde yukarıya doğru enlemesine devam ettirilmesi ve mukarnaslar ters ile düz üçgen kısımlar oluşturulacak biçimde gruplanmaktadır. Alt sırada yer alan yelpazelerin arasında bir palmeti yan taraflarından saran 2 rumiden meydana gelen bitkisel formda yapılmış olan süslemelere yer verilmiştir. Beşgen planlı biçiminde yapılan mihrap nişi 14 sıra olacak şekilde mukarnas kavsarayla örtülmüştür. Kavsarayı meydana getiren her bir sıra arasındaki ayrı bitkisel süslemeli bordürlerle sağlanmıştır. Sıralar en alt kısımda yelpaze dizisiyle başlamakta, 5. ve 9. sıralarda lale formuyla son bulan plastik etkisi yaratan sarkıtlar oluşmaktadır. Alt sırada yer alan yelpazeler arasına yerleştirilen bitkisel formun ortasında bulunan palmeti iki taraftan sasarak yan kısımlara doğru rumi motifleriyle, çiçek formlarıyla oluşan kıvrık dallardan meydana gelmektedir. Kavsarayı kuşatan 5 dilimli kemer silme dizileri ile meydana gelmiştir. Kemer niş köşelerinde yer alan gömme sütunçelerin üzerine

yerleştirilmiştir. Sütunçelerin yuvarlak gövdeleri çapraz yuvarlak sopaların sepet örgü şeklinde örgüler ile sarılmıştır. Gövde kısmından burmalı bilezikler ile birbirinden ayrılan sütunçe başlıkları rölyet volütlerle bezenmişlerdir. Beşgen mihrap oyuğunun iç yüzü sade yapılmıştır. Üst kısımda son zamanlarda siyah zemin üstüne sülüs hat ile yazılmış olan kitabe kuşağının üzerinde 2 sıra mukarnas dizisi yer almaktadır. (Resim 4. 46) Kible duvarının doğu yönünde yer alan ikinci mihrap döngesel planlı olup yalın bir şekilde yapılmıştır. Yüzey kısmı günümüzde 2 renk taş andırırcasına siyah-beyaz renklere boyanmıştır (Haspolat, 2014, s. 72-73).

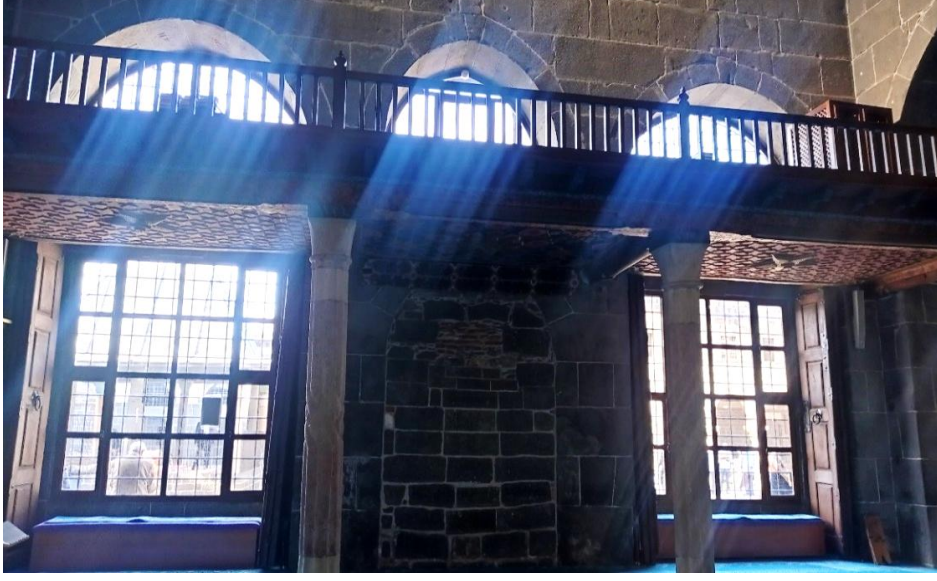

Resim 4. 45. Diyarbakır Ulu Camii minber ve mihrabın önden görünüşü (2024)

Resim 4. 46. Diyarbakır Ulu Camii ikinci mihrabı (2024)

Ahşap mahfil, orta nefin kuzeyinde bulunan 1714 (H. 1126) tarihli ahşap müezzin mahfili 4 adet sütunun üzerine oturturulmuştur. Sütunlar kaide ve başlık kısımlarından itibaren sade bir şekilde yapılmıştır. Gövdelerini örten yuvarlak kalın sopalar orta kısımda birbirleriyle örülmekte olup daha sonra düz bir şekilde devam etmektedir. Mahfilin alt katının tavanı ahşaptandır. Tavan, ortada yer alan bir tomruk ile ikiye ayrılmaktadır. Batı taraftaki bölümde merkezde bulunan 8 kollu yıldız aynı boyutta olan 8 adet yıldız motifiyle çevrilmiştir. Yıldızlar eşkenar sekizgenler ile birbirine bağlanmakta ve mavi, yeşil, pembe, turuncu gibi renk tonlarının kullanıldığı sistemde merkezde yer alan yıldızın göbeği kabartma şeklinde olup ince yivlerle zenginleştirilmiştir. Köşelere 3 kollu yarım yıldızlar işlenmiştir. Doğu yönündeki kesimde kahverengindeki zemin üzerine kırık çıtalara ile aynı boyutta olan 6 kollu yıldızlar oluşturulmuştur. Bu kesimin merkezinde 5 köşeli büyük bir yıldız kabartması bulunmaktadır. Bu yıldız kolları zikzak yivlerle hareketlendirilmiştir. (Resim 4. 47) Kuzey-güney yönlerdeki dikdörtgen kesimler benzerlik göstermektedir. Bu kesimlerin yüzeyleri bitkisel bir bordür ile sarılmıştır. Bordürün yüzeyinde yer alan bitkisel düzenleme kırmızı, beyaz, yeşil gibi renklerin tonlarıyla meydana getirilmiştir. Bu çerçevenin içinde dilimli kaş kemerler ile sınırlandırılan bir alan meydana getirilmiştir. Bu kısmın yüzeyinde gül ile yaprak motiflerinden gelişen şeritler yatay ve çapraz doğrultularda birleşerek eşkenar dörtgenlerden bölümler oluşturmaktadır. Eşkenar dörtgenin içine kırmızı, mavi, altın yaldız renginde bitkisel süslemeler işlenmiştir. Köşeliklerde bulunan boşlukların yüzeyleri güller ile doldurulmuştur. Orta kısımda yer alan kare bölüm çıtalara ile çapraz olacak biçimde dizilmiş sekizgenler ile ortalarından geçen doğrular ile meydana getirilmiş geometrik kompozisyonlarla doldurulmuştur. Kuzeydoğu-kuzeybatı yönlerine beyaz boyayla yazılan ve rakamlarla belirtilen H. 1275 (1858) tarih yer almaktadır. Bu bölümün merkezinde bulunan kare şekilli göbek 3 bordür ile sarılmıştır. En dışta mavi renk zemin üzerine beyaz renk boya ve kırmızı renk boya ile güller, yapraklar işlenmiştir. İkinci bordürü 3 dizi mukarnas, üçüncü bordürü bir kaval silme olarak düzenlenmiştir. Çerçevelerin sonlandığı bölümde 8 köşeli yıldız biçiminde 7 dizi mukarnaslı bir sarkıt yer almaktadır. 8 köşeli yıldızın dışında boş kalan alanlar kırmızı çiçekler ile doldurulmuştur (Haspolat, 2014, s. 77-84).

Resim 4. 47. Diyarbakır Ulu Camii ahşap mahfili (2024)

4.1.1.4. Diyarbakır Ulu Camii vaiz kürsüsü ve tavanı

Mihrabın sol tarafında yer alan vaiz kürsüsü taştan yapılmış olup son zamanlarda beyaz renk boyayla boyanarak orijinal görüntüsünü kaybetmiştir. Dikdörtgen prizma şeklinde yapılan kürsünün alt kısmında sıralı olarak kaş kemerlere yer verilmiştir. Bu kemerlerin üst bölümüne yıldız düzenlemelerinden oluşan kompozisyon yapılmıştır. 8 kollu yıldız formlarından oluşan bir kompozisyonda ortada yer alan 8 kollu yıldız dikey ve yatay doğrultuda aynı boyuta sahip yarım yıldızlar ile birbirine bağlanmaktadır. Kenarlarda yer alan 1/4 yıldızlar birer eşkenar altıgen ve bu yıldızlara bağlanmaktadır. (Resim 4. 48) Yıldız kollarının uzatılmasıyla büyük yıldızların çevresinde küçük beş köşeli yıldızlar oluşturmaktadır. Kürsünün üst kısmında silmeler ile birer sıra genişletilerek yükselmektedir. Sıranın kuzeyinde stilize bitkisel formlardan oluşan düzenleme yer almaktadır. Batı yüzünde bir mukarnasa yer verilmiştir. Alt kısımda 3 sıradan oluşan ters ve düz şeklindeki üçgen kısımlar halinde bulunan mukarnasların üst kısmında 2 dizi halinde bir kompozisyon bulunmaktadır. Doğu tarafı bir tepelik biçiminde olup kenarları ve yüksek olan orta bölümünde dairesel kürelerle son bulmaktadır (Haspolat, 2014, s. 86).

Resim 4. 48. Diyarbakır Ulu Camii vaiz kürsüsü (2024)

Tavan, orta sahının üst örtüsü iç kısımda ahşap tavan ile örtülmüştür. Ahşap malzemenin kullanıldığı bu tavan hem boyama hem de çatma tekniği ile süslenmiştir. Örtü dıştan yuvarlak bir çerçeveye başlamakta, duvarların üst kısmından başlayan bu çerçeve tavan kısmına geçişi sağlamaktadır. Çerçeve içinde yer alan kısım 4 adet bordürden oluşmaktadır. Köşelerde bitkisel formlarla sonlandırılan ortadaki yazı kuşağı ele alınmıştır. Kenarlarda kesinti yaşayan yazılar siyah renk zemin üzerine beyaz renk celi sülüs harfler ile yazılmıştır. Yazı kuşağını hem alttan hem üstten çevreleyen bordürlere aynı süslemeler yapılmıştır. Kırmızı rengin ve yeşil rengin tonlarıyla yapılan bitkisel kompozisyonda yan yana sıralanan nar çiçeklerinin arasına yerleştirilen ufak çaptaki güller ile yapraklar işlenmiştir. Yapıda tavan kısmı bitkisel formlardan oluşan bir bordür ile kuzey-güney yönde dikdörtgen, orta kısımda kare şeklinde 3 kısma ayrılmıştır. Kenar kısımlarından burmalı silmeler ile sonlandırılan bordürün yüzey kısmına kırmızı renkler, yeşil renkler, beyaz renkler ve siyah renklerle yerleştirilen nar çiçekleri ters ve düz şeklinde işlenmiştir. Bordürün kenarlarında siyah renkte yapraklar vardır. Kuzey-güney yönlerindeki dikdörtgen kısımlar aynı kompozisyonda yapılmışlardır. Bordürün yüzeyinde yapılan düzenlemede bitkisel formlar kırmızı, beyaz, yeşil renkleriyle oluşturulmuştur. (Resim 4. 49) Doğu-batı yönlerinde kademeli kaş kemer şeklinde son bulan bir alan meydana getirilmiştir. Alanın yüzeyinde gül ve yaprak motiflerinden meydana gelen şeritler yatay ve çapraz doğruldularda birleşerek üçgen bölümler oluşturmaktadır. Alanın merkezinde yer alan eşkenar dörtgen biçimli semse uçlarda bir

palmet ile son bulmaktadır. Eşkenar dörtgenin iç kısmı yarım prizma halinde yapılmış ve prizmanın yüzeyleri kırmızı renginde, mavi renginde ve altın yıldız renginde bitkisel süslemeler ile düzenlenmiştir. Köşelere gül formları işlenmiştir. Ortadaki kare bölümün köşelerinde mavi zemin üzerine kırmızı renk ve altın yıldız ile meydana getirilen düzenlemede çapraz doğrultudaki palmetlerden oluşan rumili kıvrık dallar yanlarda bulunan boşlukları doldurmaktadır. Kuzeydoğu-kuzeybatı köşelerde beyaz renkli rakamlar ile yerleştirilen kitabeye göre 1858 (H. 1275) yılı tavan kısmının bu tarihte yapıldığını göstermektedir. Kare kısmın ortasına bir göbek yerleştirilmiş ve göbek kısmı dıştan 3 çerçeveye örtülmüştür. Dışta mavi renk zemin üzerine beyaz renk ve kırmızı renklerle yapılan gül ile yapraklar yer almaktadır. İkinci çerçeve ise üç sıra mukarnastan meydana gelmektedir. İçte yer alan üçüncü çerçeve bir kaval silmedir. Yüzeyi burmalı yivlidir. 2 sıra halinde basit mukarnas kompozisyonundan oluşan yıldız mukarnas bir sarkıt yerleştirilmiştir. Yedi diziden meydana gelen sarkıt 2 kademe şeklindedir. Üst kısımda 4. sırada yıldız planlı 8 adet sarkıt oluşmakta olup lale şeklinde son bulmaktadır. Sekiz köşeli yıldızın dışında kalan alanlar kırmızı renkte çiçeklerle doldurulmuştur (Haspolat, 2014, s. 75-77).

Resim 4. 49. Diyarbakır Ulu Camii tavanı (2024)

4.1.1.5. Diyarbakır Ulu Camii'nin şadırvanı, havuzu ve namazgâhı

Sekiz köşeli planda düzenlenmiş olan şadırvan, 18. yüzyılda yapılmıştır. Şadırvanın ortasında 8 köşeli bir su havuzu ile çevresindeki köşelerde 8 adet mermerden

oluşan direk ile köşelerde kırma saçaklı, sivri bir külahtan oluşmaktadır. Şadırvan havuzunun üst kısmı ahşap malzemeye meydana getirilmiş olup geometrik süslerle bezenmiştir. (Resim 4. 50) Şadırvanın tavan kısmı çitakari ahşaptan, saçak kenarları oygu danteldendir. Şadırvanın külah kısmı ile saçların dış yüzleri kurşun levhalarla kaplıdır (Akok, 1969, s. 123).

Havuz, namazgahın batı yönünde bulunmaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde inşa edilmiş ve 1888 tarihinde namazgahla birlikte yapılmıştır. Havuz kare plana sahip olup zemin döşemesi üzerine büyük bir ölçüde yapılmıştır. Havuzun avlu tabanından itibaren yükselen köşesi bir çeşit korkuluk biçiminde yapılmıştır. Kenar üstü yassı taştan ve demirden sopalar, parmaklık şeklinde yapılan korkuluklar yer almaktadırlar. Havuzun çevresinde musluklar bulunmaktadır. Ulu Camii, mimari manzumesi içinde abdest alma yerleri, hamam ve yirmiden fazla tuvalet bulunmaktadır. Bütün bu tesislere caminin avlasından kuzey yönünde yer alan bir kapıdan girilmekte, giriş bölümü eyvan biçiminde olup orta kısmı açık bir avlu şeklindedir. Çevresinde inşai ayaklar, kemerler, tonozlar mevcuttur. Tesislerin dam kısımları toprak örtülüdür. Çevresi tamamiyle kapalıdır. Bu tesislerde açık-kapalı olacak şekilde akarsu görülmekte ve hamam kısmında boy abdesti almak içinde de bir havuz yer almaktadır. Günümüzde burada bozuk olan bir sıcak su tesisinin de önceden bulunduğu görülmektedir (Haspolat, 2014, s. 65).

Resim 4. 50. Diyarbakir Ulu Camii şadırvan ve namazgahı (2024)

Şadırvanın batısında yer alan namazgah kare planda düzenlenmiş, kağıt seki halinde yapılmıştır. Köşe ve kenarlarına yerleştirilmiş 8 adet mermerden oluşan direk

üzerine kare planlı ahşaptan külâh ve saçak halinde yapılmıştır. (Resim 4. 51) Mermer direklerden kible yönünde yer alan ve ortada bulunan direğe yalın bir mihrabiye inşa edilmiştir. Namazgahın taban kısmı taş döşemeli olup külâh kısmı ve saçak örtüsü ise kurşunla kaplıdır. Bu mekan avlu döşemesinden başlayıp 70 cm. yükseklikte olmakla birlikte kalabalık ibadetler esnasında müezzin mahfili olarak kullanılmaktadır. Yapının şadırvan ve namazgahı yapıldıkları dönemin anlayışını taşımaktadırlar (Akok, 1969, s. 123).

Resim 4. 51. Diyarbakır Ulu Camii namazgâhı ile şadırvanı (2024)

4.1.1.6. Diyarbakır Ulu Camii Hanefiler bölümü

Hanefiler bölümü, transept kilise planından dönüştürülen caminin en eski bölümü olarak kabul edilmektedir. Hanefiler bölümü, 16,50 x 73 m. ölçülerinde sahip olup doğu ve batı yönünde konumlanmıştır. Üç sahınlı dikdörtgen bir plana sahip olan camide doğu ve batıdaki sahnılar mihraba dik gelen kemerlerle birleşmektedir. Son sahında müezzin mahfilinin yer aldığı caminin tavan kısmı ahşap ve bazalt döşemeli halıyla örtülüdür. Ortalama 1 m. kalınlığındaki bazalt taş duvarlara sahip bölümün avluya bakan 14 adet penceresi ile 2 adet ahşap kapısı ve minbere çıkılan, bahçeye bakan 3 adet penceresiyle birlikte 1 adet ahşap kapısı vardır. Günümüzde bu bölüm erkeklere ayrılmış bir ibadet mekanıdır. 10,50 x 31,50 m. ölçülerinde doğu-batı ekseninde uzanan 3 sahınlı Şafiiler Bölümü avlunun kuzey yönünde bulunmaktadır. Avlu tarafına bakan 6 adet dikdörtgen pencere, 6 adet kemerli pencere ile 2 adet ahşap kapısı mevcut olan yapının duvar kalınlığı

ortalama 1,00 m.'dir. Mekan içerisinde ahşap bir kadınlar mahfili olup iki yerden ahşap merdiven ile mahfile çıkılmaktadır. Yapının tavanı ahşap kirişli döşeme olup zemin kısmı bazalt döşeme üzerine halıyla kaplanmıştır. Günümüzde yapı kadınlar için ayrılmış bir ibadet yeri olup kadınların da Cuma günleri Cuma namazını kıldığı dini bir mekandır. İki kattan meydana gelen ve zemin katta revaklı bir kısımdan yukarı doğru çıkan Batı Maksuresi, Kur'an Kursu yeri olarak kullanılmaktadır. 4,65 x 30,00m. ölçülerinde kuzey-güney ekseninde uzanan dikdörtgen bir bölümdür. Tavan kısmında ve ara kat döşemesine ahşap kirişler yerleştirilmiştir. Yapının avluya bakan 9 adet dikdörtgen penceresi vardır. Zemin katta depo ile gasilhane (ölen kişilerin yıkandığı yer) yer almaktadır. Yapının avluya bakan cephesinde iki katlı ve bezemeli sütunlar yer almaktadır (Ocaklık, 2022, s. 46-48).

Doğu ve batı yönünde 3 nefli mihraba yatay şekilde yapılan sahnın mihraba dik ve yüksek tutulan diğer bir sahnla ayrıldığı dikdörtgen planlı yapının güney doğrultusuna dışa taşkın olacak şekilde içten ve dıştan 3 cepheli mihrabı ve eksenin doğu tarafında bulunan ana eksenine göre yalın tutulmuş bir başka mihrabı yer almaktadır. Mihrabın güney tarafa taşkın kısmının batı tarafında caminin güney duvarıyla ilişkili olup bağımsız halde oluşturulmuş kareye benzer dikdörtgen kesitli, yükseldikçe kademeli olarak darklık gösteren, şerefeden sonra dairesel kesitli gövde halinde sürdürülen minaresi yer almaktadır. Kuzeyinde ve güneyinde ana eksenini meydana getiren, mihrap önüne dik gelen sahnın doğu ve batı doğrultularının iki tarafında bulunan "T" şeklinde payelerden ve kuzey ile güney duvarlarda bulunan kemerler ile oluşturulan mihrap önüne dik sahna karşılık bu ana payelerden doğu-batı yönüne uzanan kemerler her yönde yer alan payelere ve doğu ile batı duvarlarında bulunan duvar payelerine oturtulmuştur. Mihrabın sağ tarafında bulunan minber ve mihrabın karşısına denk gelen ahşaptan yapılmış müezzin mahfili Osmanlı Devri'nde yapıya ilave edilmiştir. Ana mihrap ile aynı eksende yapı dışında kuzey yönündeki mihrap nişi avlu içinde bir nevi son cemaat yeri mihrabının işlevini üstlenmektedir. Bunun üzerinde ahşapla düzenlenmiş Müezzin cumbası (mukbire) yer almaktadır. (Resim 4. 52) Bu kısım ile kuzey yöndeki revaklı geniş avlu külliye'nin en eski mekanı olma özelliğini göstermektedir. Dikdörtgen planın orta kısmında kubbeli bir mekan yer almaktadır. Kubbe kısmında görülen kalem işleri siyah renk taşın fazla olduğu iç mekanı hareketlendirmiştir. Yapıda bulunan bu yoğun kalem işleri süslemeler 1712 yılında yapılmıştır. Yapının güney doğrultusunda dışa taşkın bir

mihrap mevcuttur. Yapının minberi taş malzeme kullanılarak yapılmıştır. Mihraba oranla daha yalındır (Haspolat, 2014, s. 71-72).

Resim 4. 52. Diyarbakir Ulu Camii Hanefiler bölümü (2024)

Ulu Camii'nin ilk kuruluş şekline en yakın alan Hanefiler bölümü, 1152 hektarlık alana yapılmıştır. Kible duvarında 2 adet mihrap nişi vardır. Bu mihrap nişlerinden biri orta aksta yer alıp en büyüğüdür. Diğer mihrap nişi ise sol tarafta olup sade bir şekilde yapılmıştır. Caminin kapalı mekanı 5 nef ayrılmıştır. Ortadaki nefin çevresi farklı açıklıklara sahip direk ile kemerler üzerinden yükselen bir mekan şeklindedir. Sağ taraftaki ve sol taraftaki neflerse mihrap duvarına paralel 2 dizi kargir direk ile 2 katlı kemerler ile taşınan ahşap kirişli dam örtüsüne sahip mekanlardır. Sağ mekanın kible duvarının orta kısmına yakın açılmış bir kapıyla minareye geçilmektedir. Batı tarafına uzanan bu bölümün güney cephesinde altı ve üstlü 3 adet pencere bulunmaktadır. Kuzey yönüne doğru uzanan cephelerin yüzlerinde de farklı ölçülerde pencereler yer almaktadır. Mihrabın karşı duvarının içinde ve orta kısmında yer alan ve H. 1126 tarihinde yapılmış olan ahşap müezzin mahfili mevcut olduğu gibi buranın duvarının da altları kapı biçiminde olup üstleri de pencereli olacak şekilde yapının avlusuna bağlanmaktadır. (Resim 4. 53) Geniş açıklığa sahip bu pencerelerden 4 tanesi kapı olarak kullanılmaktadır. Kuzey cephesinin avlu tarafına bakan yüzünde alttan bir mihrap ile üzerinde ahşaptan yapılmış Müezzin Cumbası bulunmaktadır. Haremin kuzey cephesinde yer alan orta boşluğunun genişliği 29 m, boyu 66 m ve yüzölçümü 1472 m² olan avlusu da aynı şekilde dikdörtgen plan halinde düzenlenmiştir. Bu avlunun doğu ve batı cephelerinde eski biçimlerini koruyabilen, alt kısımları revaklı, üst kısımları maksureli alanlar yer almakta

ve kuzey cephesinde alt revakının 9 adet sütun ve kemeriyle arka sahnınlığı eski şeklini göstermektedir. Avlunun ortasında bulunan ve bir kısmı batısına düşen 8 köşe planlı, 8 adet mermer direk üzerine yerleştirilmiş ahşap çatı ile saçaklı, sivri külahlı bir şadırvan abdestlik ile dört köşe planlı, 8 adet mermer direğe oturtulmuş ahşap çatısı ile taraca şeklinde bir namazgahı vardır. Namazgahın batı yönünde dört köşe planlı, büyük açık bir havuz bulunmaktadır. Avlunun zemini, revakların alt kısmı ile geçit kısımları geniş yapılmış olup yassı taşlarla kapalıdır (Akok, 1969, s. 114-115; Halifeoğlu vd., 2017, s. 4).

Resim 4. 53. Diyarbakır Ulu Camii Hanefiler bölümü iç kısmı (2024)

4.1.1.7. Diyarbakır Ulu Camii Şafiiler bölümü

Yapı, Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer almakta ve Ulu Camii'nin kuzeybatısında bulunmaktadır. Kuzey yönünde batı maksureye yapışık olarak yapılan Şafiiler bölümü, doğu ve batı ekseninde mihraba yatay 3 sahnınlı dikdörtgen planlı olan bir dini mekandır. Avlunun kuzeybatı cephesini meydana getiren Şafiiler Bölümü'nün doğu ve batı cephelerindeki sivri kemerleri duvar payelerine oturtulmuştur. (Resim 4. 54) Mihraba yatay şekilde uzanan sahnınlardan meydana gelen enlemesine dikdörtgen bir plana sahiptir. Güney cephede mihrap ve mihrabın 2 yanında üçer adet pencere ile 2 adet kapı açıklığı vardır. Bu kapılardan doğuda bulunanı avluya açılırken, batıda bulunanı avlu batı revağına açılmaktadır. Yapıda sahnınları meydana getiren sütunlardan doğu ile batı tarafında yer alan sivri kemerler taşıyıcı duvar payelerine oturtulmuştur. Kuzey kanatta helaların bulunduğu binalarla birleşen duvarlar kalın-sağır yapılırken, güney kanatta

bulunan mihrap, mihrabın iki tarafında üçer pencere, sonda 2 adet kapı aralığı vardır. Yapıda yer alan kenarlarda batıdaki taşıyıcı duvarlar sağır duvar halinde dışa kapalı olsa da doğudaki taşıyıcı duvarda eksenin kuzey yönünde üst kodda 3 adet pencere aralığı bulunmaktadır. Kuzey yönde yer alan son sahının üst kısmını örten ahşap mahfile depart kuzey doğrultunun batısı ile kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Doğu duvarı doğrultusunun güney yönde ileri doğru taşkınlık yapması veya doğrultudan kuzey yöne doğru duvarların fazla içte kalmasının sebebi şu anlık bilinmemektedir (Haspolat, 2014, s. 49).

Yapı, kesme taş malzemeden yapılmıştır. Yapının güney cephesi açılan pencereler yardımıyla hareketlendirilmiştir. Yapının diğer cepheleri sağır tutulmuştur. Güney cephede yer alan 2 katlı 6 adet pencereden altta yer alan pencereler düz lentolu üstte bulunan pencereler sivri kemerlidir. Yapının güney cephesinin doğu ile batısında düz lentolu 2 giriş kapısı yer almaktadır. Güneydoğu tarafında yer alan kapı Bursa Kemerli halinde yapılmış olup üzerinde sivri kemerli bir küçük pencere bulunmaktadır. Pencerelerin üzerinde yer alan ve celi sülüs ile yazılan tek satırlık kitabesi dikkat çekmektedir. Bu cephede 2 renk taş kullanılmıştır. Harim kısmı doğu ve batı yönlerinde uzanan dikdörtgen planlı tipinde yapılmış olup ahşap kirişler ile taşınan düz dam örtüden meydana gelmektedir. İç mekan 3 sahına ayrılmakta ve sade tutulmuştur. Kuzeydedoğu ve kuzeybatı doğrultulu ahşap bir mahfil uzanmakta olup mahfile kuzeyden 2 tane merdiven ile çıkılmaktadır. Kible duvarının ortasında yer alan mihrap, yapıda varolan bir pencerenin kapatılması ile oluşturulmuştur. Yapı üzerinde bulunan kitabeye göre Osmanlı Dönemi'nde Atak Beyi Emir Ahmet Zırki tarafından 1528 senesinde yapılmıştır. Yapının mihrabı Diyarbakır'da Osmanlı zamanında valilik yapan Maktulzade Ali Paşa

Resim 4. 54. Diyarbakır Ulu Camii Şafiler bölümü (2024)

tarafından, yapının mahfili ise aynı valinin kethüdası olan Hüseyin Ağa tarafından yapılmıştır. Kaynaklara göre Şafiiler bölümünün ilk inşası 12. yüzyılda İnaloğulları zamanına denk gelmektedir (Boran ve Erdal, 2011, s. 269).

Kuzeyinde tuvaletler, batısındaysa bir ev yer almaktadır. Doğusunda, batı köşesi sütunceli, kemeri almaşık bir şekilde başlayan dar geçit avluyu tuvaletlerin yanında arka sokağa bağlar. Avlu yüzünde boşaltma kemerli 6 adet pencere bulunmaktadır. Siyah renk bazalt taşlarıyla örülüdürler. Kemer araları ve yukarı kısımları beyaz taş ile örülü olup aralarına iki yatay siyah renk bazalt taşı sırası yerleştirilmiş, kemer kilitlerini izleyen tek beyaz sıra yazıtlıdır. Yapıda pencere söveleri yere kadar inmekte olup parapetleri (çıkıntıları) orijinal değildir. Mihrabı pencereden bozma olup avlu yüzü siyah beyaz taşlarla sıra halinde dikine bir şekilde örülmüştür. Kapısı harimin doğusunda yer almakta olup eni pencerelerinki kadardır. Arşivolt süslü sivri kemerlerini küçük mazgal bir pencere izlemektedir. Harim enine planlı olup üç sahından meydana gelektedir. İki sıra halinde 5 adet alt başlıksız bazalt monolit kolon direkt batıya doğru kemerlerle birbirlerine bağlanmaktadır. Beyaz taşlardan oluşturulan üst başlıklar kabadır. Güneyde bulunan üçüncü kolon başlığı dorik tarzını yansıtmaktadır. Kemerler ve araları siyah bazalt taşından meydana gelmektedir. Dar ve uzun olan mahfil ise kuzeyde yer almaktadır. Müezzin mahfili mihrabın karşısında yer almaktadır. Taştan olan mihrabı kible duvarından 12 cm. taşkınlik gösterirken içbükey ve dışbükey sıralanan pah dışa doğru olup ters ‘U’ şeklindedir. 127.5 cm. eninde, köşeleri sütunceli mihrap girintisi yarım sekizgen planlı olup 78 cm. derinliğindedir. Başlıklarını 5 dilimli kemer örtmekte

olup kazayakları ile başlayan, 5 sıra yükselen mukarnas dizisinin üstü sıvalı sivri bir kubbe örterek yarım kalmış hissi yaratmaktadır. 1.77 m. eninde, 3.58 m. yüksekliğe sahip mihrap, alışılmışın dışında bir düzenlemede yapılmamıştır (Tuncer, 2015, s. 45).

Şafiiler Camii, dıştan 12.30 x 34.00 m. ölçülerinde olup doğu ve batı ekseninde enine dikdörtgen plan tipi ile 3 sahından meydana gelmektedir. Bu sahınlar orta kısımdan 2 dizi olacak şekilde beşer ayağın taşıdığı sivri kemerler ile birbirinden ayrılmaktadır. Harime girişi 2 ayrı kapıdan sağlanmaktadır. Girişlerin ikisi de yapının güney tarafında yer alıp bir tanesi Batı Maksuresi'nin olduğu kısma açılan cephenin batı yönünde, bir diğer giriş ise cephenin doğu yönünden direkt avluya açılmaktadır. Caminin üst örtüsü ahşap kirişler üzerinde düz dam olarak yapılmıştır. Caminin kuzey ve batı cepheleri başka yapılar tarafından kapandığı için bu cephelerde herhangi bir şey görülmemektedir. Yapının en hareketli cephesi güney cephesidir. Cephenin tamamı düzgün kesme taş malzemeye yapılmış olup cephenin üst kısmında 2 renkten oluşan taş işçiliği görülmektedir. Cephe düzenlemesi orta kısımda yarım daire mihrap girintili ve iki tarafında üçerden 6 adet pencere ile doğu köşesinde bulunan kapı açıklığından meydana gelmektedir. Cephedeki 2 kat şeklinde düzenlenen pencerelerden altta yer alanlar düz lentolu dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler ise sivri kemerli olacak şekilde yapılmışlardır. Doğü köşesindeki kapı açıklığı üstten sepet kulpu bir kemerle son bulmaktadır. Cephede yer alan pencerelerin üst kısmında sülüs yazıyla yazılan yazı kuşağı bulunmaktadır. Kible duvarına paralel 3 sahına ayrılmış iç mekan ahşap tavan ile kapatılmıştır. Yapının iç mekanında kuzey kısmında mahfil, kible duvarının ortasında da mihrap bulunmaktadır. İçeride 2 dizi halinde bulunan sivri kemer açıklıkları sütunlar arası 4.50 m. olup uzunluğu yerden itibaren 5.00 m.'dir. Burada 2 kemer arasında yer alan duvarlara nişlerin açıldığı gözle görülmektedir. Caminin zemini günümüzde ahşap döşemelidir. Yapının duvarları kalın tutulmuş, kible duvarı ince yapılmıştır. Orta kısmında taş işçiliğini itina ile gözler önüne seren mihrap bulunmaktadır. Taştan yapılmış mihrap kible duvarı ortasında 1.80 m. eninde ve 3.60 m. yüksekliğinde dikdörtgen yapıda oluşturulmuştur. Mihrabı yan kısımlarından ve üst kısımlarından iç-dış konkav profilli bir silme sonlandırmaktadır. Kornerlerden sütuncelerle sonlandırılmış mihrap nişi yarım sekizgen planda yapılmış olup 0.78 m. derinliğe sahiptir. Üstten 5 parça halinde bir kemerle çevrilmiş mukarnaslı bir kavsarayla son bulmaktadır. Harim kısmı doğu ve batı yönlerinde uzanan dikdörtgen planlı, ahşap kirişlerle taşınan düz bir dama sahiptir. İç mekan doğu ve batı yönündeki ikişer duvar payesiyle ortada yer alan 2 dizi olacak şekilde beşer sütun üzerine

yerleştirilen sivri kemerlerle 3 sahına bölünmektedir. Kuzeyinde doğu ve batı doğrultulu ahşap bir mahfil bulunmaktadır. Mahfile kuzey yönde yer alan merdiven aracıyla çıkılmaktadır. Kible duvarının ortasında yer alan mihrabın meydana getirilmesinde cephede yer alan bir pencerenin sonradan kapatılmasıyla oluşturulmuştur. Mihrap nişi beşgen planlı, sivri kemerli, 5 dizi mukarnastan oluşmaktadır. Kavsara 5 parçadan oluşan bir kemerle kuşatılmaktadır (Haspolat, 2014, s. 50-51).

Yapılış tarihi H. 935/ M. 1529 olarak kabul edilen Şafii Mezhebi Ahitlerine ayrılmış mescit bölümü, avlunun kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Plan tipi açısından dikdörtgen bir şekilde tertip edilmiştir. Kible yönüne göre enlemesine inşa edilmiş 10,50 x 32,50 m. olan iç mekanı, 654 m²'yi bulmaktadır. İç kısım ile cami alanı ortasında zarif ile yalın bir halde mihrap vardır. (Resim 4. 55) Cami iç sahını mihraba paralel halde 2 dizi halinde beşer yuvarlak mermer sütun üzerine yerleştirilmiş, açıklıklar narin, düzgün kesme taş ile örülü, kemerli kısımlarla 3 bölüme ayrılmıştır. Ortada bulunan kemer dizileri kuzey ile güney duvarlarına sıva halindeki ayaklarla bağlanmışlardır. Şafiiler Camii, içerisinde arka divanı ile önündeki kemer sırasını dolduracak şekilde ahşap çatılı bir mahfil bölümü yer almaktadır. Kible duvarında cami avlusuna bakan 6 adet pencere, bir tane kapı ile maksure altına açılan başka bir kapısı da bulunmaktadır. Şafiiler Camii'nin yapı ve mimari özelliklerine bakıldığında büyük mimari bir yapı ve önemli bir avluya bağlı olması sebebiyle önemli bir mekandır. Avlu yüzüne açılan pencereler önceleri geniş parklar halindeyken sonradan önleri duvarla kapatılarak pencereler haline getirilmiş gibi görülmektedir. Avlunun yüzünü süsleyen duvarlardaki bu pencereler alt kısımlarda düz lentolu, üste kısımlarda 2 sivri kemer halinde pencere şeklindedir. Yapı kapılardan doğuda yer alanın üst başı konsol, kemer ile batı yönündeki maksure içinde bulunanda kırma kemer şeklindedir. Şafiiler Camii'nin iç kısım duvarları kalın moloz taşla örülüdür. Bu duvarların plaster halinde olan kısımları ile dıştan doğu cephesi muntazam kesme taşla örülüdür (Akok, 1969, s. 124).

Resim 4. 55. Diyarbakır Ulu Camii Şafiiler bölümünün iç kısmı (2024)

Mesudiye Medresesi'nin güney kısmında yer alan kemerlerin arşivolt süsü geçide ulaşıncı düşey olarak yükselmeye başlayarak son bulmaktadır. Geçit dahil Şafiiler bölümü yüzeyden 10 cm. kadar içerdedir. Ancak bu bölümün harimin kuzey yüzüyle benzerliği eski bir değişikliği de düşündürmektedir. Pencerele izleyen beyaz taş sırasındaki yazıtın iki bölümden oluştuğu kaynaklarda belirtilmiş ve Osman oğlu Ali oğlu Hasan'ın emri ile 1469 yılında Şeyh İbrahimilad-vi oğlu Şeyh Ali eli ile yenilendiği anlaşılmaktadır. Yapıda pencerelerin yere kadar inmesi Mardin Kızıltepe Ulu Camii'ni anımsatmaktadır. Mihrabını 1712 yılında Amid'in 130. Osmanlı Valisi olan Makdulzade Ali Paşa, mahfilini ise aynı valinin kethüdası olan Hüseyin Ağa yaptırmıştır. Yapıda son dönemlerde yapılan onarımlar sebebiyle avlunun yüz kısmı silme altı konsolları, silme ile silme üstü dizilerinin adepte edildiği, üst örtüsünün bir dizi yükseltilerek ahşaba benzer betonarmeye dönüştürüldüğü bilinmekte olup caminin tarih boyunca birçok değişikliğe uğramasıyla birlikte Şafiiler Bölümü de değişikliklere uğramıştır. Hanefiler bölümünün güneyinde bulunan mineresi dört köşeden meydana gelmesinden dolayı Evliya Çelebi bunu çan kulesinden dönüştürüldüğünü sanmıştır (Tuncer, 2015, s. 45).

Mihraba paralel üç bölüme ayrılmış olan tavan kısmı kuzey yönden güney eksenine doğru uzanmış ahşap kirişler üzerine kalın tahtalar ve toprak malzeme örtülmesiyle düz dam şeklinde oluşturulmuştur. İç kısımda bulunan ahşap mahfil derme çatma haldedir. Şafiiler Camii'nin iç mimarisi üzerinde durulacak husus harem kısmında dam bölmeyi üç parçaya ayıran direk ve kemer dizilerinin yapısıyla, kubbe duvarının yapısıdır. Orta kısmında yer alan kemerli taksimleleri (bölmeleri) mermer direkleri klasik çağ yapılarının parçalarından yararlanılarak yapılmış olabilmeleri mümkündür. Kemerler

ve ara bölümlerinin duvar yüzleri kesme taş ile oluşturulmuştur. Kemer açıklıkları kolonlar arası 4.50 m. olup yüksekliği yerden itibaren 5 m.'dir. Kemer örgüleri sivri kemer şeklinde yapılmış ve bazı yerlerde 2 kemer arasındaki duvar yüzlerinde kırma kemerli nişlerin olduğu görülmektedir. Caminin zemini tamamıyla ahşaptandır. Yapının duvarları kalın yapıldığı halde mihrap duvarı ince tutulmuştur. Bu duvar ortasında taştan yapılmış sade bir mihrap yer almaktadır. Şafiiler Camii, avluya bağlı ve üzeri kapalı bir mekanın yapılması düşüncesinden doğmuştur. Şafiiler Camii, Diyarbakır Ulu Camii'nin mevsimlik ihtiyaçları için yapılmış bir nevi kapalı son cemaat mekanı şeklindedir (Akok, 1969, s. 124).

4.1.1.8. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medresesi

Medrese, duvarları üzerinde taşıdığı yazılar ile türünün en önemli örneğini teşkil etmektedir. Medresenin avlusunda ve mihrabının alınlığında yoğun bir şekilde kitabeye rastlanmaktadır. Medresesinin avlusunda bulunan, beden duvarlarının üst kısmından dolanan kitabe kuşağı İran'da yer alan Büyük Selçuklu Dönemi camilerinin iç mekanında kubbe eteğinin ya da beden duvarlarının üstünde bulunan yazı kuşakları ile benzerlik göstermektedir (Özkurt, 2011, s. 644).

Medrese duvarları üzerinde farklı zamanlara ait 5 adet kitabe yer almaktadır. Eyvan üzerinde bulunan kitabe, yapının 4 mezhep için yapıldığını 1193/1194 (H. 590) belirtmektedir. Bu tarih Artuklu Sultanı II. Sökmen'in egemenliğinin sürdüğü yıllara (1185/1200) tekabül etmektedir. Avluda yer alan kitabede II. Sökmen'in ismi ve 1198/1199 (H. 595) tarihi yazmaktadır. Taç kapı üzerinde bulunan kitabe, 1200 (H. 596) tarihli olup kapının bitiş tarihi olarak düşünülmektedir. 4. Kitabe, ortada yer alan mihrabın sağ tarafındaki pencerenin üzerinde bulunmaktadır. 1224/1225 (H. 620) tarihli kitabede yapının Halepli Mahmut oğlu Üstat Cafer'in planlarına göre Mesut aracılığıyla yaptırıldığını yazmaktadır. M. Akok ise yapının Artuklu Sultanı Mesut aracılığıyla 1180/1181 (H. 576/579) ile 1183/1184 yılları arasında yapıldığını belirtmektedir. 5. kitabe ise yapının batısında bulunan mihrap üzerinde yer almaktadır. Bir tamir sırasında ters bir şekilde yerleştirilen kitabenin içeriği anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte mihrabın M. 1223 tarihindeki yapıma ait olduğu tahmin edilmektedir. Yapı, Diyarbakır'da yapılan ilk büyük medrese özelliğine sahiptir. Üzerinde bulunan kitabelerden en eskisi H. 590 (M. 1193/1194) ve sonuncusu ise H. 620 (M. 1223/1224) tarihli. Medrese bu yıllar arasında yapılmıştır. Artuklu Ebu Muzaffer II. Sökmen

döneminde inşasına başlanan yapı padişahın H. 597 (M. 1200/1201) yılında vefatı üzerine tahta geçen Melik Salih Nasüriddün Mahmud döneminde 1223 yılına kadar devam ettirilmiş ve onun da H. 61 (M. 1222) tarihinde ölümüyle yapının bitirilmesi yeni padişah olan Melik El-Mes'ud lakabı ile bilinen Mevdud tamamlamıştır. Bu kitabeler dışında yapının giriş kapısı üzerine cas harcıyla yapılan 1811 (H. 1226) ile 1910 (H. 1328) tarihleri Osmanlı Devri'ne ait onarımları ve ilaveleri göstermektedir. 1962 yılında Ulu Camii ile birlikte gözden geçirilip onarılmıştır. Yapının ismi Melik'ül-Mesud unvanı ile bilinen II. Sökmen'den ötürü Mesudiye olarak bilinmektedir. Yapı, kare bir alana yapılan iki kattan oluşmaktadır. Kuzeyinde yer alan eyvan şeklindeki kapıdan geçilen avlu revaklarla çevrilmiştir. Doğusunda 2 kat halindeki ana eyvan bulunmaktadır. Revakların gerisinde ise medrese odalarına yer verilmiş, batısında mescit bulunmaktadır. (Resim 4. 56) (Baş, 2006, s. 167-168; Haspolat, 2014, s. 18).

Resim 4. 56. Diyarbakir Ulu Camii Mesudiye Medresesi giriş kapısı (2024)

Mesudiye Medresesi, siyah bazalt taşlardan meydana gelmiş iki katlı bir yapıdır. Ulu Camii'nin kuzey tarafında yer almakta olan medrese ve cami avlusu arasında üst örtüsü erişilemeyen bir kolonat vardır. Burada yer alan kapı onarılmıştır. Asıl girişi kuzeyde olup önündeki sokağa kemerle açılan tonuzlu çıkıntılı bir bölümden oluşmaktadır. Kareye yakın avluda 7.70 x 6.70 m. revak, güney-kuzey ve batı yönlerini "U" biçiminde dolanır. Doğu yönde iki kata egemen 9.00 m. yükseklikte, 6.65 x 5.80 m. plan ölçülü tek eyvan ile güney yönüne ve kuzey yönüne yapışık halde 2 tane oda yer alıp revağın uzantısıdır. Güneyde bulunan 6.50 x 2.80 m. kuzeyde bulunan 3.15 x 2.90 m. ölçülerinde olup farklı derinliklere sahip olduklarından dolayı doğu dış yüzünde dışlar

oluşturmuşlardır. Yapının batı kanadında revağın arka kısmında, mihraplı bir hol ve onun da kuzey ve güneyinde küçük birer odayla batı tarafında yer alan iki odalı bir eyvan bulunurken tuvaletlerin yer aldığı dar bir geçide dayanırlar. Bu geçit aynı anda kuzeyde bulunan sokağı caminin avlusuna bağlamaktadır. Avlunun kuzey cephesi doğu ile batı yanlarını birbirinden ayırmaktadır. Girişin sağında bulunan merdiven ile üst kata çıkılmaktadır. Avlunun doğusunda iki kata egemen olan eyvan ile iki oda bulunmaktadır. Revak üç yönü dolaşır. Bunun batısı değişikliğe uğramış olsa da aşağıdaki taşıyıcılardan yararlanılmıştır (Tuncer, 2015, s. 47).

Mesudiye Medresesi'nde süsleme taçkapıda ve avlu revaklarında kullanılmıştır. Medresede kullanılan süslemelerin bütünü siyah renk bazalt taşı ile sarı renkli kalker taşı üzerine oyma tekniği kullanılarak yapılmıştır. Medresenin dış mimarisinde süsleme kuzey yönündeki girişte bulunmaktadır. Kuzeyinde eyvan biçiminde yapılan giriş cepheyi asimetrik bir şekilde ikiye ayırmaktadır. Eyvanın güney yönünde bulunan taçkapıyla avluya geçilmektedir. Yapının taç kapısı mukarnas kavsaralı bir niş şeklinde yapılmıştır. Kavsaraya kısmına kadar siyah renk bazalt taş ile inşa edilen kapı kavsaradan sonra 2 renkli taş işçiliğiyle düzenlenmiştir. Mukarnas kavsaralı niş dışta yarım oluk ile kaval silmelerin oluşturduğu bir silme grubuyla dört taraftan çevrilmiştir. Mukarnas kavsara beş sıra halindedir. Altan ilk üç sıranın yan kenarları doldurularak düzenlenmiş ve ortası boş bırakılmıştır. Birinci dizi yuvanın bulunmadığı yarım daire içbükey yüzeylerden oluşmaktadır. Bu yüzeylerde mukarnas yuvası bulunmamaktadır. İkinci dizi sivri kemer biçimli tek, üçüncü dizi ise çift yuva şeklinde meydana getirilmiştir. Dördüncü sıra 4 adet sivri kemer biçimli yuva ve aralarında yer alan kazayağı şeklinde üçgen bölümlerden oluşmaktadır. Beşinci diziyi meydana getiren tepe nişi sivri kemer şeklindedir. Kavsaranın alt kısmında yuvalar arasında boş kalan yüzeyler 2 renkli taşlarla geçmeli olacak şekilde düzenlenmiştir. Aynı boyutta sahip iki kenarda “S” kıvrımları şeklinde kesilen siyah renk bazalt taşı ile sarı renk kalker taşları ardışık sistemde dizilmektedir. Kapı açıklığı sepetkulpu kemer şeklinde düzenlenmiştir. Kapı bir silme grubunun oluşturduğu çerçeveye çevrilmiştir. Taç kapının üzerine sonradan alçı kalıplama tekniği ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. Kapıyı saran silmelerin üst kısmında bulunan iki kartuşun içinde 1226 (M. 1811)/ 1328 (M. 1910) tarihleri yazılmıştır. Osmanlı Devri'ne ait kitabeyle aynı teknikte yapılmış süslemelerin de bu tarihlerden kalmıştır. Süslemeler kavsaranın alttan üçüncü sırasına yerleştirilmiş olup iki tarafta aynı şekilde ye plan süslemeler bir vazö sureti içinden çıkarak yan taraflara doğru açılan çiçek demeti

şeklindedir. 7 adet dal olarak düzenlenen demette ortada yer alan dal dikey diğer dallar üzerinden simetrik formda yan taraflara açılmaktadır. Dalları yapraklarla, çiçeklerle zenginleştirilmiştir. Yapının dış mimarisi kuzeyde bulunan kapısı dışında son derece sade tutulmuştur. Yapıda iç mekan süslemeleri avluda bulunana revaklarının yüzeylerinde, revak kemerlerinde, doğu eyvanın avluya bakan yüzünde ve mihraplar üzerinde görülmektedir. Kuzeyde yer alan avlu kuzey, güney ve batı olmak üzere üç taraftan revaklarla çevrilmiştir. Avlunun doğu kenarında bir eyvan bulunmaktadır. Revaklar 2 katlı yapılmış olup bu katlar kenarlarda kare ayaklara oturan kemerler ile 3 gözlü olacak şekilde yapılmışlardır. Kemerler orta kısımda geniş ve yüksek tutulmuş, yan kısımlarda dar ve alçak tutulmuştur. Alt kat revakları süslü olup üst kat revakları sade olduğu için bazı araştırmacılar üst kat revaklarının yapıya sonradan eklenmiş olabileceğini düşünmektedirler (Baş, 2006, s. 168-169).

İki kattan oluşan bir yapı olarak inşa edilen medrese, zemin kat ve üst kattan oluşmaktadır. Zemin katta kuzeyden ön kısmı geniş kemerli, içi tonozlu bir giriş bulunmaktadır. Bu girişten süslü ve konsol kemerli bir kapı vasıtasıyla kuzeyde yer alan revakların altına ulaşılmaktadır. Giriş kapısının batı (sağ) tarafında yukarı çıkan merdiven bulunmakta yapının avlu kısmı ile revaklı kısımları kareye yakın dikdörtgen bir plan doğrultusunda yapılmıştır. Kuzey yönde geniş ve yüksek tonozlu baş eyvan yer almaktadır. Eyvan, 2 kat yüksekliğine sahiptir. Alt kısımda yer alan revaklardan ikisi köşede, altısı serbest olacak şekilde toplamda sekiz taşlı kargir direklere oturtulmuştur. Baş eyvanın sağında ve solunda 2 adet oda vardır. Odalardan güney yönde yer alanı daha uzun görülmektedir. Giriş kısmının karşısı ile güney yönde bulunan revakların orta kemerinin içine H. 910 tarihinde mimar Cafer aracılığıyla yapılmış gibi görünen şık bir mihrap bulunmaktadır. Revakların batı yönündeki duvar içine açılmış 4 adet kapısıyla farklı yerlere geçilmektedir. Kapılardan ortada bulunanı en büyüğüdür. Bu kapıdan birinden orta kısma geçilir ve bu kısım günümüzde bir mihrap eklentisiyle mescide dönüştürülmüştür. (Resim 4. 57) Kapı karşısında bir eyvan ile kuzey-güney yönlerinde önleri kemerli sahinler yer almaktadır. Diğer kapılardan ise farklı odalara geçilmektedir. Mesudiye Medresesi'nin üst kat planına bakıldığı zaman orta avlu çevresindeki revakları, üst kısımların bazı ayakları, kemer sıraları, eyvanın yanında bulunan odalardan kuzey yönde yer alanın harap olmuş bir odası, revak çevresindeki üst sahanlığın döşemesi ile üst revaklardan orta kemerler geniş, diğer kemerler dar açıklıkta görülmekte, giriş yönüne göre batı tarafta olan kısımların üst katla birlikte yıkılmışlardı. Batı tarafta yer alan

duvarda bazı kapı izleri görülmekte ve içleri eğreti duvarlarla örülmüş bir haldeydiler. Baş eyvanın kemer kısmı duruyor olmasına rağmen tonoz kısmı özengelerin bulunduğu yere kadar yıkılmıştı (Akok, 1969, s. 125-126).

Revakların avluya bakan cephelerinin üst kısımlarında aralıklarda sıralanan konsolların oluşturduğu kornişle sonlanmaktadır. Konsollar sivri kemer biçiminde tek mukarnas yuvaları üzerinde yer alarak yükselmektedir. Alt kat revaklarında çeşitli kemer sıralanmalarına rastlanmaktadır. Güneyde revak kemerleri sivri kemer şeklinde dizayn edilmiştir. Yan kemerlerin bir kolu duvar yüzeyinde bulunan konsollar üzerine diğer kolu ise kare ayaklar üzerinde yer alan başlıklara oturturulmaktadır. Güneydeki revakın batı kemerinin yüzünde palmet motifleri yan yana sıralanmıştır. Palmet motifleri üç yarım daire ile meydana getirilmiştir. Doğu cephesinde bulunan kemerde iki sıra halinde mukarnaslara yer verilmiştir. Altta iki sivri kemer aralarına yerleştirilen kazayağı yuvalar, üstte kaydırılarak eksenler üzerine yerleştirilmiş birer sivri kemerli yuvacık bulunmaktadır. Kuzeydeki revaklar sivri kemerlidir. Orta kemerin dış yüzünde kabartma palmet motifler yer almaktadır. Yan taraflarda bulunan kemerler güney revakın yan kemerleriyle aynıdır. Doğudaki kemerde mukarnas, batıdaki kemerde palmetler bulunmaktadır. Kemerlerin arasına geometrik süslemeler yerleştirilmiştir. Ortada yer alan kare kompozisyonda basık iki altıgen diyagonal olarak birleşmekte ve karenin kenar orta kısımlarında küçük çapta üçgenler oluşmaktadır. Batıda yapılan kompozisyon daireseldir. Yüzeyine iki üçgenin köşeleri kenar ortalarına denk gelecek şekilde birleştirilmesiyle meydana gelen 6 köşeli yıldız formu yerleştirilmiştir. İki üçgenin birleşerek oluşturdukları eşkenar altıgenin yüzeylerine altı kollu yıldız motifi işlenmiştir. Dışta 6 köşeli yıldızı oluşturan eşkenar üçgenler yarım daire şeklinde orta kısımda kesişmişlerdir. Batıda yer alan revakta orta kemer sivri yapılmış olup yan kemerler 3 parça olacak şekilde kemer formunda yapılmıştır. Orta kısımda bulunan kemer süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Kemerin yüzünde yarım daire şeklinde çubuklar ile birbirine bağlanan palmetler bulunmaktadır. Palmetler tepelerinde bulunan yapraklarının ucunda yer alan ufak üçgenlerle son bulmaktadırlar. Kemer taşları uç kısımlarında bulunan üçgenler ve palmetlerin yapraklarına göre yerleştirilmişlerdir. Batıda bulunan revakın yan kemerleri üç dilim şeklinde yapılmıştır. Kemerler iki renk görünüme sahip olup bazalt ve kalker taşlardan meydana getirilmiştir. Kalker taşlarının yer aldığı yüzeyler ince yivler ile sarılmıştır. Sarılan yüzeylere bitkisel motifler yapılmıştır. Motiflerde ortada bulunan palmeti saran oval dal üstte bir diğer palmetle birleşmektedir. Batı kısımda yer alan

revakta kemerlerin arasına geometrik şekiller işlenmiştir. Güney cephedeki düzenlemeler daireseldir. Burada üç tane geometrik form işlenmiştir. Merkezde 6 kollu bir yıldız vardır. Burada köşeleri kenar ortalarına denk gelecek şekilde iki tane üçgen motif birleşerek 6 köşeli bir yıldız oluşturmaktadır. Dışta yer alan yarım daire şeklindeki 6 dilimli gül bezekte dilimlerin birleştiği kısımlar 6 köşeli yıldızı oluşturan üçgenlerin içerisinde yer almaktadır. Kuzey cephedeki geometrik süslemeler kare levha şeklinde düzenlenmiştir. Ortada kısımda yer alan 8 kollu yıldız düzenlemesinin kollarının kırık çizgiler şeklinde uzatılması ile ortada bulunan yıldızın çevresinde 5 kollu yıldızlar ile aralarında küçük çapta 5 köşeli yıldızlar oluşmaktadır (Baş, 2006, 169-170).

Resim 4. 57. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese avlusu (2024)

Yapının dışa bakan herhangi bir yüzü adeta yok gibidir. Kuzey yöndeki kapı söğelerinde silmeleri, kemer konsolları, dişli düz lento halindeki kemeri yapının diğer estetik unsurlarına göre genç durmaktadır. Bu kapının yapıya sonradan gereken ihtiyaç doğrultusunda eklendiği düşünülmektedir. Medresede mimari süslemeler orta avlu yüzleri, baş eyvan ile revaklarda görülmektedir. (Resim 4. 58) Bu kısımların yüzleri kesme taş ile yapılmışlardır. Yapıdaki zengin ifadeler ve taş işçiliği alt kat revaklarında kendini göstermekte olup burada yer alan kemerler süsleme ve örgüleme çeşitliği açısından başarılı bir şekilde yapılmışlardır. Kemer aralarındaki boşlukları doldurmak için geometrik şekillerle oyma rozetler işlenmiştir. Revakların arkasındaki tonozlar ile kubbeler tuğla örgülüdür. Buradaki kubbelerin kilit kısımları taştan yapılmış ve stalaktili püskül biçimindedirler. Alt katın duvarları da düzgün kesme taştan yapılmıştır. Avlu

yüzünün alt katını üstten bir silme ayırır ve onun da altında bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Baş eyvanın kemerleri mermerden olup avluda bir ferahlık yaratmaktadır. Eyvan içi tonoz özensinde alçı üzerine yapılmış bir yazı kuşağı yer almaktadır. Kemerler tek taş kuralına dayanarak yapılmıştır. Duvarların üstlerindeki saçak konsolları ile saçak plakları taştan yapılmışlardır. Üst katın duvarları moloz taş örgülüdür. Burada üst revakların arka kısımlarında bulunan tonoz ile kubbe örtüleri tuğlayla yapılmıştır. Mesudiye Medresesi'nin avlusun batısında ayrı bir yapı teşkilatı bulunmaktadır. Bu teşkilata batı tarafta yer alan orta kapıdan girilince burada taş örgülü kemerlerin, eyvan ile tonoz başlangıçları arasında taş ve tuğla karışımı pantantiflerin bulunması bu kısmın çapraz tonozla örtülü olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Burada bulunan mihrap ile duvar ek birer yapı olup mihrabı ampir üsluptadır. Tonoz örtülerinin örgüleri moloz taş halindedir. Yapının batı tarafı bu haliyle eski medreseye sonradan eklenmiş gibi görülmektedir (Akok, 1969, s. 127-128).

Yapının ilk şekliyle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Yapıda en erken tarihe sahip olan yazıtı eyvanda bulunan tonoz başlangıcı altında 3 duvarı çeviren küfi yazı kuşağı içerisinde burasının Sünni dört mesheptekilerin fıkıh eğitimi için 1193 senesinde yapımına başlandığını belirtirler. Revak kemerleri üstünde üç yüzü saran ikinci nesih yazı şeridi yapının 1199 yılında bitirildiğini belgelemektedir. Avlunun güneyinde, mihrabın da sağ tarafında bulunan pencerenin üstünde bulunan yazıtta Mahmut oğlu Halepli üstad Cafer aracılığı ile Mes'ud adına 1223 senesinde yapıldığı yazmaktadır. Melik ül Mesud ismi medresenin adına yansımıştır. Bu ustayı Deve Geçidi Köprüsü sur ve yazıtlarında ve Ulu Camii'de de görebilmekteyiz. Batı tarafında bulunan holun mihrabında bulunmakta ve okunamamaktadır. Bir başka yazıtta yapının güney revağında bulunan mihrabın Ulu Camii avlusuna bakan yüzünde yer almakta olup kolon ve kemerli sıranın arka kısmında yerden itibaren 3 metreye yakın yükseklikte kalan uzunca yazılmış bir yazı kuşağı mevcuttur. Arkasında bu kıza yazıtı testekler nitelikte yine aynı Halepli Cafer ismi geçmektedir. Bunların dışında da taç kapının ters 'U' şeklindeki çerçevesi üzerinde aplike edilmiş sol tarafında 1226 (1811); sağ tarafında 1328 (1910) tarihleri yapının bir onarım geçirdiğini belgelemektedir (Tuncer, 2015, s. 47).

Resim 4. 58. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medresesi içi (2024)

Üst katta bulunan revaklar sivri kemer şeklinde olup saçaklarının alt kısımlarına sarı renk kalker taşından meydana gelen dikdörtgen levhalar yapılmıştır. Üst kat revaklarında korkuluk görevi gören levhalar dış yüzeylerde silmeler dışında herhangi bir devinim arz etmemektedir. Bu silmeler dıştan içe doğru kademe halinde yarım oluk, kaval ile düz silmelerden oluşmaktadır. Üst katta yer alan kemer yanlardaki mukarnaslı 2 konsol üzerine oturmakta, sarı renk kalker taşından oluşturulan konsollar 3 dizi mukarnas şeklindedir. Alt dizide sivri kemer şeklinde yuvaların içerisine sepetkulpu kemer halinde kısımlar düzenlenmiştir. İkinci dizi 3 dilimli kemer şeklinde yayvan 3 yuvadan meydana gelmektedir. Yuvalar yarım daire hatlı üç dilimli gül bezek formunda yapılmış arasına ise sivri bademler konulmuştur. Revaklar kemerlerin üst kısmından üç taraftan bir yazı kuşağıyla sarılmıştır. Kalker üzerine sülüsle yazılan kitabede harflerin dışında kalan boşluklara bitkisel süslemeler işlenmiştir. Avlunun güney kenarında yer alan eyvan açık sarı kalker taşlarla oluşturulan sivri kemer aracılığıyla avluya açılmaktadır. Kemer düz ve yarım oluk silmelerden meydana gelmektedir. (Resim 4. 59) Kemerin kilit taşında kabartma şeklinde bir figür yer almakla birlikte figürün yan profilinden bir koçbaşı olduğu anlaşılmaktadır. Eyvanın duvarlarının üst kesimleri üç taraftan bir yazı kuşağıyla çevrilmiştir. Yazılar kalker taşı üzerine celi sülüs ile yazılmıştır. Yapıda iki tane mihrap bulunmaktadır. İlk mihrap taç kapıyla aynı doğrultuda yer almaktadır. Mihrap, siyah renk bazalt ile sarı renk kalker olmak üzere 2 ayrı renk ile yapılmış, ana kitleden 0.42 m. çıkıntı yapan, iki kademeli niş halinde yerleştirilmiştir. Her 2 niş en dıştan 2.90 m. genişliğinde olup 4.10 m. yüksekliğine sahip bir çerçeve içindedir. Mihrap düzenlemesini oluşturan

dıştaki niş dikdörtgen plan tarzında yapılmıştır. Bu nişin iki kenarında birer gömme sütunçe bulunmaktadır. Sütunçeler kare prizmal altlıklar üzerinde yükselmekte, altlıkların yüzlerine kaval silmeler ile meydana getirilen sepetkulpu kemer şeklinde ikişer kısım oluşturulmuş olup yuvarlak biçimdeki sütunçe gövdeleri yarım yuvarlak çubuklar ile zenginleştirilmiştir. Sütunçe başlıkları mukarnaslarla düzenlenmiş olup her iki başlık farklı yapılmıştır. Doğudaki başlık 3 dizi mukarnas halinde yapılmış, alt dizi sivri kemer dizisiyle diğer 2 dizi kaydırılmış doğrultulara yerleştirilmiş sivri kemer biçimli yuvalardan oluşmaktadır. Batı tarafındaki başlıkta iri yuvalarla meydana getirilmiş 3 dizi mukarnasla düzenlenmiştir. Bu sütunçelerin gövdeleri duvara sabitlenmemiş olup dokunulduğu zaman dönebilen düzenlemeleriyle dikkatleri üzerlerine çekmektedirler. (Resim 4. 60) Niş, siyah/beyaz taşlar ile meydana getirilmiş 5 dilimli bir kemerle örtülmüştür. Kalker taşlarının yüzeyleri birbirini tekrarlayan bitkisel motiflerle süslenmiştir. Yapılan kompozisyonda kemer üst kısımdan dilimlerinin biçimine göre şekil alan bir silmeyle sarılmıştır. Düz, yarım oluk ve kaval silmelerden oluşan bu silmede kemerin siyah renk bazalt taş kısımlarına denk gelen bölümler beyaz renkte, beyaz olan kısımlara denk gelen bölümler de siyah renkte düzenlenmiştir. Asıl mihrap nişini olan ikinci niş 1.00 m. genişliğinde ve 2.80 m. yüksekliğindeki yarım bir kubbeyle örtülmüştür. Nişin sınırları kaval silmeler ile belirlenmiştir. Nişin üç yüzeyi de aynı boyutlara sahip kaval silmelerle bölümler haline ayrılmıştır. Üç kısma bölünen yüzeyde kenar kısımları dar ve alçak, orta kısım geniş ve yüksek yapılmıştır. Yan taraflardaki kısımlar ise yuvarlak kemer şeklinde son bulmaktadır. Orta bölüm üstte sepet kulpu kemer şeklinde yapılmıştır. Bu bölümün de ortasından dikey bir silme yukarı doğru devam etmektedir. 5 parça halindeki kemer ve kavsara arasında kalan boşluğa celi sülüs hat ile yazılan yazılar yer almaktadır. Beyaz kalkerin üzerine yazılan yazılar kemer dilimlerine göre şekillenmiştir. Yazıların altında tek sıra halinde mukarnas dizisi bulunmaktadır. Yapıdaki ikinci mihrap batıda yer alan mescit kısmının güney duvarındadır. Diğer mihraba göre daha sade tutulmuştur. Mihrap 3.60 x 2.10 m. ölçülerine sahip dikdörtgen biçimde dizayn edilmiştir. Buraya yerleştirilen yarım daire planlı niş yarım bir kubbeyle örtülmüş olup yuvarlak bir kemer ile son bulmaktadır. Siyah renk bazalt taştan yapılmış olan mihrabın üst bölümüne beyaz renk taş üzerine kufi yazıyla yazılmış olan bir kitabe yer almaktadır. Harfler üst kısımda örgü motifleri ile düğümler oluşturmaktadır. Bunun dışında harflerin bazıları palmet motifiyle son bulmakta olup bu harfler dışında kalan boşluklar kıvrık dallar ile devinim (hareket)

yaratılmıştır. Bu kitabe yapıda sonradan yapılan tamirler esnasında ters bir şekilde yerleştirilmiştir (Baş, 2006, s. 170-172).

Resim 4. 59. Diyarbakır Ulu Cami Mesudiye Medrese içindeki kitaplık (2024)

Resim 4. 60. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medresesi merdiven (2024)

Mihrap, yapıda revaklı avlunun güney yönündeki duvarına yapılmıştır. Koyu ve açık renk olmak üzere iki farklı cins taştan yapılmıştır. Orta kısmında yarım yuvarlak halinde bir niş, iki koltuğunda kendi çevresinde dönebilen yüzleri fitil ile oluklu sütunçeleri bulunmaktadır. Nişin yarım kubbesi bir oluk ile bir kavalla alınlık biçiminde yapılmıştır. Sütunçeler üzerinde yer alan kemer 5 yarım daire halindedir. Mihrabın etrafı silmeli, zikzak şeritler şeklindedir. (Resim 4. 61) Mihrap taç kapı istifine yakın bir yerde olup yapılış zamanının da aynı olduğu düşünülmektedir. Mesudiye Medresesi, günümüzde ayakta kalabilen eski ve onarım geçirmiş haliyle klasikleşmiş ölçülere uygun

olan bir medrese gibi görülmektedir. Yalnız öğrenciler için yapılan hücreler azdır. Yapı son zamanlarda Vakıflar İdaresince ele alınarak restore edilmiştir. Bu restorasyon sırasında yapının eski haline uygun bir şekilde yapılması için yapı eskiden kalmış hiçbir doküman şekil değiştirmeden uygun şekilde yenilenme ve yapıda görünmeyen yerlerde modern malzeme kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Yapıda yapılan bu restorasyondan dolayı bazı bölümlere ahşap ile camlı kısımlar yerleştirilmiş olup odalara kapılar taktırılmıştır. Alt kısımda baş eyvan ile ibadet yerleri oldukları halde bırakılmış ve üst katlarda yok olmuş bölümler bıraktıkları izlere uygun şekilde yeni fonksiyona uyulacak biçimde eski görünümüne getirtirilmiştir (Akok, 1969, s. 128-129).

Resim 4. 61. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medrese mihrabı (2024)

Eyvan, yalnızca kemer örgüsü mermerden yapılmış olup yüzü silmelidir. Aşağıya doğru bakan ön köşesi pahlı ve üzerine zencerek motifi işlenmiştir. Mukarnaslı özengileri konsol yaparak oluşturulmuştur. Eyvanın tonoz bölümü tuğlalarla örülüdür. Yan duvarlarının özengi hizasından aşağı doğru uzanan kısımları muntazam kesme taştandır. Duvarlarında farklı tipte dolap nişleri yer almaktadır. Zemin döşemesi muntazam keme taşla yapılmıştır. Yapıda rölöveye başlandığı esnada buranın iç kısmı moloz ve toprakla dolu olup kaldırılmasından sonra burada bulunan sonradan yapılmış odalara çıkabilmek için taş bir merdivenle alt kısımda bulunan bir kuyuya rastlanmıştır. (Resim 4. 62) Bu temizlik esnasında orta avlunun düz taş döşemeli zemini sağlam bir halde meydana çıkmış ve döşemenin revak ayaklarının altındaki sahnılık sekisi kenarında yağmur sularının kanallara dökülmesi için yapılan oluklar bulunmaktadır. Kemerleri, Mesudiye

Medresesi'nin orta avlusunu önemli bir mekan haline getiren şey burada yapılmış olan revak ayakları, kemer ve eyvanıdır. Alt kısımda 4 köşe planlı, inşai, kesme taş ayakları yer almakta olup başlarına konulmuş geniş ile yastık şeklindeki başlıklar kemerlere özengilik ederler. Revak kemerleri, baş eyvanın karşısındaki üç tarafta yer almaktadırlar. Kemer taşlarının yüzleri birbirinden ayrı süs, aygu geçmelerle işlenmiştir (Akok, 1969, s. 128).

Resim 4. 62. Diyarbakır Ulu Camii Mesudiye Medresesi eyvan kısmı (2024)

4.1.1.9. Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi (Sincariye/Mercaniye Medresesi)

Ulu Camii Külliyesi içinde yer alan ve günümüze kadar ayakta kalabilen bir başka yapı da H. 634 tarihinde inşa edildiği düşünülen Zinciriye Medresesi'dir. Medresenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar, medresenin Artuklulardan Kutbuddin Muzaffer II. Sökmen döneminde yapıldığını düşünmektedir. Kimi araştırmacılar ise yapının H. 634/ 1236 yılında Eyyubilerden Melik Salih Necmeddin zamanına ait olduğunu düşünmektedirler. Medrese konutu külliye dahil olmuş olsa da cami ile arasında başka binaların yer aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre Zinciriye Medresesi'nin doğu yönünde, güney yönünde ve kuzey yönünde külliyenin başka binaları bulunmakta idi. Medrese kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kuzeyinde geniş kemerli, tonoz örtüsü olan, basit şekilde yapılmış kapısından giriş sağlanılmaktadır. Giriş kısmı iki yandan taş sekili, iç kısma doğru eyvan şeklinde kemer ile açık bir mekan oluşturmaktadır. Buradan revaklı bölüme ve avlu kısmına geçilmektedir. Orta avlu, 36,50

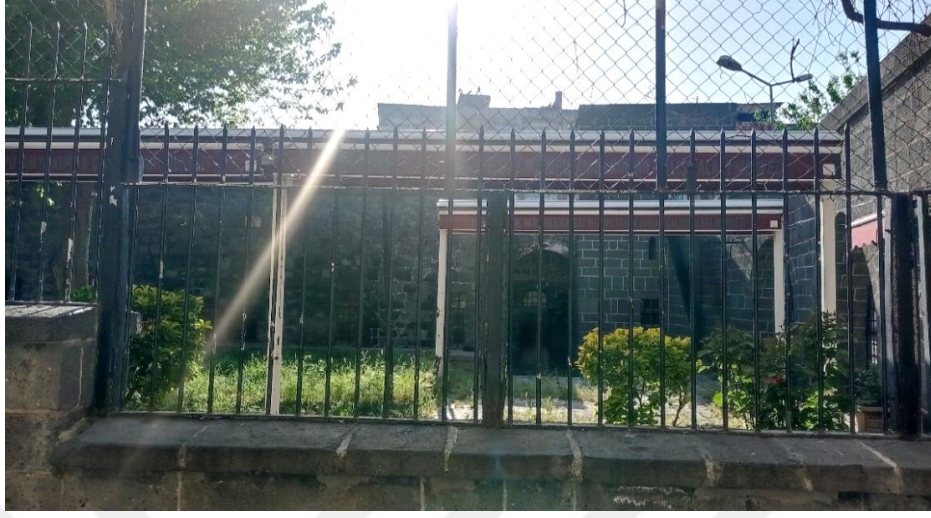
metrelik bir alana sahiptir. Çevresinde inşai ayaklar, çeşitli açıklığa sahip revak kemerleri bulunmaktadır. Kemerlerin çevreleri muntazam revak sahinliği şeklindedir. Arkada kalan duvarlarda çeşit çeşit oda ve hücre kapıları yer almaktadır. Giriş aksı ilerisinde yapının baş eyvanı yer alır. Eyvan avluya doğrudan açılmayıp önündeki süslü ve geniş açıklıktaki kemerle bağlanmaktadır. Avlu ve revaklı kısım çevresinde 15 tane plan ve ölçüye sahip odalar ile hücreler bulunmaktadır. Bu bölmelerden doğu ile güney yönlerde yer alanların dışı açılmış pencereleri bulunmaktadır. Medresenin batı köşesine ve kuzey yüzüne doğru bir çeşme vardır. Batı tarafında yer alan duvar sağır duvar tarzında yapılmış olup duvarın başka bir yapıya komşu olduğu anlaşılmaktadır. Pencereyi yüzler yanındaki yapılarla avlu ya da koridorlar ile bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Bölmelerden batı ve kuzey yönüne denk gelen kısımlar abdestlik alanlarını kapsamakta ve burada gusül abdesti almak için yapılan havuz vardır. (Resim 4. 63) Diğer odaların duvarlarında dolap nişleri bulunmaktadır. Yapının batı duvarının altında ve avlunun doğu - batı ekseninde bir başka oda daha bulunmaktadır. Odanın zemin kısmı revak seviyesinden yüksek olup oda revaklara pencereler ile bağlanmaktadır. Buranın bir ayrıca dersane olabileceği düşünülmekte ve medrese etrafındaki araziye 1,5-2 m. yakın gömülü bir şekilde bulunmakla birlikte giriş yapılan sokaktan basamaklar ve rampa ile medreseye inilmektedir. Zinciriyi Medresesi'nin kuzey cephede kesme taş ile yapılmış sade bir yüzü vardır. Giriş eyvanı yarım silindirik kemer şeklinde olup giriş yeri düz lentoludur. Çeşme sivri kemerli bir niş şeklindedir. Yapının orta avlusu muntazam kesme taşlarla yapılmıştır. Avlu yüzlerini oluşturan revak ayakları ve kemerleri yapılış yönüyle avluyu zenginleştirmiştir. Revak ayakları köşelerde "L" biçiminde olup orta kısımlarda kare olacak şekilde planlanmıştır. Her yüzün ortasında yer alan kemerler geniş ve birbirlerine benzememektedir. Avluyu çevreleyen nesih süslü bir yazı kuşağı yer almaktadır. Revakların dip duvarlarında yer alan kapılarının üst başları muntazam lentolu olup onların da üst kısımlarında yarım daire kemer biçiminde pencereler bulunmaktadır. Revakların tonozları tuğlayla örülüdür. Yapının eyvan bölümlerinin duvar ile tonozları sıvanmış, avlunun zemin kısmı taş döşelidir. Yapının üst kısmı toprak örtüsüne benzer biçimde kısmen de olsa beton olarak kapatılmıştır (Akok, 1969, s. 129-131).

Resim 4. 63. Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi (Haspolat, 2014)

Ulu Camii'ye 3 farklı yerden giriş sağlanılmaktadır. Doğu yönünde yer alan kapı taç kapıdır. Taç kapının iki tarafında aslan ile boğa mücadelesini kabarma halinde gösteren simetrik bir şekilde işlenmiş figürler yer almaktadır. Bu iki hayvanın mücadelesini anlatan taç geniş açıklıklı bir kemer biçiminde caminin avlusuna açılmaktadır. Kuzey tarafında yer alan kapı ikinci kapı olarak kullanılır. Kapıdan avluya doğru uzunca bir aralıkla ulaşılmaktadır. Bu aralığın etrafı Şafiiler Bölümü, Mesudiye Medresesi ve caminin abdestlik tesisleri ile çevrilmiştir. Batı tarafta bulunan kapı ise batı maksuresi ile Hanefiler Bölümü'nün yanında yer almaktadır. Bu kapıdan dar bir sokak ile Zinciriye Medresesi'ne ulaşılmaktadır. (Resim 4. 64) Avluda bulunan şadırvan 8 adet sütun üstüne oturtulmuştur. 1849 senesinde inşa edilen şadırvanın sütunları nakışlı olup üst kısmı ahşap çatılı sivri külahlıdır. Şadırvanın yanında bulunan kare planlı namazgah yerden yükseltilmiştir. Diyarbakır Ulu Camii oluşturan genel malzeme düzgün kesme bazalt taşıdır. Cami avlusunun revakları üzerine işlenmiş bitki ile geometrik süslemeleri ve taç kapısının yanlarında bulunan hayvan figürleri (aslan/boğa) Türk-İslam sanatının önemli örnekleri olarak kabul edilmektedirler. Yapıdaki taş işlemler oyma tekniği ile oluşturulmuştur. Ahşap işlemler, kapı kanatlarında, şadırvanın korkuluklarında ve yapının tavan kısımlarında kullanılmıştır. Buradaki süslemeler boyama, kafes oyma ile çatma tekniği ile oluşturulmuştur. Caminin minaresi kible duvarına yapışık bir şekilde

yapılmış olup kare planlıdır. Üst kısım yuvarlak ve konik külah ile sonlanmaktadır (Haspolat, 2014, s. 20-23).

Resim 4. 64. Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi avlusu (2024)

Zinciriye Medresesi'nin mimarı Ebu Dirhem'in maharetli yapı detayları kendilerini revakların kemerinde göstermektedir. Avlunun orta akslarında yer alan geniş açıklıktaki kemerler muazzam örnekler teşkil etmektedir. Girişin  n kısmı 3 dizi örgü halinde i li ve dışlı geçmelidir. Yüzlerde biri tek taş, yandaki iki taş şeklinde örülmüş konsol kemer halindedir. Baş eyvanın önünde bulunan kemer ise elips şeklinde olup buna lambalı kemer de denilmektedir. Taşların yüzleri rumi motiflerle süslenmiştir. Köşelerde ve yan taraflarda bulunan ufak kemerlerden farklı sırada olanlar birbirinden farklı olmak üzere farklılık göstermektedirler. Bu kemerler arasında orta üzengisi havada  ifte kemer olanı, lambalı yarım uygulı olanı da vardır. Zinciriye Medresesi, planı bakımından ölçülü bir medrese olup yapı ve detay bakımından abartıya kaçmayan orta çapta bir eserdir. Diyarbakır Ulu Camii K lleyesi üzerinde yer alan ve bu k lleye içindeki yapıların kuruluşlarını, onarımlarını belirten yazıtlar Ulu Camii binası ile k lleyeye dahil diğer binaları kutsal kılmak ve mimari açıdan süslemek amacıyla bazı yazıtlar yapı içinde yerleştirilmiş oldukları bazı vakfiyeler, vergi ile yasaklarının da kaldırılmasına ait fermanlar Ulu Camii K lleyesi duvarlarında yer almaktadır. (Resim 4. 65) Bunların sayısı 27 adet kadardır. Bugüne kadar gelebilmiş modellerin çoğu koyu renk ya da açık renk taşlar üzerine oyma kabartma tekniğiyle işlenmiş parçalar olup çoğu yapıların dış yüzlerinde yer almaktadır. İ  yüzlerde olanlar arasında alçıdan yapılanlardan günümüze kadar gelebilen örnekten anlaşılmaktadır. Bu  rnek Mesudiye Medresesi'nin baş eyvanı

içinde bulunmaktadır. Ulu Camii Külliyesi içinde en eski tarihi taşıyan yazıt, H. 484/M. 1091 caminin avluya bakan duvarının batısında yer alan pencerelerin üzerinde bir satır halinde bulunmakta olan yazıtın tercümesinden Artuklu Sultanı Melik Şah'ın emri ile vezir Ebül Mansur Muhammed'in valiliğinde Kudüslü Muhammed oğlu Ahmed'in vekaleti ile yapının inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtta zaman açısından en yakın tarihli olanı H. 511/M. 1112 tarihli olup avluyu çevreleyen revaklar ile maksurelerin batı yönünde bulunanın birinci kat sırasında yer almaktadır. Sultan Melik Şah'ın oğlu Muhammed döneminde Kadı Abdülvahit tarafından bu bölümün inşa edildiğine işaret edilmektedir. Buranın üst bölümünde bulunan ve bir firiz biçimindeki bir diğer yazıtta H. 518/M. 1119 tarihleri yazılmakta Ebül Mansur İlaldı döneminde (Muhammed oğlu Abdül Kasım Mahmut'un döneminde) aynı kişi olan Abdül Vahit tarafından bu bölümünde tamamlandığı belirtilmektedir (Akok, 1969, s. 131-132).

Resim 4. 65. Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesinin yan tarafı (2024)

Kaynaklarda değişiklik gösteren medreseye Sincariye veya Mercaniye Medresesi de denilmektedir. Yapının bazı araştırmacılar tarafından Eyyubi ya da Akkoyunlu zamanlarına ait olabileceği savunulmuştur. Ancak avlu revakları üzerinde yer alan kitabede ismi geçen İsa Ebu Dirhem medresenin tarihlendirilmesi konusunda yardımcı olmuştur. Mimar İsa Ebu Dirhem'den ötürü Zinciriye Medresesi'nin I. Sökmen zamanına yani 1199 (H. 595) senesine tekabül etmek mümkündür. Yapıdaki süsleme ile mimari özelliklere bakıldığında Artuklu zamanına ait Mesudiye Medresesi'yle benzerlik göstermesi Zinciriye Medresesi'nin de aynı zamanda yapıldığı düşüncesini

kuvvetlendirmektedir. Mahmut Akok yapıyı herhangi bir kaynak belirtmeksizin 1236/1237 (H. 634) yıllarına tarihlendirmektedir. I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre zarfında medrese olarak kullanılan yapı 1934 yılında onarılıp Arkeoloji Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Yapı, kare planlı, açık avlulu, tek kattan oluşmaktadır. Kare bir avlunun çevresine sıralanmış kısımlardan oluşan yapıda avlunun her bir kenarında 3 gözlü revakların gerisinde yani güneyinde bulunan bir eyvan ve diğer kenarlarında odalar yer almaktadır. Medrese siyah renk bazalt taş ve sarı renk kalker taşı ile yapılmıştır. Yapıda yüzey süslemeleri hariç kolon ve avlu revaklarını oluşturan kemerler farklı şekillerde kesilen taşlar ile meydana getirilen kemerler dikkatleri üzerlerine çekmektedir. Yapının dış cepheleri kesme taşla yapılmış olup sadedir. Yapının iç mekan kısmında süsleme avlu revaklarının dış yüzeylerinde yer almaktadır. Dört kenarında da üç göz halinde düzenlenen avlu revaklarını meydana getiren kemerler birbirinden farklı yapıldıkları için dikkat çekmektedirler. Kemerler tüm kenarlarda orta kısımda geniş ve yüksek tutulmuş, kenarlarda dar ve alçak olacak şekilde tasarlanmıştır. (Resim 4. 66) Güneyde ortada kısımda yer alan yuvarlak fiyonk formu taşlardan yapılmıştır. İçbükey-dışbükey döngesel (dairesel) hatlarla meydana getirilen taşların kemer yüzeyleri üzerinde altta kalan bölümler kemere döngesel dilimlerden oluşan bir görünüm katmaktadır. Taşların dış yüzeyi birbirini tekrarlayan bitkisel düzenlemelerle süslenmiştir. Yuvarlak şekilde oyulmuş şeritler ile oluşturulan düzenleme dikey doğrultuda birbirine bağlı olup yanlara doğru sarmal hareketlerle genişleyen rumilerden oluşmaktadır. Yan kemerlerde bulunan 2 yuvarlak kemer ortasında yer alan sarkıtlı birleştirilerek meydana getirilen çifte kemer formunda yapılmıştır. Kemerleri meydana getiren taşların dış yüzeylerine aynı düzenlemeyi tekrarlayan bitkisel kompozisyonlar yapılmıştır. Kompozisyonda ortada bulunan palmeti iki taraftan çeviren rumiler boş yüzeyleri doldurmuştur. Batı cephede orta kısımda yer alan kemer sepet kulbu formunda yapılmış, kemer yüzeyi sade tutulmuştur. Yan taraflarında bulunan kemerler basık silindirik kemer tarzındadır. Kemerleri meydana getiren kesme taşların dış yüzeyleri üçgen şeklinde dolgulanmıştır. Üçgenlerin yüzeyi aynı tarz bitkisel formlarla doldurulmuştur. Tabanları üst kısma denk gelecek biçimde oturtulan üçgenlerin yüzeyini dik doğrultudaki palmetler sarmal rumiler ile çevrelemiştir. Bu taşların bir köşeleri kemer yüzeyinden aşağıya taşarak kemere yarım yıldız görünümü kazandırmaktadır. Kuzey cephede yer alan revak kemerleri 3 gözde de basık silindirik kemer tarzında yapılmıştır. Günümüzde kemerin iç yüzleri dış yüzlerine oranla daha sağlam bir halde ulaşmıştır. Kemer dikdörtgen bir altlığa oturtulan palmet

biçimli taşlarla yarım daire formunda oluşturulmuştur. Palmete benzeyen taşların yüzeyi bitkisel formlarla doldurulmuştur. Bitkisel formlarda rumili kıvrık dallar sarmal şekillerle boş kalan yüzeyleri doldurmaktadır. (Resim 4. 67) Kemerin dış yüzeyinde de benzer formlara sahip olduğu sol alt tarafında kırık bir şekilde günümüze ulaşan bezemeli taş parçasından anlaşılmaktadır. Kemer üzerinde yarım daire formunda son bulan taşlar kemere dilimli bir görünüm kazandırmakta olup kemerlerde tek hareketlilik kemerin iç yüzeyinde bulunan yarım silindir tarzındaki doğu cephesinde yer alan revakın kemerleri batı cephesindeki revakla aynı kompozisyona sahiptir. Revaklar üst kısımda malum aralıklarda sıralanan konsollar ile son bulmaktadır. Konsolların alt bölümünde avlu revaklarını dört taraftan çeviren yazı kuşağı bulunmaktadır. Yapının sülüs hat ile yazılmış olan kitabesindeki harflerin arasında kalan boşluklar bitkisel formlarla dolgulanmıştır. Bu bitkisel formlar kıvrak rumiler ile hareketlendirilmiş ve kıvrık dalların sarmal hareketler halinde zemini doldurmasından oluşmaktadır (Baş, 2006, s. 164-166).

Resim 4. 66. : Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medrese kapısı (Haspolat, 2014)

Ulu Camii avlu cephesinin doğu tarafında, H. 550/M. 1157 tarihli bir yazıt bulunmakta olup bu cephede yer alan yazıtın devamı gibi gözükmetedir. Oysa her iki yazıt arasında 66 yıllık bir zaman farkı vardır. Bu yazıt doğrultusunda avlunun doğu ile kuzey cephesindeki revak ile sofalar bu tarihte yapılmıştır. Bu bölümlerin Nisan oğlu Ahmed'in oğlu Hasan'ın isteği üzerine İlaldı oğlu Kutlu Bey Ebül Muzaffer Mahmut'un döneminde vekili Mimar Kürgânî Hübbetullah tarafından inşa edildiği belirtilmektedir.

H. 550/M. 1157 tarihli başka bir kitabe de caminin minaresinde yer almaktadır. Ebu Sait İlaldı'nın emri ile Nisan oğlu Ali oğlu tarafından avluya ait maksurelerin yaptırıldığı yazmaktadır. H. 557/M. 1164 tarihli bir kitabede caminin avlu kısmını çeviren revaklardan doğu tarafında bulunanın alt dizisinde yer almaktadır. Nisan oğlu Abdül-Kasım Ali Emir ve İlaldı oğlu Ebül Muzafterin valiliği zamanında mimarları Gürganlı Hibbetullah'ın yaptığı anlaşılmaktadır. Ulu Camii, kuruluşuna tarih gösteren yazıtlar 6 adettir. (Resim 4. 68) Diyarbakır Ulu Camii'nin yapısı 73 seneye yakın bir sürede tamamlanmıştır. Bu kitabeler dışında Ulu Camii'nin farklı yerlerinde tarihi belli olmayan ve aynı dönemlere ait olabileceği tahmin edilen yazıtlar da vardır. Böyle bir yazıt doğu tarafında bulunan kapının dış yüzü ile kemerin üstünde yer almakta olup Nisan oğlu Hasan oğlu Ali'nin yapılmasını istediğini belirtmektedir ki H. 550/M. 1157 tarihlerinde cami avlu duvarları ile minarede yer alan kitabedeki kişinin adları aynıdır. Ebül Kasım bin Nisan adlarını içermesinden ötürü H. 518/M. 1119 tarihli olması icap etmektedir. Ulu Camii'de bunlar dışında tamirlere ve onarımlara ait kitabeler de vardır. H. 735/M. 1334 tarihlerini içeren ve caminin doğu cephesindeki pencere üstünde yer alan kitabe Sultan Melik Sabbahın döneminde Selahattin'in oğlu Hacı Yusuf aracılığıyla yaptırılan tamir ve onarımları bildirmektedir. H. 874/M. 1448 tarihli olan başka bir kitabede caminin güney duvarlarında bulunan pencereler üstün yer almaktadır. Osmanlı tarihlerinin Uzun Hasan adıyla tanılan Sultan Ebül Mansur Hasan Bahadır'ın emrettiği ve Şeh Ali'nin yaptırdığı tamirleri ile onarımları belirtmektedir. Ulu Camii'de Şafiiler Camii'nin avlu cephesinde yer alan yazıt H. 935/M. 1550 tarihli olup Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Diyarbakır Kalesi Emiri Muhammed aracılığı ile inşa edildiği belirtmektedir. Bu kitabelerden başka yapıda, H. 1124/M. 1745 tarihli kitabede camide büyük ölçüde onarımların yapıldığı ve H. 1255/1266/M. 1885 tarihlerde de cami minaresinin onarıldığı yazmakta olup H. 1269/M. 1888 tarihinde ise yapıdaki havuz ile namazgahın yapıldığı yazmaktadır. Ulu Camii, 73 seneye yakın bir zaman diliminde tamamlanmıştır. Camide son olarak 18. yüzyılda geniş ölçüde onarımlar yapılarak Cumhuriyet Dönemi onarımlarına kadar gelinmiştir (Akok, 1969, s. 132-133).

Resim 4. 67. : Diyarbakır Ulu Camii Zinciriye Medresesi içi (2024)

Resim 4. 68. Diyarbakır Ulu Camii Medrese avlusu (Haspolat, 2014)

4.1.1.10. Diyarbakır Ulu Camii'nin avlusunda bulunan güneş saati

Güneş Saati, Şafiiler Camii ve Mesudiye Medresesi'ne doğru açılan kapı arasında bulunmaktadır. Saat, 800 seneden fazla bir geçmişe sahip olup yaklaşık 1 m. yükseklikte yer alan daire şeklinde bir mermer üzerine oturtulan metal parçasının güneşin hareketleri sonucu etrafında dönen gölge marifeti ile vakti göstermektedir. (Resim 4. 69) Sibernetiğin

babası olarak bilinen El-Cezire'nin yaptırmış olduğu bu saatin caminin dışında kalan meydana yer aldığı ve 1920 yılında günümüzde bulunan yerine getirilip yerleştirilmiştir. Diyarbakır'a gelip tarihi mekanları görmek isteyen yerli-yabancı turistlerin ilgisini çeken ve bazı yerleri çatlayan saatin daha fazla zarar görmesini engellemek için etrafına demir çubuklardan oluşan korunaklı bir düzenek yapılmıştır (Haspolat, 2014, s. 90).

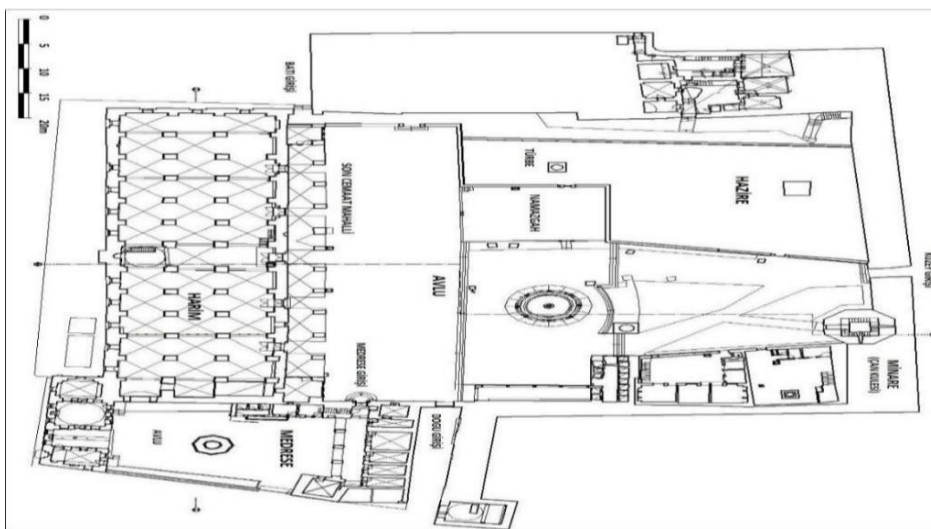
Resim 4. 69. Diyarbakır Ulu Camii avlusundaki güneş saati (2024)

4.2. Şanlıurfa İlinde Bulunan Kiliseden Camiye Çevrilen Yapılar

4.2.1. Şanlıurfa Ulu Camii (Mor Stefanos/Kizil Kilise)

M.Ö. 4. yüzyıl sonlarına doğru kurulmuş olan Urfa şehri tarih boyunca pagan inancının, Hristiyanlık inancının ve Müslümanlığın bulunduğu çeşitli dinlere, inançlara ev sahipliği yapmıştır. Urfa, günümüzde “evliyalardan enbiyalar şehri” olarak bilinmekle birlikte geçmişte de kutsal bir şehir olarak kabul edilmiştir. Urfa'daki yapı mimarisine baktığımızda dinsel mimari açısından kilise olarak yapılmış olup sonradan camiye dönüştürülmüş yapılar dışında pagan tapınaklarından kiliseye, kiliseden de camiye dönüştürülmüş yapıları görmek mümkündür. Bu yapıların yanı sıra tarihi daha eski olup ve bir kilise veya tapınağın kalıntıları üzerine yapılmış cami ve kiliselere de

Ulu Camii, Şanlıurfa'nın merkezinde yer alan Haşimiye ve Sarayönü caddeleri arasındaki camilerin en eskilerinden birisidir. Eski bir havra olan yapı, M.S. 435/436 tarihinde vefat eden Piskopos Rabula aracılığıyla St. Stephan Kilisesi'ne çevrilmiştir. Yapıda kullanılan mermer sütunların kırmızı renk olmasından dolayı "Kızıl Kilise" ismiyle de bilinen bir Hristiyan kilisesi yerine kurulmuştur. Kiliseden kalan avlu duvarları, sütun, sütun başlıkları ve çan kulesi günümüzde de ayakta kalmayı başarmıştır. Yapı kiliseden kalma kırmızı mermer sütunların kullanılması sebebiyle Câmîu'l-Ahmer, Câmîu'l-Hamrâ, Mescidü'l-Hamrâ ve Kızıl Cami isimleriyle de bilinmektedir. 1979 yılında Vakıflar, Turizm ve Müze Müdürlüklerinin ortak çalışmasıyla yapının güney duvarı dibinde yapılan kazılarda kuzey tarafa uzanan kiliseye ait olduğu düşünülen 6 veya 7 m. uzunluğuna sahip olan bir koridor bulunmuştur. İlerde bir duvar ile ayrılan koridorun devam ettiği, sağ ve sol taraflara ayrılarak kilisenin altında yer aldığı düşünülen mahzene ya da yeraltı mezar odalarına (katakampuna) açıldığı düşüncesini kuvvetlendirmekte ve aynı zamanda caminin kilisenin asıl mekanı üzerine yapılmış olabileceği fikrini de kuvvetlendirmektedir (Resim 4. 70) (Kürkçüoğlu, 1993, s. 12-13; Kuş, 2012, s. 118-119).

79

Yapıda inşa kitabesi olmadığından dolayı yapının hangi dönemde ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Caminin batı avlu kapısında bulunan H. 1096 (M. 1684) tarihli kitabede caminin Ali Paşa aracılığı ile tamir ve restore edildiği bilgisi yer almaktadır. Ali Paşa tarafından yine bu tarihte Şeyh Mes'ud türbesi de tamir edilmiştir. Caminin giriş kapıları üzerinde yer alan H. 1193 (M. 1779) ile H. 1194 (M. 1780) tarihli kitabeler restorasyon kitabeleridir. 1194 tarihine ait kitabede camide yapılan onarımın Hacı Firuz Bey tarafından yapıldığı yazmaktadır. Son cemaat yerinde bulunan ve H. 1287 (M. 1870) tarihine sahip olan kitabede Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi aracılığıyla son cemaat yerine yapılan şadırvan hakkında bilgi verilmektedir. Şadırvan, bugün cami avlusunda bulunan havuzun ortasında yer almakta ve fiskiye olarak kullanılmaktadır. Hasan Bin Alaaddin isminde bir Emir'den söz edilen H. 786 (M. 1384) tarihli kitabe Şanlıurfa Ulu Camii hakkında bilgi veren en eski belgedir. Nurettin Zengi tarafından tamir edilerek günümüze ulaşan ve bugünkü halini alan Halep Ulu Camii'ye benzerlik gösteren Şanlıurfa Ulu Camii'nin Zengiler Devri'nde 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1170/1175) yaptırıldığı düşünülmektedir. Başka bir görüşe göre yapı Artuklu zamanında H.507 (M. 1104) yılında inşa edilmiştir (Kürkçüoğlu, 1993, s. 12-13; Kuş, 2012, s. 118-119).

Camide toplam dört onarım kitabesi yer almakta olup caminin yapılış tarihi hakkında herhangi bir bilgi içermemektedir. Ulu Camii'nin yapılış tarihine ilişkin yapının doğu duvarına bitişik olan daha öncesinde yapıldığı hakkında fikir yürütülen Eyyubi Medresesi'nin 586 (1190) tarihli inşa kitabesi olup elde edilen bu bilgi doğrultusunda bölgede Eyyubiler'den önce yaşayan Zengiler'in camiye yaptırmış olduğu fikrini ortaya koymaktadır. Yapı, Nureddin Mahmud Zengi tarafından 12. yüzyılın ikinci yarısında Ulu Camii'ye benzer bir plana sahip olan Halep Ulu Camii'nin aslına uygun bir şekilde baştan yaptırması bu düşüncayı güçlendirmekte olup başka bir düşünceye göre ise Ulu Camii'nin Artuklu zamanında 497 (1104) tarihinde yapıldığı yönündedir. Ulu Camii hakkında bilinen en eski belge olarak kabul edilen Hasan bin Alâeddin adlı kişiden söz eden 786 (1384) tarihine sahip kitabedir. Yapının avlusunun batısında yer alan 1096 (1685) tarihli kitabeye göre yapının Ali Paşa tarafından onarıldığı yazmaktadır. Caminin son cemaat yerinden harim bölümüne açılan kapılar üzerinde 1193 (1779), 1194 (1780), 1287 (1870) tarihlerine sahip üç tane kitabe bulunmaktadır. Kitabelerden 1194 (1780) tarihli olanı yapının Hacı Firuz Bey aracılığıyla tamir edildiği bilgisini içermektedir. 1287 (1870) tarihli kitabede ise Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi'nin aracılığı ile yaptırılan

şadırvan hakkında bilgiler yer almaktadır. Yapının harim kısmı kible duvarına yatay dikdörtgen kesitli 2 dizi halinde muntazam kesme taş payeyle 3 sahına bölünmüştür. Harim bölümünde payelerin üzeri çapraz tonozlar ile örtülmüş olup yapıda doğuya kaydırılmış mihrabının önünde yer alan sivri kemerlerin üzerinde tromplar ile geçişi sağlanan bir kubbe bulunmaktadır. Yapıda mihrabın sağ tarafında bulunan taş minber orijinal yapıda değildir. Kuzey yönde sivri kemerli açıklıktan oluşan 14 vahitli (birimli) son cemaat yeri dikdörtgen şeklinde olup kesme taş payeler üzerinde çapraz tonozlar ile örtülmüştür. Son cemaat yerinden harim kısmına doğru geçiş sağlayan 7 girişten iki tanesi kapatılmıştır. (Resim 4. 71) Ulu Camii'nin kuzey yönünde bulunan ve içinde hazire, minare, bir kuyu, sonradan yapıya eklenen şadırvanın yer aldığı avlusu mevcuttur. 8 adet sütun üzerine oturtulan, silindirik kemerli, onaltıgen kasnaklı şadırvanda bir havuz bulunmaktadır. Yapının minaresi eski kiliseden kaldığı düşünülen çan kulesi olup sekizgen planlı kesme taş ile yapılmıştır. Avlunun kuzey duvarına yapışık olan minare günümüzde halen ayakta olup saat kulesi olarak da kullanılmaktadır. Cami avlusunda yer alan hazirenin içinde Nakşibendiyye mezhebinin Hâlidîyye kolunun kurucusu olan Hâlid el-Bağdâdî'nin oğlu Şehâbeddin Ahmed'in türbesiyle Şanlıurfa'nın Haçlılardan geri alınması esnasında şehit edilen kumandanların mezarlarının yer aldığı söylenmektedir. Caminin son cemaat yeri ile harimin doğu ve batı yönlerinde bulunan birer sıranın camiye sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır. Yapı bu bölgeden çıkarılan Urfa Taşı ile yapılmıştır. Camideki süslemeler mihrap önü kubbesine geçişi sağlayan tromp yer alan taş işçiliğidir (Kuş, 2012, s. 118-119).

Resim 4. 71. Şanlıurfa Ulu Camii (Kürtçüoğlu, 2013)

Şanlıurfa Ulu Camii, payeler üzerine kible duvarına paralel üç sıra çapraz tonozlar ile dikdörtgen plan tipinde yapılmıştır. Doğu tarafına aktarılmış halde olan mihrap önü sivri kemerler üzerine oturtulan tromplu bir kubbeyle kapatılmıştır. İç mekanda yer alan payelerin alçak ve kalın yapılması yapının içerisinde basık bir hava oluşturmuştur. Payeler üzerine oturtulan ve çapraz tonozla örtülü 14 adet sivri kemer ile avlu kısmına açılan son cemaat yeri Anadolu'da ilk kez Ulu Camii'de görülmektedir. Basit ve sağlam bir yapı olan camide herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Cami avlusunun kuzeybatı tarafında mezarlık bulunmaktadır. Bu mezarlıkta Mevlana Halil Bağdadi'nin küçük oğlu Şehabeddin Ahmed'in Türbesi ve Haçlılar tarafından şehit edilen 7 kumandanın mezarı yer almaktadır. Avlunun kuzeydoğu tarafında bulunan ve camiden uzakta yer alan sekizgen çan kulesi halen ayaktadır. Sekizgen planlı olan minare üç kuşak ile gövde kısmından dörde ayrılmakta olup kesin olarak tarihlendirilememektedir (Kürkçüoğlu, 1993, s. 14).

12. yüzyılın çeyreğinde yapıldığı kabul edilen Ulu Camii, Anadolu'da inşa edilen ilk camilerindendir. 12. yüzyıl Anadolu Türk Camileri genel itibariyle üç ana şemadan meydana gelmektedir. Bu şemalardan ilki harim kısmında sahnaları birbirine eşit şekilde (yükselti ile açıklık olarak) ve harim kısmının önünde avlusu yer alan Kufe Tipi yapılarıdır. İkinci şemada harim geniş sahnılardan meydana gelmekte, orta kısmında bir mihrap bulunmaktadır. Üçüncü ve son şemada ise binalar Büyük Selçuklu camilerinden örnek alınan harimi geniş ya da dikine sahnılardan meydana gelen, ortasındaki sahında mihrap önü birimi ve orta kısımdaki sahnının ortasında ışıklık olan harimin kuzey tarafında avlusu yer alan yapılarıdır. Ulu Camii, enine dikdörtgen şeklinde yapılmış olan harimi, harimin kuzey tarafındaki son cemaat yeri ve avludan meydana gelmektedir. (Resim 4. 72) Geniş dikdörtgen harim, mihraba paralel geniş 3 sahnıdan meydana gelmekte olup geniş olan ilk sahnının orta kısmında mihrap önü birimi bulunmaktadır. Sahnıların üst örtülerini meydana getiren haç tonozlu ayak kısımlarının birbirine bağlanması ile geniş sahnıların üzerinde 13'er adet birim meydana gelmektedir. Mihrap önü birimi kubbe ile geri kalan tüm birimleri haç tonozla örtülü olan yapı örneği bir tek Şanlıurfa Ulu Camii'dir. 12. yüzyıl Anadolu Türk camilerinde harim kısmında mihrap önü birimlerinde ayakların birbirine kemerler ile tutturulmasıyla meydana gelen kare alt bölümünde üstte yer alan kubbeyle tromplar ya da pandantifler ile geçilmektedir. Mihrap önü birimlerin üst bölümünde kubbeyle geçişler kasnak olmadığı cephelerde mihrap birimlerinin sekizgen ya da onikigen kasnakların yer aldığı görülmektedir. Şanlıurfa Ulu Camii'de tromplar

basit yarım kubbe parçalarından meydana gelmekte ve kubbeye geçişi sağlayan öğelerin üst kısımlarında geçiş elemanları ile mihrap önü kubbe ortasında kasnak bulunmaktadır (Güler, 2016, s. 16-18).

Resim 4. 72. Şanlıurfa Ulu Camii dış görünüşü (2024)

Yapı, eski bir havra durumundayken 435/436 yılında vefat eden Piskopos Rabbula aracılığı ile Mar Stefans adında bir kiliseye dönüştürülmüştür. Kiliseye ait olan avlunun duvarları, sütunları, bazı sütun başlıklarıyla günümüzde minare ve şehrin tek saat kulesi olarak da yararlanılan çan kulesi sapasağlam bir şekilde ayaktaadır. Kitabesi bulunmadığından caminin hangi tarihte kimler tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Cami, Halep Ulu Camii ile benzer bir plan gösterdiği için aynı devirde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Zengiler, 1174 tarihinde Harran'da bulunan Ulu Camii onarmıştır. Mevcut onarım kitabelerine göre Şanlıurfa Ulu Camii 1684/1779 ile 1780/1870 yılları arasında onarılmıştır. İslam fetihlerinden sonra yapının sütunlarında kullanılan kırmızı renk mermerlerden ötürü Mescid'ül-Hamra yani Kızıl Mescid ismiyle de adlandırılmıştır. Kiliseden kalan kalın duvarlar ile sarılı cami avlusunun kuzeybatı tarafında bir mezarlık mevcuttur. Bu mezarlık içinde yer alan türbede Şehabeddin Ahmed'in mezarı bulunmaktadır. Bu türbe Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı tarafından tamir edilmiştir. Avlunun kuzeydoğu tarafında bulunan çevresi yüksekliğine eşit sekizgen gövdeli ve kiliseye ait olan çan kulesi bulunmaktadır. Şadırvanın kuzeydoğu tarafında bulunan ve günümüzde de halen bir su deposu olarak yararlanılan, kare planlı ve tek kubbeli çimecek örneği sadece Urfa'da bulunmaktadır. Ulu Camii, kiliseden camiye dönüştürüldüğü ve dini bir merkez olduğu için şehre gelen

birçok yerli ve yabancı turistin dikkatini çekmektedir. Caminin avlusuna girildiği zaman ilk önce kiliseden kalan tarihi saat kulesiyle (çan kulesi) karşılaşılmaktadır (Akbıyık, 2014, 167-168; Kürkçüoğlu, 2013, s. 26).

Günümüzde yapıda kiliseden kalan kalın avlu duvarlar, avlu kısmına açılan kuzeyde bulunan kapı (Karanlık Kapı), doğuda bulunan kapı, minare ve çan kulesi sağlam bir şekilde ayakta. Avluya açılan doğu kapısı lentosu üzerindeki silindirik rozet içerisinde bulunan haç formlarının buraya sonradan kazınarak yapıldığı taşıdığı izlerden görülmektedir. (Resim 4. 73-74) Camide Kızıl Kilise'den kalan kırmızı renk mermer sütun ile sütun başlıkları caminin avlu kısmında bulunmaktadır. Bu sütun ve sütun başlıklarının bazılarında cami avlusunun kuzeyinde yer alan Karanlık Kapı'ya giden yolun altına konularak üstünün kapatıldığı söylenilmektedir. 1979 tarihinde Vakıflar, Turizm ve Müze Müdürlüklerinin ortak çalışması içerisine girip caminin güney duvarının orta kısımlarının altlarında yapılan kazı sırasında kuzey tarafa doğru uzayan, kiliseye ait olan 6 ve 7 m. uzunluğundaki bir koridor gün yüzüne çıkarılmıştır. Gün yüzüne çıkarılan bu koridor ilerisinde bir duvarın kestiği ve devam ettiği düşünüldüğünde koridorun sağa-sola ayrılarak kilisenin mahsenine ya da yeraltı mezar odalarına açıldığı tahmin edilmektedir. Buna göre caminin kilisenin avlusuna mı yoksa ana merkezine mi kurulduğu konusunda caminin daha çok kilisenin ana merkezine inşa edilmiş olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Kiliseden kalan kırmızı renkteki mermer sütunlardan 4 adeti caminin iç mekanın kuzey duvarının batı yönünde tonozların olduğu duvar payelerinden ikisinin önünde birer çift halinde kullanılmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 26; Keskin, 2011, s. 105).

Resim 4. 73. Şanlıurfa Ulu Camii kiliseden kalma sütun başlıkları (Kürkçüoğlu, 2013)

Resim 4. 74. Şanlıurfa Ulu Camii kiliseden kalma sütunlar (Kürtçüoğlu, 2013)

Caminin inşasına ait kitabe olmadığı için ne zaman ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. H. 786/M. 1384 tarihli Hasan bin Alaeddin Vakfiyesi'nde isminin yer alması caminin de o yıllar arasında var olduğunun bir göstergesidir. Nureddin Zengi tarafından onarılan Halep Ulu Camii'yle benzer bir planda inşa edilen caminin aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan Artuklu camilerinin planlarına dayanarak caminin bir Artuklu eseri olabileceği de söylenmektedir. Anadolu'da bulunan Artuklu camilerinde mihrap önü kubbeli geniş dikdörtgen plan tipinde ilk örnekleri Büyük Selçuklu ile Gazneli camilerinde görmek mümkündür. (Resim 4. 75) Gaznelilerin 11. yüzyıl başlarına ait olduğu bilinen Leşker-i Bazar Ulu Camii'de mihraba paralel 2 sahını ayıran mihrap önü kubbesi, Anadolu Bölgesi'nde Mardin Ulu Camii (1176/1186), Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii (1184/1200) ile Silvan (Meyyafarikin) Ulu Camii (1152/1157)'de görülmekte olup bir Artuklu eseri olan Harput Ulu Camii'de de tek sahını kesmektedir. (Resim 4. 76) Camide yer alan kitabelerden biri batı avlu kapısı üzerinde bulunan H.1096/M.1684 tarihli kitabe olup caminin ve Şeyh Mes'ud Zaviyesi'nin Ali Paşa tarafından onarıldığına dair bilgisini içermektedir. Son cemaat yerinden cami mekanına açılan giriş kapıları üstünde yer alan ve H. 1193/M. 1779/H. 1194/M. 1780 tarihli 2 kitabelerden 1194 tarihli olanında yapılan onarım ve tamirin Hacı Firuz Bey elinden yaptırıldığı belirtilmektedir. H. 1193/M. 1179 tarihli kitabesinde ise ismin

bulunduğu yer kırık olduğundan kim tarafından yapıldığı bilinmeyen bu onarımın da Firuz Bey tarafından yapıldığı düşünölmektedir. Caminin son cemaat yerinde bulunan H. 1287/M. 1870 tarihli kitabesi ise camiye yaptırılan şadırvan hakkında bilgi içermektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 27).

Resim 4. 75. Şanlıurfa Ulu Camii içi (Kürkçüoğlu, 2013)

Resim 4. 76. Şanlıurfa Ulu Camii avlusu (Güler, 2011)

Bu dönem camilerinde ayak ve ayakları birbirine bağlayan kemerler sahnaları meydana getirdiğinden dolayı harim kısımlarında mekan bütönlüğünden söz etmek zordur. Bundan dolayı harim kısımlarında en önemli yerler orta sahnalar ya da mihrap birimleri olmaktadır. Harimin ortasında yer alan mihrap önü vahitleri mihrap ve taç kapı

doğrultusunda bulunmaktadır. Bu kısımda bulunan mihraplar dikkat çekmekte olup büyük bir kısmı orijinal halini kaybetmiştir. Şanlıurfa Ulu Camii'nin ise taç kapısı ile mihrabı orijinaldir. Ulu Camii'nin üst kısmının mihrap önü birimi kubbe ile örtülü olup geriye kalan diğer kısımları düz dam şeklindedir. (Resim 4. 77) Camide harimin kuzey yönünde doğu-batı ekseninde bir sıra revaktan meydana gelen son cemaat yeri bulunmakta olup bundan dolayı yapının son cemaat yerinin Anadolu Bölgesi'nde ilk kez Ulu Camii'de bulunduğu savunulmaktadır. Bu dönemin camilerinde avlular 3 gruba ayrılmaktadır. Bu avlular, harimin kuzey yönünde müstakil bir şekilde bulunanlar, alçaltılarak yapının birer parçası şekline getirilenler ile simgesel olarak yapılan avlulardır. Urfa Ulu Camii'de harimin kuzeyinde müstakil bir avlusu yer aldığı için yapı ilk grubun içine girmektedir. Yapıda, kuzey cepheleri yapının diğer cephelerinden farklı bir şekilde yapıldığı ve cephelerde en değerli mimari öğenin yapının taç kapısı olduğu görülmektedir. (Resim 4. 78) Caminin kuzey ve doğu cephelerinin başka yapılar tarafından çevrelendiği ve taç kapısının olmadığı, avlunun kuzey yönünde ve doğu yönünde yer alan giriş kapıları çok önceden yapının yerinde bulunduğu düşünülen Kızıl Kilise'ye aittir. Bu dönemde yapılan camilerde ince kesme taş kullanılmıştır. Bu taşlar yapının daha çok kemerlerinde, cephelerinde, ayaklarında ve harim duvarlarında kullanılmıştır. Ulu Camii'de ise harimin üst örtü kısımları hariç harim ve cephelerde kesme taş malzeme kullanılmıştır (Güler, 2016, s. 18-20).

Resim 4. 77. Şanlıurfa Ulu Camii batı giriş kapısı ve üzerindeki kitabe (2024)

Resim 4. 78. Şanlıurfa Ulu Camii kuzey giriş kapısı (Güler, 2011)

Alman araştırmacı M. von Oppenheim'in 1929 tarihinde çekmiş olduğu bir fotoğraf karesinde görülen şadırvan, 1950'li yılların başlarında caminin avlusunda yer alan havuzun içerisine konulmuş ve 1995 yılında Kültür Sanat Eğitimi ile Araştırma Vakfı (ŞURKAV)'nın Hasan Padişah Camii karşısında yer alan avluya taşınmıştır. 1929 yılında Alman bir araştırmacı olan Max von Oppenheim aracılığıyla fotoğrafı çekilen bir karede müezzin mahfilinin taş konsollar üzerine oturtulan ahşap bir mükebbire (balkon) halinde caminin son cemaat yerine açıldığı görülmektedir. Caminin içinde bulunan bir niş içerisinde bir kuyu yer almaktadır. Bu kuyuya halk arasında yaygın olan bir inanışa dayanan Hz. İsa'nın şehrin Kralı Adgar Ukama'ya (5. Abgar) göndermiş olduğu mucizevi portresinin yer aldığı Hagion Madylion (Kutsal Mendil)'in buraya düşmüş olmasıdır. Bir diğer inanışa göre ise sözü edilen mendilin şehrin merkezinde yer alan Hz. Eyüp Peygamber'in kuyusuna düşmüş olma düşüncesidir. (Resim 4. 79) Ulu Camii'de bulunan ikinci bir kuyu ise hazirenin olduğu kuzey tarafıdır. Eski fotoğraf karelerinde buradaki kuyunun üzeri 4 kemerli baldaken tipinde yapılmış bir yapı ile kaplı olduğu ve güney yönüne bakan kemerin ön kısmında üç sütunlu bir revağın yer aldığı açıkça görülmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 27-29).

Resim 4. 79. Şanlıurfa Ulu Camii haziresindeki kuyu-yapı (Kürkçüoğlu, 2013)

Resim 4. 80. Şanlıurfa Ulu Camii son cemaat yeri (Kürtçüoğlu, 2013)

Misyoner Papaz George Percy Badger'in notlarında Şanlıurfa Ulu Camii'den şu sözlerle bahsedilmektedir; "Ulu Camii adıyla anılan cami, minareye çevrilmiş sekizgen çan kulesinden ve yapılan yapının alt kesimlerinden anlaşıldığı üzere, eski bir Hristiyan Kilisesi üzerine inşa edilmiş. Diyarbakır'da bulunan Ulu Camii'nde de olduğu gibi kilisenin nef kısmı Müslümanların dini açıdan temizlenmeleri için yapılan bir çeşmenin bulunduğu avluya çevrilmiş ve kilisenin güney duvarı caminin kuzey duvarını oluşturmuş. Çeşmenin üstünde daha da eski olan bir yapıdan kalma 4 Korint düzeni ile yapılmış sütunla taşınan bir çatı bulunuyor" (Güler, 2010, s. 64).

Yapıda yer alan son cemaat yerinin batısında bulunan 14. Gözü, H.1096/M.1684 yılında Ali Paşa aracılığı ile yaptırılan batı avlu kapısı örülerek kapatılmıştır. (Resim 4. 80) Camideki tek süsleme unsuru son cemaat yerinin orta döşemesinde bulunan renkli mermerden oluşturulmuş kakma düzenlemesidir. Dikdörtgen çerçeve içerisinde yer alan kollarıyla aradaki boşlukları siyah rengin, beyaz rengin, sarı rengin ve gri rengin tonlarının kullanıldığı mermer parçalarından meydana gelen 8 kollu bir yıldız motifiyile içine beyaz mermerden yapılmış ikinci bir yıldız motifi işlenmiştir. Cami avlusunun kuzeydoğu yönünde bulunan, camiden uzakta olan ve çevresi yüksekliğine eşit bir şekilde tasarlanan sekizgen çan kulesi günümüzde hem minare olarak hem de şehrin tek saat kulesi olarak kullanılmaktadır. (Resim 4. 81) Semavi Eyice, İstanbul Mimar Sinan Mescidi'nin minare kısmını ve Şanlıurfa Ulu Camii'nin minare kısmını karşılaştıp şu sözleri söylemektedir: “Bu minare sanki Şanlıurfa Ulu Camii'nin muazzam minaresinin hayret edilecek bir küçük modelidir. Öyle sanıyorum ki büyük bir ölçüde inşa edildiği zaman kaba ve ağır bir çehre arzeden minarenin küçük bir ölçüde yapılmış olan bu benzeri aksasuar gibi şık bir eser meydana getirmektedir” (Kürkçüoğlu, 2013, s. 30).

Resim 4. 81. Şanlıurfa Ulu Camii son cemaat yeri (Güler, 2011)

4.2.1.1. Şanlıurfa Ulu Camii kitabeleri

a) Şanlıurfa Ulu Camii avlusunun batı kapısı üzerindeki kitabesinde şu bilgiler yer alırken aynı zamanda buradaki kitabe 4 satır, 12 mısradan oluşmaktadır. (Resim 4. 82)

خراب اولمشدى بو ديوار جامع
گورنجه بوراسنى هماندم
دياقلر اوردروب قبله ديوارين
(...) اسين ايتدردى جمله تبعيد
يقوب ياپماسيندن چون ايتديگنده
انى ده غايتيله ايتدى تشييد
گوزل ياپدردى ايتدى انى اتمام
قبول ايده آنك خير اتنى حق
قونيلوب ايكي رقمدين ديندى تاريخ
ايدوب معمارينه احسانى تزويد
جزاً فردوسى ايده آكا تابيد
(على) پاشاى عادل قلدى تجديد
شهر رجب 1096

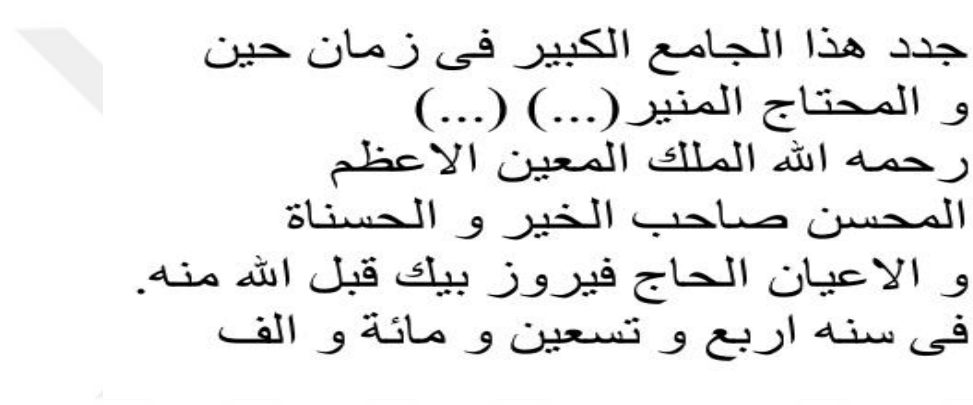
Resim 4. 82. Şanlıurfa Ulu Camii batı kapısındaki kitabe (Karakaş, 2012)

Harap olmuş idi bu divar-ı cami
Görünce burayı hemandem
Dayaklar urdurub ruy-i kible divarın
...sin ettirdi cümle teb'id
Yakup yapmasından etdi teşyid
Güzel yartırdı etdi anı itmam
Kabul ede kendi hayatını Hak
Anı da gayetiyle etdi teşyid
Konulup iki rakamdan dendi tarih
Edub imarına ihsanı tezyid
Cennet-i Firdevsi ede ana tabib
Ali Paşa'yı adil kıldı tecdid
Yıl: 1096 (M. 1684).

“Caminin duvarlarının yıkık olduğunu gören Adil Ali Paşa'nın kiblenin bulunduğu duvar ile caminin bütününü destekler ile güçlendirmesinden söz etmekte olup Allah'ın mimarına bol ihsan vermesi ve Adli Ali Paşa'nın Firdev Cenneti ile ebedi müşdelenmesi için dua edilmektedir.” ifadeleri yer almaktadır. Kitabe “Mefâîlün / Mefâîlün / Feilün” vezninde yazılmıştır. Kitabe sülüs hattı ile yazılmıştır. Onarımın yapıldığı ve kitabenin yazıldığı tarih H. 1096 (M. 1684) yılıdır. Ulu Camii'nin onarımın yaptıran veya yapan kişi aynı zamanda Şeyh Mes'ud Hazretlerinin Türbesi'ni de onarmıştır. Türbede yer alan kitabede onaran kişinin isminin bulunduğu yer açıkça

okunmakta olup kişinin ismi Ali'dir. Buna göre kitabedeki “li” harfine bir “ayn” harfi ilave edildiğinde "Ali" ismi çıkmaktadır. Bu mısradaki yer alan tarih olmadığından ebced hesabına göre tüm harflerin toplamı 1094 etmektedir, bu rakama 2 eklendiğinde H. 1096 tarihi elde edilmiş olur. 1096 tarihi ise M. 1684 tarihini vermektedir. Ulu Camii'nin onarım tarihi bu tarihten daha eski bir tarih ise Alaaddin oğlu Hasan ismindeki emir tarafından M.1384 tarihli vakfiye tarihidir. Ulu Camii 1170 ve 1175 tarihlerinde Zengilerin Hükümdarı olan Mahmut Nureddin Zengi tarafından inşa edilmiştir.

b) Şanlıurfa Ulu Camii kuzey cephesinin doğusundaki giriş kapısı üzerindeki kitabesinde şu şekilde bilgiler yer almakta ve burada yer alan kitabe 4 satırdan meydana gelmektedir (Resim 4. 83).

Resim 4. 83. Şanlıurfa Ulu Camii doğu kapısındaki kitabe (Karakaş, 2012)

Ceddede haza'l-cami'el-kebir fi zamani hin ve'l-muhtaç
El-müni (...) rahimehullahu el-melik. el-mu'in
El-a'zam el-muhsin sahibi el hayr ve'l-hasanat vel'-ayan
El-Hac Firuz Bey Kabbelallahu minbu. F sneti erb'a
Ve tis'ine ve mieti ve elf.

“Ulu Cami'nin Allah'ın rahmetine ile nuruna muhtaç olduğu dönemde hayr ve iyilik sahibi Hacı Firuz Bey elinden H. 1194 (M. 1780) yılında onarılmıştır.” bilgileri mevcuttur. Kitabede 1780 yılında Ulu Camii'nin tümüyle Hacı Firuz Bey tarafından onarıldığı bilgisi yer almaktadır.

c) Şanlıurfa Ulu Camii kuzey cephesinin ortasındaki giriş kapısı üzerinde yer alan kitabenin okunuşu şu şekilde olup burada bulunan kitabe 7 satır ve 14 mısradan oluşmaktadır. (Resim 4. 84)

جامع شريف (ايتدى نظر الهمم) و الاحيا
(...) (...) (...) خير اوفى
تعميره و تجديده (...) ثرى
ياپدى نيجه مساجد نيجه جامع احيا
تعمير جامع رها او مكان كبير
اشبو (مسجد) شريفى هم تمنا
بحمدالله تعالى (...) (...) (...)
اول مسعوده حاجاتى ايله صبح و مسا
گوردى بو معبدى (...)
(...) (...) (...) ايلدى احيا
اما جايه صرف ايلدى نقد همت
(...) (...) (...)
ويردى بو نو اثره مسكون تاريخ
شمى گلر بر صداء هاتف اصلا
سنه 1193

Resim 4. 84. Şanlıurfa Ulu Camii orta kapının üzerindeki kitabe (Karakaş, 2012)

‘‘Cami’i şerif (en-nazrû’l-himem) ve’l-ihya
(....) (....) (....) hayr-i evfa
Ta’mire ile tecbide (....) sera
Yapdı nice cami’i Ruha o mekan-ı kebir
İşbu (mescid-i) şerifi hem temenna
Bihamdillahi Taala (....)
Ol mes’ude haccatı ile subb ü mesa
Gördü bu ma’bedi (....)
(....) (....) eyledi ihya
Amma cayine sarf eyledi nakd-i himmet
(.....)
Verdi bu nev esere meskun tarih
Elan gelir bir sada-i hatıf asla
Yıl: 1193 (M. 1779)

‘‘Birden fazla yeri kırılmış olduğun için adı okunmayan yardımsever bir kişinin pek çok cami ile mescidi onardığı, tüm faaliyetlerini ve servetini bu yolda sarf ettiği, Ulu Cami’de H. 1193/M. 1779 senesinde onardığı yazmaktadır. Bu kişinin de Firuz Bey olacağı düşünülmektedir.’’ ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca kitabede birçok cami ile mescidi onardığını ve bütün servetini bu uğurda harcadığını belirtmektedir.

ç) Şanlıurfa Ulu Camii kuzey cephesinin doğu kesiminde çeşme (şadırvan) üzerinde bulunan Kitabesi şu şekilde okunup kitabe içerisinde:

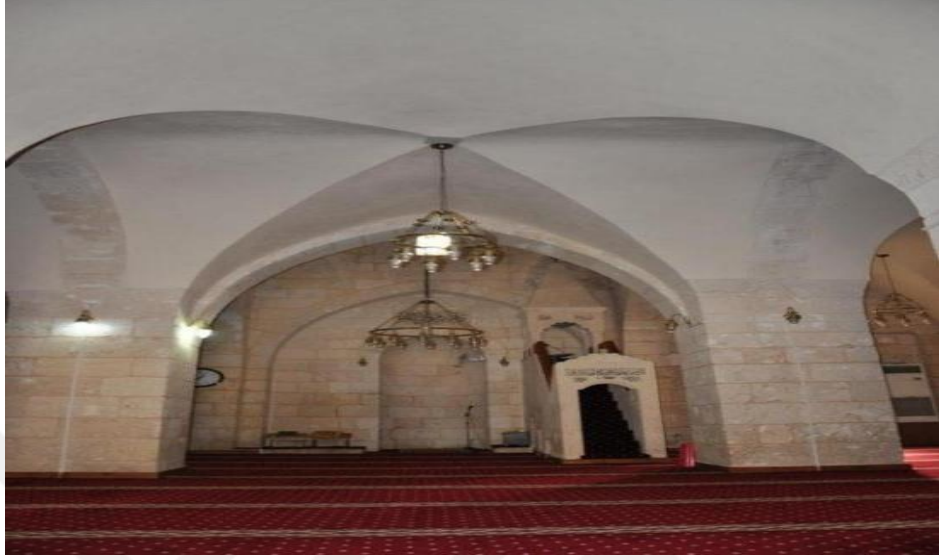
‘‘Urfa evkaf müdürü zi-hmmet
Yani kim Mustafa Efendi evrat
Ber hayat eşmesi kılsın icra
Camiye sarf kıldı
Tabiki baran  berfden mahfuza
Ala abdest halk beray’ı salat
Eyle hayr duası sabır
Yazıla defterine çok hasenet
Su gibi oku cevher-i tarih
Gel buyur i havuzdan ab-ı hayat
Yıl: 1287 (M. 1870)

‘‘Şair Sabır elinden yazılmış olan bu kitabede; Son cemaat yerinde yağmur ile kar sularından korunan hayat çeşmesinin abdest almak için H. 1194/M. 1780 yılında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi elinden yapıldığını yazmaktadır. Kitabenin n kısmında son cemaat yerinde bulunan bu havuzun 1900’l yılların başlarında cami avlusunun kuzeyine yapılan büyük çaptaki havuzun ortasına yerleştirilmiştir. 1995 senesinde ise bu havuz da yıktırılarak yerine Konya Mevlana Dergahı’nda bulunan şadırvan örnek gösterilerek bir başıka şadırvan yaptırılmıştır. Buradaki havuz Şanlıurfa İli Sanat Eğitim ve Araşırtırma Vakfı (ŞURKAV) tarafından Hasan Padişah Camisi’nin karşıısında bulunan merkezinin avlusuna taşınmıştır.’’ gibi bilgiler yer almaktadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 31-32-Karakaş, 2012, s. 162-163).

4.2.1.2. Şanlıurfa Camii müezzin mahfili/ mihrabı ve minberi

Orta kısımdaki giriş kapısının üzerinde bulunan müezzin mahfiline kapının batı tarafından duvar içerisinde yer alan merdivenle çıkılmaktadır. Müezzin mahfili orijinalinde ahşap olup son zamanlarda betonarmeye çevrilmiştir. Orta kısımdaki kapının doğu tarafına yapışık bir şekilde olan niş içerisinde bir su kuyusu yer almaktadır. Bölge halkı arasında yaygın olan bir inanişıa göre; Hz. İsa’nın Şanlıurfa kralı V. Abgar Ukama’ya göndermiş olduğu ve üzerinde portresinin yer aldığı Hagion Mandylion (Kutsal Mendil) buradaki su kuyusuna düşmüştür. Başıka bir inanişıa göreyse; Hagion Mandylion (Kutsal Mendil) şehrin merkezinde bulunan Hz. Eyyub Peygamber Kuyusu’na düşmüştür. Ortada yer alan kapının üzerindeki müezzin mahfiline kapının batı

duvarı içinde yer alan merdiven ile ulaşılmaktadır. İlk yapıldığında ahşap olarak yapılan müezzin mahfili geçen son zamanlarda betonarme bir hale getirilmiştir (Keskin, 2011, s. 29; Kürkçüoğlu, 2013, s. 27-28).

Resim 4. 85. Şanlıurfa Ulu Camii mihrap ve minber (Güler, 2011)

Cami, düzgün kesme taşlardan yapılmış bir yapı olup her bir dizide 11 adet olacak şekilde 2 dizi payenin taşıdığı çapraz tonozlar ile örtülü mihrap duvarına ise paralel 3 sahınlı dikdörtgen bir planda tasarlanmıştır. Camide doğuya doğru aktarılan mihrap kısmı sivri kemerler üzerine oturtturulan troplu bir kubbeyle örtülmüş vaziyettedir. Caminin taş mihrabı ile minberi sadedir. Minberin orijinal olmayıp sonradan yapıldığı düşünülmektedir. Caminin mihrabına ve minberine işlenmiş olan ayetler H. 1381/M. 1964 yılında Hattat Behçet Arabi'nin elinden yazılmıştır. (Resim 4. 85) Mihrap nişine dışardan dikdörtgen bir payandayla vurgu yapılmıştır. Caminin batı tarafında Şafiiler için tasarlanmış mekana ayrı bir mihrap yapılmıştır. Bu mekanın 50 cm. kadar yüksek tutulan olan zemin kotu 1960'lı yıllarda camide gerçekleştirilen onarımlar esnasında kaldırarak yapının asıl kotunun seviyesine kadar düşürülmüştür (Kürkçüoğlu, 2013, s. 27-28).

4.2.1.3. Şanlıurfa Ulu Camii minaresi

Avlunun kuzeydoğu yönünde bulunan camiden epeyce bir uzakta olan ve çevresi yüksekliğine eşit sekizgen çan kulesi bugün hem caminin minaresi olarak hem de şehrin tek saat kulesi olarak kullanılmaktadır. (Resim 4. 86) Sekizgen planlı olan minare 3 kuşak

ile gövde kısmından dörde ayrılmakta olup kesin olarak tarihlendirilememektedir. Semavi Eyice, İstanbul Mimar Sinan Mescidi minaresini ve Urfa Ulu Camii minaresini karşılaştırılarak şunları söylemektedir: “Bu minare sanki Şanlıurfa Ulu Camii’nin büyüleyici minaresinin hayretler içerisinde bıraktığı bir küçük minyatür modeli gibidir. Zannımca minare büyük ölçülerde inşa edildiği zaman kaba ve ağır bir eser olup doğal bir manzara arz etmektedir. Bu minarenin küçük ölçüde olan benzeri aksesuar gibi narin bir eser ortaya koymaktadır” (Keskin, 2011, s. 107; Kürkçüoğlu, 1993, s. 15).

Alman Gezin Carsten Niebuhr’un Urfa’yı ziyaret ettiği dönemde seyahatnamesinde Urfa Ulu Camii minaresinden şu sözler ile bahsetmektedir; “Bu kentte 12 tane minare saydım ve içlerinde birkaç tanesi dikdörtgendi. Özellikle Ulu Camii minaresi Hristiyanların çan kulesine benziyordu.” Böylelikle minarenin bir kiliseye ait olduğunu belirtmiştir (Güler, 2010, s. 22).

Resim 4. 86. Şanlıurfa Ulu Camii minaresi (Kürkçüoğlu, 2013)

4.2.1.4. Şanlıurfa Ulu Camii’nin şadırvanı

H. 1287/M. 1779 tarihli kitabede isminin bulunduğu yer kırık olduğundan okunamamıştır. Son cemaat yerinde bulunan H. 1287/M. 1870 tarihli kitabe Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi aracılığıyla cami için yapılan şadırvan hakkında bilgi içermektedir. Şadırvan, 1950’li yıllarında cami avlusunda yer alan havuzun içerisine konulmuş olup daha sonra 1995 yılında Şanlıurfa Kültür Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı’ı tarafından Hasan Padişah Camii karşısında bulunan merkezin avlu kısmına taşınıp yerleştirilmiştir (Keskin, 2011, s. 106).

Cami avlusundaki şadırvan, 1995 yılında Konya Mevlana Dergahı'nda bulunan ahşaptan yapılmış olan şadırvan örnek gösterilerek Hacı Emin Ulusoy aracılığı ile yaptırılmış olup yapının mimari projesi Mimar Cevher İlhan'ın elinden çizilmiş, şadırvandaki kalemişi süslemeler Dr. Burhan Vural tarafından tasarlanıp hazırlanmış, kalemişi süslemelerin şadırvana işlenmesi ise ressam Abdurrahman Birden'in elinden yapılmıştır. Şadırvanın çevresinde yer alan kitabeler ise hattat Mehmet Ali Cabuk tarafından yazılmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 31).

4.2.1.5. Şanlıurfa Ulu Camii mezarlığı

Kiliseden kalan kalın duvarlar ile sarılı cami avlusunun kuzeybatı bölümünde bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlıkta Haçlılara karşı savaşırken ölen 7 komutanın cenazeleri ve Mevlana Halid Bağdadi'nin küçük oğlu Şahabedden Ahmet'in mezarı yer almaktadır. Şahabeddin Ahmet, H. 1239/M. 1823 tarihinde ölmüş ve kabrinin üzerine H. 1263/M. 1845 yılında Halep Valisi Şeyhzade Osman Nuri Paşa tarafından bir türbe yaptırılmıştır. Mezarlıkta bunlar dışında; Hüseyinpaşazade Ali Yaver Beg, Hafız İbrahim Halil Efendi, Hacahızırzade Muhammed Reşid Efendi, Urfa Mutasarrıfı Germiyanoglu Süleyman Rüşdü Bey, Muhammed Şerif Buhari, Hacı Osman Nuri Efendi, Rakka Valisi Kadızade Hüseyin Paşa, Hüseyin Vasfi Paşa, Kaplazade Ömer Ağa, Yengiceagasızade Ali Ağa, Şeyh Muhammed Reşid Efendi, Harranşehzade Ömer Sabri Efendi gibi kişilerin mezarları da bulunmaktadır. (Resim 4. 87) Mezarlığa yeni gömüler yapılmadığından dolayı mezar taşları (şahideleri) günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmışlardır. (Resim 4. 88) Mezar taşlarında Osmanlı Dönemi şiir ile hat sanatının muazzam birer örneklerini gözler önüne sermektedir. Şahabeddin Ahmed Türbesi'nin önünde yazlık bir namazgah bulunmaktadır. Mermerden yapılmış mihraplı namazgahın zemin kotu cami avlusundan yaklaşık olarak 1 m. kadar yüksekliktedir. Avlunun kuzey tarafı ve doğu tarafında bulunan hamama gitmek için parası olmayan fakir kişilerin gusletmesi amacı ile yapılmış kare mekanlı, tek kubbeli çimecek Şanlıurfa su mimarisinde tek bir örneği teşkil etmektedir (Keskin, 2011, s. 107-108; Kürkçüoğlu, 2013, s. 31).

Resim 4. 87. Şanlıurfa Ulu Camii kiliseden kalma duvar ve hazire (Kürtçüoğlu, 2013)

Resim 4. 88. Şanlıurfa Ulu Camii namazgah ve haziresi (Güler, 2011)

Haziredeki süslemeler tipine göre incelendiğinde, geometrik, bitkisel, mimari gibi 4 çeşit süsleme görülür. Geometrik süslemelerde, ok ucu, diş, daire, yıldız, yarım daire, burgu kompozisyonu, testere dişi kompozisyonları söz konusudur. Bitkisel süslemelerde, palmet, çiçek, yaprak gibi süslemeler; Mimari süslemelerde ise mukarnas, silme ve kabara gibi unsurlar mevcuttur. Nesne süslemelerde, ay, yıldız, apolat ve Mevlevi başlığı gibi kompozisyonlar görülmektedir. (Resim 4. 89) Mezarlıktaki süslemeler kullanılan malzeme tipine göre ele alındığında, hazirenin tümünde Urfa yöresine ait kolay işlenebilir nahit taşı'nın kullanıldığı görülmektedir. Bezemelere yapılış tekniklerine göre baktığımızda mezar şahidelerindeki süslemelerin daha çok alçak kabartma tekniği ile yapıldığını söyleyebiliriz. Apolat ve mukarnas kompozisyonlarında yüksek kabartma

tekniki kullanılmıştır. Mezarlarda yer alan süslemeleri yapılış tarihlerine göre ele alındığında ise hazire içerisinde bulunan mezarların genellikle 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarına ait olduğu görülmektedir. Hazirede 17. yüzyıla ait mezar 1 tane olup 19. yüzyıla ait 49 tane mezar ve 20. yüzyıla ait 79 tane mezar yer almaktadır. Mezarlıktaki en erken tarihe tarihlenen mezar ise H. 1107/M. 1695 tarihli olup Rakka Valisi Kadızade Hüseyin Paşa'ya aittir. (Resim 4. 90) Hazirede bulunan mezar taşları üzerinde görülen süslemeler mezarların tarihleri ile aynı döneme aittir (Güler, 2019, s. 143-146).

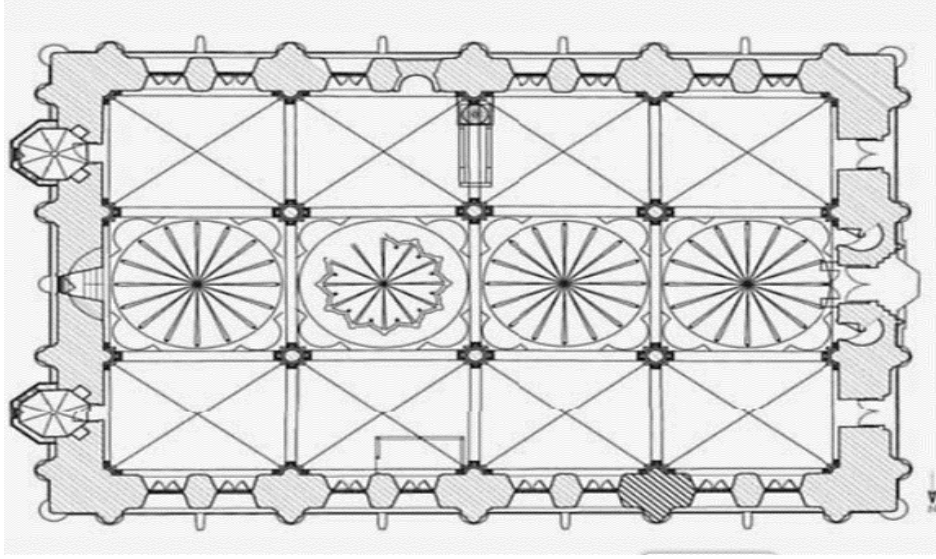
Resim 4. 89. Şanlıurfa Ulu Camii mezar taşları (Güler, 2019)

Resim 4. 90. Şanlıurfa Ulu Camii haziresindeki mezar taşları (Güler, 2019)

4.2.2. Fırfırlı Camii (On İki Havari Kilisesi/ Aziz Havariler Kilisesi)

Yapı, Halil'ür-Rahman Gölü'nün kuzeyinde yer alan Vali Fuat Bey Caddesi'nde bulunmaktadır. Önceden bir sinagog olarak yapılan yapı, 12 Havari Kilisesi adıyla da kayıtlarda geçmektedir. Osmanlı Devri'nde yapının üstünde rüzgar gülüne benzeyen bir materyal yer aldığından dolayı bölge halkı arasında "Fırfırlı Kilise" olarak adlandırılmıştır. Belgelere göre yapı Hristiyanlık açısından oldukça büyük bir önem arz etmekte olup Van Bölgesi'ndeki Varak Manastırı'nda yer alan "Varak Haçı" 1092 tarihinde Şanlıurfa'ya getirilerek bu kilisenin içine yerleştirilmiştir. Kitabesi olmayan yapının yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. 435 tarihinde Edessa Piskoposu Hiba'nın şehrin doğu tarafına yaptırdığı 12 Havari Kilisesi hakkında yazar Egeria "Görkemi ve ölçüleri açısından dünyada herhangi bir eşi benzerinin olmadığını" vurgulamış ve yapıyı "çok büyük, çok hoş yapılmış ve Allah'ın evi olmaya layıktır." diye karakterize etmiştir. Urfa'daki ilk Ermeni Protestan Kilisesi olan yapının kitabesi bulunmadığından dolayı inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Selahaddin Eyyubi Camii ile gösterdiği üslup benzerliğinden ötürü her iki yapının da yaklaşık aynı yıllarda yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir. 1930'lu yıllarda bir müttet cezaevi olarak işlev gören yapı, mihrabı üzerinde bulunan kitabeye göre yapı 1956 tarihinde kiliseden camiye dönüştürülmüştür. Yapı, üç nefli bazilika plana sahip olup kesme taşlardan meydana gelmektedir. (Resim 4. 91-92) Yapının batı duvarı ve köşe kulelerinde muazzam bir taş işçiliği dikkat çekmektedir. Ana mekanının (naosun) ortasında bulunan nefi kubbeye yan nefleri tonozla örülmüştür. Yapıda dikkat çeken bir başka unsurda yarım sütunlar ve dış duvarlarındaki taş süslemelerdir. (Türkiye Kültür Portalı; Akbıyık, 2014, s. 154) Yapı doğu ve batı yönlerine uzayan dikdörtgen planlı olup 3 nefli bazilikanın orta kısmındaki nefi yan kısımların neflerine oranla daha geniş, daha yüksek yapılmıştır. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar sivri kemerler ile birbirinden ayrılmıştır. Ortadaki nef 4 kubbe ile yan nefler ise çapraz tonozlar ile örtülmüştür. Orta nefin orta kısmında yer alan kubbe diğer kubbelere oranla fazla gösterişlidir. Yüksek tutulan kubbe kasnağına yüksek sütunlar ile üzerine oturtulan 24 adet pencere açılmaktadır. Üst örtüsü orta kısımdan doğruca sütunlara, yanlardan da duvara gömülmüş sütunlara oturtulmaktadır. Sütunlar dışa taşarak bulunduğu cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Kilisenin apsisi veya apsileri günümüze ulaşamamışlardır. Yapının batı tarafında yer alan kapısı içten yuvarlak kemerli dıştan sivri kemerlidir (Yılmaz ve Eroğlu, 2013, s. 10).

Resim 4. 91. Fırırlı Camii planı (Kürtçüoğlu, 2013)

Resim 4. 92. Fırırlı Camii içi (2024)

Yapının orta nefi 4 tromplu kubbeye, yan nefleri dörder çapraz tonoz ile örtülüdür. Yan neflere oranla geniş olan orta nefin giriş kısmından itibaren üçüncü kubbesinin kasnak kısmı toplamda 24 adet pencereden oluşmaktadır. Yapıda bulunan kubbeler ile tonozlar ortada bazalt taşından meydana getirilmiş mukarnas başlıklı silindirik sütunlara, yanlardan ise duvara yapışık olarak kesme taştan meydana getirilmiş yarım sütunlara oturturulmuşlardır. Apsis, camiye çevrilme sırasında duvar ile örülerek pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ile iki yanında bulunan pastoforion hücreler dışardan çıkınlı şeklindedir (Resim 4. 93) (Kürkçüoğlu, 1993, s. 68-69).

Resim 4. 93. Fırırlı Camii (2024)

Resim 4. 94. Fırırlı Camii tavanı (Örtü Sistemi) (2024)

Yapı, apside dik üç nefli kubbeli bazilika planda inşa edilmiş olup orta nefi 4 tromplu kubbeye dörder çapraz tonoz ile örtülüdür. Yan neflere oranla daha geniş olan orta nefin girişten sonraki 3 adet kubbesi diğer kubbelere göre daha gösterişlidir. Kaburgalı şeklindeki kubbe kasnağında 24 adet pencere yer almaktadır. Bu pencereler dıştan taş kemerli bir sistem içerisinde yapılmıştır. Yapıda yer alan kubbe ile tonozlar orta kısımda bazalt taş ile oluşturulmuş mukarnas başlıklı yuvarlak sütunlara, yan kısımlarda yapışik kesme taş ile oluşturulmuş yarım sütunlara oturtulmaktadır. (Resim 4. 94) Dış cephedeki yarım sütunlar dekorasyon amacı ile kullanılmıştır. Apsis, yapının camiye dönüştürülmesiyle birlikte doldurularak pencereye çevrilmiştir. Apsis ile

yan taraflarında yer alan iki tane hücre dışardan çıkıntılıdır (Resim 4. 95-96) (Yılmaz ve Eroğlu, 2013, s. 10-11; Keskin, 2011, s. 151-152; Kürkçüoğlu, 2013, s. 120).

Resim 4. 95. Fırırlı Camii avlusu ve musalla taşı (2024)

Resim 4. 96. Fırırlı Camii cephelerindeki taş işçilik (2024)

4.2.2.1. Fırfırlı Camii giriş kapısı

Yapının giriş kapısı içeriden yarım kubbeli, dıştan sivri kemerli olup pembe renk mermer taşından oluşmaktadır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camii'ndeki mükebbireye benzeyen 3 cepheli, 3 pencerele bir balkon yer almaktadır. Yapıda yer alan bu balkonun evlendirme törenlerinde gelin ile damat tarafından kullanıldığı söylenilmektedir. Yapı, camiye dönüştürülmeden önce bir süre cezaevi olarak kullanılmış ve yapının bahçesinde kilisenin barakasından olan ve son zamanlarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir edilen bir ev bulunmaktadır (Keskin, 2011, s. 151-152; Kürkçüoğlu, 1993, s. 68-69).

Yapının batı cephesinde bulunan giriş kapısı içeriden küçük yarım bir kubbeyle hareketlendirilmiş olup dış cepheden üç sıra kalın profil silmeler ile meydana getirilmiş kaş kemerli bir düzene sahiptir. Yapıda pembe renk mermer kullanılmıştır. 2 kademe şeklinde görülen giriş kapısında pembe renk mermerlerden oluşan kaş kemerli bölüm orijinaldir. Bu kapının üst kısmında bulunan birbirinden farklı malzemeden yapılmış ikinci kemer pencerele “şahnişin” cephenin tümüne plastik etkisi yaratmaktadır. Urfa'da bulunan diğer kiliselerde görülen nartest ile kadınlar mahfili bölümleri Fırfırlı Camii'de yoktur. Kilise camiye dönüştürülmeden önce bir süreliğine cezaevi yerine kullanılmıştır. Yapının batısında ve köşelerinde bulunan dilimli payandalar batı cephesinde 3 kat halinde olup öbür cephelerde tek kat halindedir. Batı cephesine dilimli kemerler ile hareketlendirilme kazandırılmış aralara palmetler ile sonlandırılan madalyonlar konulmuştur. Yapının taş işçiliği her geçen gün daha da dikkat çekmektedir (Resim 4. 97) (Yılmaz ve Eroğlu, 2013, s. 10-11).

Resim 4. 97. Fırırlı Camii giriş kapısı (2024)

4.2.2.2 Fırırlı Camii mihrabı, minberi ve minaresi

Günümüzde yapıda dikkat çeken unsurlardan bir diğeri de kilisenin camiye dönüştürülürken yapılan küçük minaresidir. Yapının minaresi kiliseden kalma köşe kulelerinden orta kısımda yer alan kulenin yan kısımlarına hoparlör yerleştirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Minare, kesme taşlardan oluşmuş olup yüksekliği fazla olmayan yuvarlak gövdeli, üzerinde geometrik şekiller yer almaktadır. Minarenin alt duvarında damla şeklinde motifler bulunmak olup minareye dönüştürülen kulenin alt kısmında ki duvar üzerinde bir tane pencere bulunmaktadır. Pencerenin yer aldığı duvar yüzünde dışa taşkın yarım sütunlar geometrik süslemelerle, madolyan içine yerleştirilen palmetlerle bezenmiş şekilde dikkat çekmektedir. (Resim 4. 98) Yapı, camiye dönüştürülürken güney tarafta yer alan pencerelerden bir tanesi mihraba dönüştürülmüş ve güney duvarının orta kısmında yer alan yarım sütunun önüne taştan bir minber yapılmıştır (Resim 4. 99) (Kürkçüoğlu, 1993, s. 68-69; Kürkçüoğlu, 2013, s. 120/Keskin, 2011, s. 151-152).

Resim. 4. 98. : Fırırlı Camii minaresi (2024)

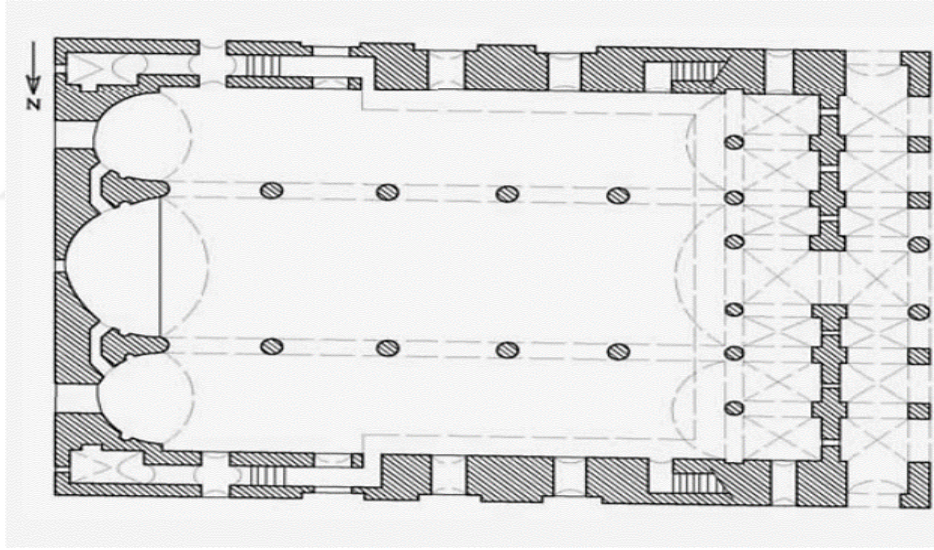
Resim 4. 99. Fırırlı Camii mihrap ve minberi (2024)

4.2.3. Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johannes Prodromos Addai Kilisesi)

Yapı, 457 yılında Piskopos Hiba vefat ettiğinde yerine gelen Piskopos Nona'nın inşa ettirdiği köprüler, kuleler ve manastırlardan biri olduğu söylenen en önemli anıtı, Vaftizci Yahya Kilisesi'dir. Kilise kırmızı renk mermerlerden yapılmış 32 adet sütunu ile bilinmektedir. Mar Yeşua 494/507 tarihleri arasında yaşanan olayları anlattığı vakayinamesine göre yapının bir çeşit mahkeme salonu şeklinde de kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Yapı bulunduğu dönemin ve ülkedeki en büyük ve en görkemli kilise olması nedeniyle katedral olarak da bilinmektedir. Yapı uzun yıllar boyunca viran bir durumda bırakılmış, bir ara da şehrin elektrik santrali görevini görmüştür. 28 Mayıs 1993 yılında restorasyonu yapılan yapı, camiye dönüştürülmüştür. Camiye giriş batı yönünden sağlanılmaktadır. Caminin son cemaat yeri de yapının girişinden faydalanılarak yapılmıştır. Caminin ibadet yeri geniş pencerelerden yararlanılarak aydınlatılmıştır. Yapıda pencerelerin kenarlarında kiliseden kalmış yarım sütunlar ile birbirine dolanmış ejder kabartmaları yer almaktadır. Buradaki ilk kilisenin Selahaddin Eyyubi aracılığıyla bir zamanlar cami olarak kullanılması nedeniyle yapıya Selahaddin Eyyubi ismi verilmiştir (Türkiye Kültür Portalı; Yılmaz ve Eroğlu, 2013, s. 8).

Bir zamanlar Adalet Sarayı olarak kullanılan yapının yerinde Babtist St. John Kilisesi yer almaktaydı. Yapı, onararak Selahaddin Eyyubi Camii'ne çevrilme çalışmaları devam ederken günümüzde bu yapının St. John Kilisesi üzerine 900/1250 yılları arasında Roma mimarisi örnek alınarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Kuzey cephesinde yer alan balkonunun üzerindeki Osmanlıca kitabede bu tarihi yapının bir süreliğine "Sanatlar Ocağı" olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Doğu ve batı yönlerinde apsise dikey 3 nefli bazilikal planda yapılan yapının nefleri normal Helenistik bazilikalar gibi sütunlarla birbirinden ayrılmaktadırlar. (Resim 4. 100-101) Baştan aşağı beşik tonozlar ile örtülü olan nefler düz dam şeklindedir. Ortadaki nef, yan neflere oranla geniş ve yüksektir. Orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlar vasıtasıyla bağlanmıştır. Apsisler dışardan çıkıntılı olmayıp Suriye bazilikalarına benzer şekilde düz duvar halindedir. Her iki yan apsise yapışık beşik tonozlu pastoforion (küçük odalar) hücreleri bulunmaktadır. Yapının doğu ve batı cephelerindeki kapıları yanında bulunan küçük hücrelerin karşısından çıkan dehliz (dar ve uzun geçit), pencerelerin üzerinde yer alan taş konsollara oturtturulan ve yapının duvarıyla iç narthexin önünden ahşap olan galeriye çıkılmaktadır. Galerinin ahşap bölümleri yıkılmış olup bugün ise sadece konsolları vardır.

Yapının batısında bulunan girişinde 7 gözlü dış narteks bölümünün tonozları yanlarda payelere, ortada ise 2 sütuna oturtulmuştur. Dışta kalanın tekrar durumunda olan iç narthexin tonozları 6 adet sütuna oturmaktadır. İç narteksin sağ ve solunda bulunan kapılar yan taraflardaki bahçelere açılmaktadırlar. Her 2 narteksin üzerini örten kadınlar mahfilinden (Gynakion) yapının iki cephesini bir balkon taşımaktadır. Yan neflerdeki büyük çaplı pencerelerin kenarlarında yer alan ve birbirlerine dolanmış haldeki yılan ve ejderha kabartmaları, orta apsisin yan taraflarında bulunan yarım sütunların başlıklarında bulunan haç taşıyan melek ve kuş figürleri ile giriş cephesinin orta kemerinde yer alan taş süslemeler dışında herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Pencerelerin kenarlarında yer alan yılan şeklindeki kabartmalarının aynısı 1716 tarihli Rızvaniye Camii'nin iç kapısının yan taraflarında görülmektedir. Böyle anıtsal bir yapıda taş süslemenin daha az kullanılması, fresk ve mozaik süslemelerin ise kullanılmamış olması dikkat çekicidir (Kürkçüoğlu, 1993, s. 65-66).

Resim 4. 100. Selahaddin Eyyubi Camii planı (Kürkçüoğlu, 2013)

Caminin girişi batıda yer alıp son cemaat yeri kilisenin girişinden faydalanılarak yapılmıştır. İbadet yeri geniş ölçülerde pencerelerden yararlanılıp aydınlatılmıştır. Pencere kenarlarında kiliseden kalma yarım sütunlar ile birbirine dolanmış şekilde ejder kabartmaları yer almaktadır (Akbiyık, 2014, s. 165).

Resim 4. 101. Selahaddin Eyyubi Camii (2024)

Yapıda dış narteks, yan taraflarda payelere, ortada da 2 sütuna oturan çapraz tonozlar ile örtölü, 7 gözlü revak biçimindedir. Ortada yer alan kapının üzerinde konsolların taşıdığı bir tane balkon mevcuttur. Dış nartekin aynısı olan iç narteks doğu yönünde 6 adet sütuna oturturulmaktadır. İki katlı nartekslerin üzerinde büyük ihtimalle orijinalinde kadınlar mahfili olarak kullanılıyordu. Naosun (sahın) kuzey tarafında yer alan konsol kalıntıları kadınlar mahfilinin kuzeyindeki nef boyunca devam ettiğı görölmektedir. U kısımlarında birer ha motifi yer alan yonca dilimli silmeler içerisinde pencereler genişletilerek sayısı 3 adet olan pencereler 6 adet pencereye çıkarılmıştır. (Resim 4. 102) Ortada bulunan pencerenin üzerine üçgen alınlıklı geniş dikdörtgen bir pencere daha vardır. 1926 yılında yapılan yol yapım çalışması esnasında kilisenin haziyesi bulunduğı yerden kaldırılmıştır. Yapının güneyinde 3 tane üst seviyede mazgal pencere, 3 tane alt seviyede dikdörtgen büyük pencere yer almaktadır. Doğru tarafında ortada bulunan ana apsise ait bir mazgal pencere ya da neflerin apsilerine ait birer dikdörtgen pencere yer almaktadır. Doğru ve batı yönünde apsiste 3 nefli bazilikal plandaki yapıda nefler dörder dörder olacak şekilde birbirlerinden ayrılmaktadır. Orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Nefler içten beşik tonozlu dıştan düz

dam şeklindedir. Yapıda kullanılan malzeme düzgün kesme taştır (Yılmaz ve Eroğlu, 2013, s. 9).

Zaman içinde yıkılan kilisenin yerine 1851 yılında Roma Mimarisi tarzı örnek alınarak günümüzdeki yapının baştan inşa edildiği ve kuzey avluda bulunan eyvanda yer alan ama sonraki zamanlarda Urfa Müzesi'ne götürülmüş Ermenice yazılmış kitabenin okunabilen bölümlerinden anlaşılmaktadır. Surp Astvadzadzin (Aziz Meryem Ana) Katedrali ile Ermeni Opostolik Kilisesi isimleriyle bilinen yapı, 1920 yılında Ermenilerin bölgeden ayrılmasından sonra 1930'lu yıllarda Sanatlar Ocağı adında bir müttet işlev görmüştür. Daha sonraki süreçlerde şehre elektrik sağlamak için elektrik santrali olarak uzun yıllar boyunca hizmet vermiştir. 1970 senesinde elektrik santraline yer bulununca yapı boşaltılmıştır. 1990 senesine kadar geçen süre zarfında boş bir şekilde harap duruma gelen yapı onarılarak 1993 yılında Selahaddin Eyyubi Camii adı altında tekrardan ibadete açılmıştır. (Resim 4. 103) Onarımlar esnasında yapının orijinal halinin korunmasına dikkat edilmiştir. Bu sırada batı cephesinde bulunan balkonun üzerindeki üçgen alınlık içine Osmanlıca yazılmış olan “Sanatlar Ocağı” yazısı kazınılarak silinmiş ve orta apsisin her iki yanında yer alan yarım sütunların başlık kısımlarına işlenmiş haç taşıyan melek figürleri ile kuş figürlerinin üzerine sıva yapılarak kapatılmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 124; Keskin, 2011, s. 152-153).

Orta apsis ile diğer apsisler yarım kubbe ile örtülüdür. İçten istiridye biçiminde dilimli yarım kubbe ile orta apsis ve yan apsisler ise beşik tonozlu koridorlar ile birbirine bağlanmıştır. Kilise camiye dönüştürülürken orta apsisin sağ apsis ile bağlantı sağlayan koridor kapatılmıştır. Apsislerin kuzey duvarları ile batı duvarlarına dolaplar yerleştirilmiştir. Apsis çıkıntısı dış cepheden görülmektedir. Yan apislere yapışık olan hücreleri beşik tonoz ile örtülüdür. İç ve dış narteks üzerinde yer alan kadınlar mahfiline yapının doğu ile batı yönlerinde bulunan merdivenlerle ulaşılabilinmektedir. Yapının kuzey giriş kapısının önüne denk gelen güney nef duvarına camiye dönüştürülmesi esnasında taştan yapılmış bir mihrap ve taştan yapılmış bir minber eklenmiştir. (Resim 4. 104) Yapının pencereleri üzerinde birbirlerine dolanmış şekilde yılan ve ejder kabartmaları bulunmaktadır. Orta apsisin yan taraflarında bulunan yarım sütunların başlıkları üzerindeki figürler yapı camiye dönüştürüldüğü sırada sıva yardımıyla kapatılmıştır (Yılmaz ve Eroğlu, 2013, s. 10).

Resim 4. 102. Selahaddin Eyyubi Camii içi (Kürkçüoğlu, 2013)

Resim 4. 103. Selahaddin Eyyubi Camii (Akbiyık, 2014)

Nefler normal Helenistik bazilikalar gibi sütunlarla birbirinden ayrılmaktadır. Her nef baştan aşağıya beşik tonozla örtülü olup muntazam damlıdır. Orta nef, yan neflere göre oldukça geniş ve yükse tutulmuştur. Dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsisleri beşik tonozdan yapılmış koridorlar ile birbirine bağlanmıştır. Apsisler dışa çıkıntılı olmayıp düz duvar şeklindedir. Yapının doğu-batı cephelerinde bulunan bahçe kapıları yanında bulunan ve hücrelerin karşısından yer alan merdivenli dehliz pencerelerin bitişik pastoforion hücreleri bulunmaktadır. Yapının iki yan duvarıyla iç narteksin ön kısmını dolaşan ahşap galeriye çıkılmaktadır. Galerinin ahşaptan yapılmış olan bölümleri yıkılmış

olup bugün ise yalnızca üzerine oturturulduğu duvarın konsollar mevcuttur. Yapının girişindeki 7 gözlü dış narteksin her bir gözü çapraz tonozla ile örtülmüştür. Tonozlar yan taraflardan payelere, ortada ise 2 sütun üzerine oturturulmaktadır. İç narteksin sağ ve solunda yer alan kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narteksin üzerini örten kadınlar mahfilinden yapının batı cephesine bir balkon taşmaktadır. (Resim 4. 105-106) Yapıda pencere pahları üzerinde yer alan yılan ve ejder kabartmaları, orta apsisin yanındaki yarım sütunların üzerlerine işlenmiş haç taşıyan melek ve kuş figürleri, yapının batı cephesinde bulunan kemerdeki palmet süslemeler yer almaktadır. Pencere pahlarında yer alan gövdeleri 15 düğümden meydana gelen ejderlerin ağızları açık ve karşılıklı birbirine çakışır vaziyette yerleştirilmiş olup dudak ile dilleri birbirine yapışık, yüzleri badem şeklinde, kulakları boynuz şeklindedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 124-126; Keskin, 2011, s. 153-154).

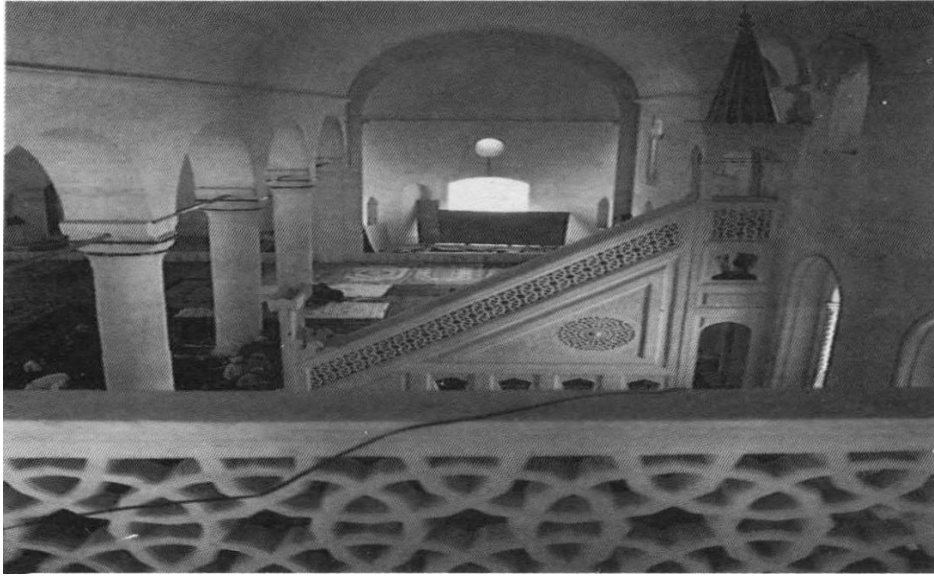
Resim 4. 104. Selahaddin Eyyubi Camii mihrap-minberi (Kürkçüoğlu, 1993)

Yapının kuzey yönünde yer alan avlusunun kuzey kenarı aralıksız orta eyvan ile yan taraflarında bulunan odalarla 2 kat şeklinde bir yapı uzanmaktadır. Yapının ikinci katında bulunan eyvanın ortasından bir sütun aracılığıyla 2 göze ayrılmıştır. İki kattan oluşan yapının doğu tarafına yapışık olarak zemin katta bir eyvan yer almaktadır. Bu eyvan yapı camiye dönüştürüldüğü sırada abdestlik yeri olarak oluşturulmuştur. Eyvanın doğuya bakan ve 2 renkli taşların benzer şekilde dizilmesinden meydana gelmiş kapısı camiye çevrilme esnasında bulunduğu yerden sökülerek kuzey avlusunun batı kısmına yapılan kapıya montelenmiştir. Bu kapı Rıdvaniye Camii kapı portalinin bir benzeri

şeklindedir. Ortasında yer alan bitkisel süslemeden başlanılarak portal kemerini geçerek yan taraflara doğru açılan birbirine benzer şekilde 2 renk taşların bir merkezde toplanıp yayılan ışık gibi görünmektedir. Kapının her iki tarafındaki köşe sütunçelerin başlıkları üzerinde kabartma şeklinde palmet süslemeler vardır. Eyvanın kuzey cephesinde yer alan sekiz satırlık Ermenice yazılan kitabe kilisenin camiye dönüştürmesi esnasında kendi yerinden sökülüp Urfa Müzesi'ne konulmuştur. Büyük bir bölümü kırılan kitabeden zemin katta yer alan yapıların 1851 tarihinde baştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami avlusunun doğu köşesine kilisenin camiye çevrilme esnasında kesme taş malzemeden yapılmış olan imam hatip odaları yer almaktadır (Keskin, 2011, s. 154; Kürkçüoğlu, 2013, s. 127).

Resim 4. 105. Selahaddin Eyyubi Camii mihrap önü nefi (Kürkçüoğlu, 1993)

Resim 4. 106. Selahaddin Eyyubi Camii kadınlar mahfili (Kürkçüoğlu, 1993)

Misyoner Papaz George Percy Badger'in Notlarında Urfa'dan ve Urfa'da bulunan Selahaddin Eyyubi Camii yani önceden bir kilise olan yapıdan şu sözler ile bahsetmiştir. "Piskopos Multan Agop'un bizi karşıladığı Ermeni Kilisesi'ne doğru yürüdük. Kilise aynı zamanda mezarlık olarak kullanılan geniş bir avluya sahip olup eski bir Roma yapısının kalıntısıdır. Mabedin üstündeki çatının bir kısmı yok olmuş, kilisenin orta kısmının düz olan çatısı üzerinde basit bir duvar ile inşa edilmiş, iç kısmı Ortaçağ Arap mimarisi ile yapılmış 2 sıra sütunla 3 apsise ayrılmış, apsislerden biri kafes ile çevrilmiş olup cemaatin kadınları için toplanma alanı oluşturmuş, sunağın yakınlarında gümüş bir çerçeve içerisinde Kutsal Bakire ve Çocuğu'nun resmi vardır (Güler, 2010, s. 62-63).

Alman Gezgin Petermann Urfa'da bulunan kiliden camiye çevrilen Selahaddin Eyyubi Camii için Seyahatnamesinde şu şekilde söz etmiştir. "Burada, otuz büyük ve on beş küçük cami bulunuyormuş. Burada, Ermenilerin 1tane kilisesine karşı, Yakubilerin 2 tane kilisesi var. Pazarları geniş değil ama üstleri kubbeyle örtülüdür. İlk gezimiz Ermeni kilisesine oldu. Kilise, 1817 senesinde tamamen baştan yapılmış ama bizi kiliseye götüren papazın söylediğine göre kilise, 22 yılında kurulmuş. Kilise, Bakire Meryem'e vakfedilmiştir. Mihrabı geniş tutulmuş zengin süslemeleri vardır. Bunun sol tarafında da Bakire Meryem'in orijinal bir resmi duruyor ki, anlatılanlara göre kilise tamamlandığında resmin kendi kendiliğinden kayaya kazındığı görülmüştür. Mihrabın sağ tarafında yetmiş havariden biri sayılan Thaddaeus'un öğrencilerinden biri olan Addaeus'a adanmış küçük bir sunak bulunuyor" (Güler, 2010, s. 71).

4.2.3.1. Selahaddin Eyyubi Camii kitabeleri

Yapının kuzey yönünde yer alan avlusundaki eyvandan sökülerek Urfa Müzesi'ne götürülen Ermenice yazılı kitabesinde şu sözler yer almaktadır:

‘’.....Halaskarın.....

Bin sekiz yüz elli bir

Yeniden baştan yapıldı.

Papaz Zakar'ın.....

Aziz Karabed'in.....

Herkesin mükafatını.....

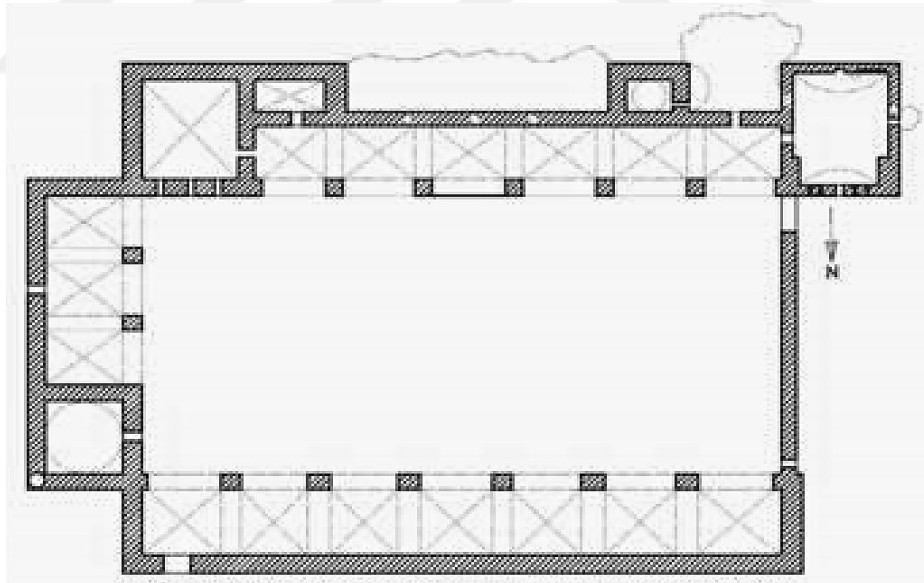
.....

.....’’ (Kürtçüoğlu, 2013, s. 127).

4.2.4. Mevlid-i Halil Camii (Dergâh Camii/ Hristiyanlar Kilisesi)

Yapı, Balıklıgöl civarında Hz. İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın yanında bulunmaktadır. Selevkoslar Dönemi'nde bu alanda bir putatapan ibadethanesi yer almaktadır. M.S.150 yılında ibadethanenin üzerine ilk Hristiyan tapınaklarından olan "Hristiyanlar Kilisesi" yapılmıştır. 201/203 yıllarında yaşanan sellerle birlikte yıkılan tapınağın yerine 313 senesinde Piskopos Qora aracılığı ile bir katedralin inşasına başlanılmış ve yapımının bitirilmesi Halefi Sa'ad aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Piskopos Aitallaha elinden 327/328 tarihlerinde yapının doğusuna yapılan eklemelerle yapı büyük ölçülerde genişletilmiştir. Katedralin girişi kuzey taraftadır. 448 yılında Piskopos Hiba'nın yerine geçişi bir süreliğine atanan Piskopos Nona, Qora Katedrali'nin şapel kısmını yaptırmıştır. Bizans Dönemi'nde Melkit Piskoposu Anazonius, hükümdarın buyruğuyla Qora Katedrali üzerine Ayasofya Kilisesi'ni (Urfa Ayasofyası) yaptırmıştır. Şehrin İslamiyetin egemenliği altına girmesiyle yörede yer alan yapılar zaman içinde yıkılıp yok olmuşlardır. Bu sahalara Osmanlı Dönemi'nde cami, minare, mozale, mezarlık ile revaklardan meydana gelen bir külliye yaptırılmıştır. Külliye de bulunan kitabelerden en eski olanı Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın girişi üzerinde yer alan H. 1223/ M. 1808 tarihli yazıttır. Kitabede yapının Seyyid Muhammed El Mes'ud tarafından onarıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Yapının mescid kapısı üzerinde yer alan kilabede mescidin H. 1269/M. 1852 tarihinde Mahmut oğlu Mahmut Ağa'nın aracılığı ile onarıldığına dair bilgiler içermektedir.

Avlunun güneydoğusunda yer alan 2 odadan biri H. 1272/M. 1855 tarihinde Ahmet Bican Paşa'nın emri ile yaptırılmış, bir diğer diğer oda ise H. 1305/M. 1885 yılında Derviş Musa elinden inşa edilmiştir. Dikdörtgen plana sahip olan cami mihrap duvarı boylu boyunca uzanan tek bir parçadan oluşan çapraz tonoz ile örtülüdür. (Resim 4. 107) Mağara ve mescit arasında yer alan duvar üzerinde çevresinde sütunlar olan minyatür bir minare bulunmaktadır. Külliye'nin içerisinde böylece güneydoğu yönü ile kuzeybatı yönlerinde de 2 adet minare bulunmaktadır. Bu minareler yapıda aksasuar amaçlı yapılmışlardır. Kesme taş ile yapılmış, yuvarlak gövdeye sahip olan ve tek şerefesi bulunan yapının asıl minaresi cami avlusunun doğusunda bulunmaktadır. 1930'lu yıllarda Manceler'den Hacı Ayşe Hanım'ın aracı olmasıyla birlikte usta Abdülrezzak Efendi'ye yaptırılmıştır. Halk arasındaki bir inanışa göre minarenin doğu cephesinde yer alan eski Türkçe ile yazılmış olan kitabenin mahalli bir gazetete çıkan "Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkılabına aykırıdır." Haberinden ötürü dönemin Emniyet Müdürlüğü tarafından balyoz yardımıyla kitabe sildirilmiştir. Cami avlusunu çeviren revaklar ile kapılar H. 1366/M. 1947 tarihinde ahalinin de yardım etmesiyle birlikte Hacı Müslüm Hafız tarafından yaptırılmıştır (Kürkçüoğlu, 1993, s. 56-58).

Resim 4. 107. Mevlid-i Halil Camii planı (Kürkçüoğlu, 2013)

Mevlid, kelimesinin Türkçe karşılığı "Kutlu Doğum" demektir. Hz. İbrahim Peygamber'in bitişiğindeki mağara içerisinde doğduğuna iman edildiğinden ötürü cami Mevlid-i Halil Camii adıyla anılmaktadır. Elde edilen belgelere göre yapı 5 büyük değişim evresinden geçmiştir. Yapının bulunduğu yere Seleukoslar Devrin'de bir

putperest tapınağı yapılmıştır. Yahudilik Dönemi'nde aynı yerde yer alan bir Yahudi Tapınağı'nın olduğundan söz edilmektedir. (Resim 4. 108) Hristiyanlığın ilk dönemlerinde bu alana Hristiyanlar Kilisesi ismi ile bir kilise yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir. Bizans Devri'nde buraya Urfa Ayasofya'sı yapılmış ve buraya en son Osmanlı Dönemi'nde 1528 senesinde Muhammed Salih Paşa aracılığı ile bir cami yapılmıştır. Dikdörtgen plana doğrultusunda yapılan caminin mağara ile arasında kalan duvar üzerine camiye çevirildiği sırada ufak bir minare inşa edilmiştir. Ayrıca camide süs amaçlı iki tane minare inşa edilmiştir. Kitabelerinde yer alan bilgiler ışığında cami Muhammed Mesu'd (1816) ile Mahmut oğlu Mahmut (1852) aracılığıyla tamir edilmiş, caminin avlu kısmına Urfalı Ahmet Bican Paşa (1855) ile Derviş Musa elinden (1887) odalar eklenmiştir. Yapıya en son Urfalı Mutasavvuf Şeyh Müslüm Hafız öncülüğünde 1951 tarihinde onarılmış ve yörede yaşayan halk arasında Mevlid-i Halil Mağarası'ndan çıkan suyun dünyada zezemden sonra gelen en şifalı su olduğuna iman edilmektedir (Türkiye Kültür Portalı).

Resim 4. 108. Mevlid-i Halil Camii (2024)

Urfa'da en fazla yerli-yabancı turistini dikkatini çeken ‘‘Dergah’’ adıyla da bilinen mağaranın hemen yanında mescit, hücre, havuzlar, cami ve içerisinde havuzu olan bir avlusu bulunmaktadır. Burada Hz. Muhammed (s.a.v)’in mübarek Sakalı Şerif’inin bir teli mühafaza edilmektedir. Ayriyeten burada Hz. İbrahim’in doğduğuna inanılan mağaranın içinde yer alan suyun bölge halkı tarafından ve ziyaretçiler tarafından şifalı su olduğu inanılmakta olup içilmektedir. Yapı inanç turizmi açısından oldukça önemli bir

yere sahiptir. Caminin haziresi Kadiri Halifesi Dede Osman Efendi'nin türbesinden, revaklardan ve odalardan meydana gelen bir külliye'dir. Yapı, dikdörtgen bir planda inşa edilmiştir. Yapıda bulunan kitabeler yapının onarım dönemlerine ait olup yapının ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Cami, mağaranın batısına bitişik bir şekilde inşa edilmiştir (Resim 4. 109) (Akbıyık, 2014, s. 160-161).

Resim 4. 109. Mevlid-i Halil Camii giriş kapısı (2024)

Mevlid-i Halil Camii, haziresi (mezarlık) Kadiri Halifesi Dede Osman Efendi'nin makamından, revaklardan, odalarlardan meydana gelen bir külliye'dir. Külliye'de yer alan en eski kitabe mağaranın kapısı üzerinde yer almaktadır. Kitabenin hat tarzından Eyyubi Dönemi'ne ait olduğu düşünülen iki satırlık kitabenin birinci satırında yapının hangi sultan döneminde yapıldığı yazılmakta olup sultanın isminin yazılı olduğu kısım ile tarihin yazılı olduğu kısım tamamen kırılmıştır. Altta bulunan satırda ise ölüm ile ilgili bir hadis-i şerif yer almaktadır. Kitabenin, Yıldız Albümleri'nde ve Max von Openheim tarafından 1900'lü yılların başlarında çekmiş olduğu fotoğraflarda cami avlusunun güneydoğu köşesinde yer alan avlu kapısının cephelerinde yer aldığı görülmektedir. (Resim 4. 110) H. 1371/M. 1951 tarihinde Şeyh Müslim Hafız aracılığıyla cami avlusunu çeviren revaklarla avlu kapıları yapıldığı sırada bu yazıtların üzerinde yer aldığı kapı yıkılmış ve kitabeler bugünkü yerleri olan Hz. İbrahim Peygamber Mağarası'na taşınmışlardır. Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu kabul edilen en eski yazıt cami avlusunun doğusunda bulunan müezzin odası kapısına doğru bakan cephesi üzerinde yer almaktadır. Araştırmacı yazar Mahmut Karakaş aracı olmasıyla keşfedilip ilk defa yayınlanmış olan yazıtın üst taşında besmele, manzum bir dua ile bir ayet-i kerime yazılıdır. Alt kısımda

yer alan taşın üzerinde ise caminin H. 929/M. 1523 yılında Muhammed Salih Paşa elinden inşa edildiği belirtilmektedir. Şanlıurfa'nın 1517 tarihinde Osmanlı hakimiyeti altına girmesinden 6 yıl kadar sonra ele alınan yazıtın Şanlıurfa'da bulunan Osmanlı'nın en eski tarihli kitabesi olduğu, Mevlid-i Halil Camii'nin de Şanlıurfa'da yapılan ilk Osmanlı yapıtı olduğunu belirtilmiştir. Bu kitabenin dışında yapıda bulunan diğer kitabeler yapının onarım dönemlerine aittir. Ayrıca 1523 yılında da bu alanda bir zafiyenin olduğu bilgisi de kaynaklarda geçmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 108).

Resim 4. 110. Mevlid-i Halil Camii avlusu (2024)

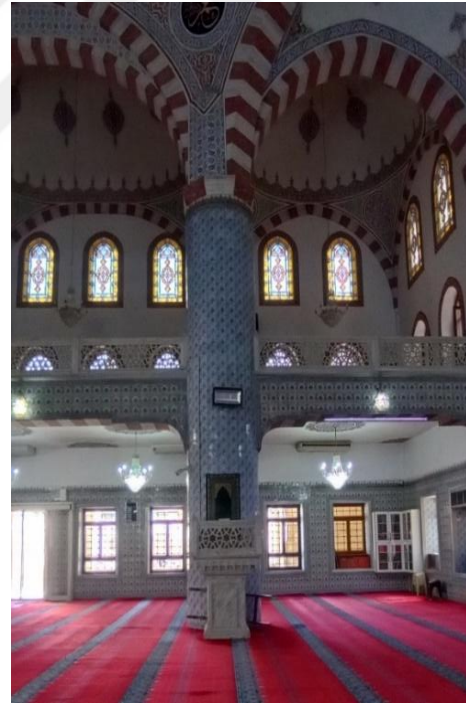

Resim 4. 111: Mevlid-i Halil Camii şadırvanları (2024)

Selevkoslar Dönemi'nde caminin yerinde bir putperest tapınağı yer almaktaydı. M.S. 150 yılında tapınağın üzerine Hristiyanlar Kilisesi yapılmıştır. 201/303 yıllarında bölgede yaşanan sel olaylarından dolayı yıkılan bu tapınağının yerine 313 senesinde Piskopos Qora elinden bir katedralin yapımına başlanmıştır. (Resim 4. 111) Kilise, Halefi Sa'ad tarafından bitirilmiştir. Piskopos Aitallaha aracı olamasıyla yapının doğusuna yaptırılan eklemeyle yapı genişletilmiştir. Katedralin giriş kısmı kuzey yöndedir. 448'de Piskopos Nona, Qora Katedrali'nin şapelini yaptırmıştır. Bizans Dönemi'nde Melkit Piskoposu Amazonius hükümdarın buyruğu ile Qora Katedrali üstüne Ayasofya Kilisesi'ni yaptırmıştır. 8. yüzyılda yıkılan tapınağının sütun ve sütun başlıklarıysa Emeviler tarafından 744 tarihinde yapımına başlanan Harran Ulu Camii'sinde kullanılmıştır. (Resim 4. 112) Buraya Osmanlı zamanında yani M. 1523 tarihinde cami, minare, hazine (mezarlık), odalar ve revaklardan meydana gelen günümüz külliyesi yaptırılmıştır. Zengiler Dönemi'nde ise harap olan bu kilise yıktırılarak bazı sütun, sütun başlıkları Harran Ulu Camii'nin restorasyonu sırasında kullanılmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 110; Keskin, 2011, s. 146).

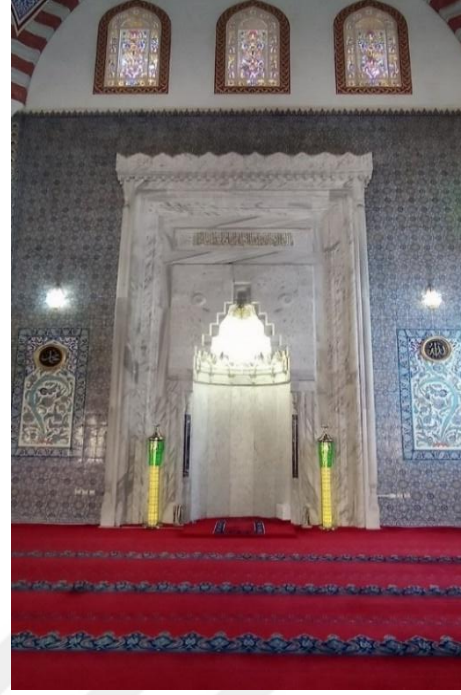
Resim 4. 112. Mevlid-i Halil Camii içi ve ayakkabılıkları (2024)

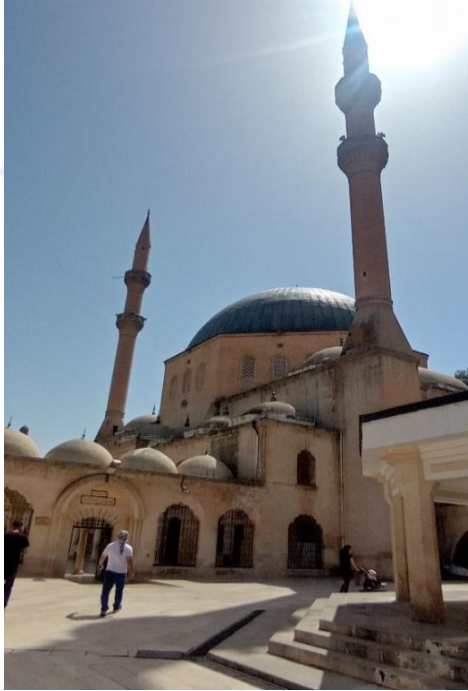
Resim 4. 113. Mevlid-i Halil Camii tavan ve vaiz kürsüsü (2024)

Cami, mihraba dikine dikdörtgen planlı olup kuzey ve güney yönleri baştan başa beşik tonozlarla örtülüdür. Tonoz örtüsü muhtazam kesme taştan oluşmaktadır. Caminin batı duvarında bulunan ve içinde mihrap nişinin yer aldığı küçük bir hücre mevcuttur. (Resim 4. 113) Şanlıurfa camileri içinde tek örnek oluşturan bu hücrenin bir benzeri Şeyh

Mesu'd Zaviyesi ile Bilecik Saadeddin Camii'sindeki hücrelerdir. Hücreler, cami mekanının güney ve doğu kenarında merdiven ile ulaşılan, yerin altında taşla aşındırılmış, iç içe geçen 2 alandan meydana gelen mağaralardır. Yapının doğu duvarı içinden Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaraya açılan bir kapı bulunmaktadır. Yapının mihrap nişi kesme taştan yapılmış olup sadedir. (Resim 4. 114) Duvar üstünde bulunan balkon biçimindeki minbere duvar önüne açılmış olan taş merdiven ile çıkılmaktadır. Cami ile mağara arasında yer alan duvarın üzerinde etrafı sütunlar ile çevrili minare ve mimber bulunmaktadır. Yapının kesme taştan yuvarlak gövdeli eşsiz şerefeli olan asıl minaresi avlunun doğu yönünde bulunmakta ve 1932 tarihinde Manceler'den Hacı Ayşe Hanım aracılığı ile usta Abdürrezak Efendi'ye inşa ettirilmiştir. Minarenin yazıtı Arapça yazıldığından dolayı dönemin Enmiyet Müdürü'nün görevlendirdiği memur tarafından yazıları kazınarak silinmiştir. (Resim 4. 115) Bu silme işleminin diğer yapılardaki yazıtlara da uygulanmak istenmesi üzerine yöre halkı; kitabelerde yer alan yazıların yenilikle herhangi bir alakasının bulunmadığını ve bu kitabelerin birer tarihi kaynak niteliği taşıdığı, silinmekle birlikte geçmişin de silineceği hususunda tepkiler gösterilmesinden dolayı bölgenin emniyet müdürü silme işlemini durdurmuştur. Yapının oyulan yazıtının metnini kendi arşivi içinde saklayan Dr. Hazım Açıkanal 1990 tarihinde metni Urfalı Hattat Mehmet Ali Caduk'a tekrardan yazıya dökmesini istemiş ve mermer bir levha üzerine kazıtarak camideki önceki yerine yerleştirtmiştir. Cami cemaate ahalisine dar gelince 1980'li yıllarda caminin batısında yer alan hazire güney tarafa kaydırılarak yerine günümüzde bulunan cami yapılmıştır. 1919/1920 yıllarında eski mezarlığın caminin kuzey cephesinde yer alan kapısının önüne kadar uzandığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Bu mezarlık dışında cami avlusunun güney tarafında da küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlıklara yeni gömü yapılmadığından şiir ile hat sanatı açısından oldukça önem taşıyan birçok sayıda şahide sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 110-112).

Resim 4. 114. Mevlid-i Halil Camii mihrap ve minberi (2024)

Resim 4. 115. Mevlid-i Halil Camii minareleri (2024)

Yöre halkı tarafından Mevlid-i Halil Camii'nin içinde yer alan Hz. İbrahim Mağarası içinde çıkan suyun dünyada zemzemden sonra gelen en şifalı su olduğuna inanılmakta olup camiye ziyarete gelen yerli ve yabancı turistler tarafından küçük su

şışelerine doldurulup evlerine götürmektedirler (Resim 4. 116-117) (Keskin, 2011, s. 146-147).

Resim 4. 116. Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim'in makamı-mağarası (2024)

Resim 4. 117. Hz. İbrahim mağarasının giriş kapısındaki kitabe ve içerideki şıfalı su (2024)

4.2.4.1. Mevlid-i Halil Camii kitabeleri

a) Cami avlusunun doğusunda ki müezzin odası kapısının odaya bakan kitabesinde verilen bilgiler şöyledir (Resim 4. 118):

Bismillahirrahmanirahim. Nasrün minallahi ve fethün karib
ve kad bena haza'l-imaret fi eyyami es-Sultan el-Han
es-Sultan Sultan Süleyman ibni es-Sultan Selim halladallahu mülkehu ve
hilafetuhu

bi yedihi el-fakir Muhammed Salih Paşa fi şehri rebi'el-ahir.

Yıl: 929 (M. Şubat 1523)

İki adet taş üzerine her bir taş 2 dize şeklinde yazılmıştır. Üstte yer alan taş besmele, bir ayet-i kerime ile muttarit bir dua yazılmıştır. Altta yer alan taşın üzerine de; ‘‘Hz. İbrahim aleyhiseselamın doğmuş olduğu yeri, Yavuz Sultan Selim (1512/1520) oğlu Kanuni Sultan Süleyman (1520/1566) Devri’nde H. 929 Rabiülahir (M. Şubat 1523) yılında Muhammed Salih Paşa inşa ettirmiştir.’’ denilmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 112-Karakaş, 2012, s. 119).

Resim 118. Mevlid-i Halil Camii’de yer alan bazı kitabeler (2024)

b) Hz. İbrahim’in doğmuş olduğu mağara kapısının üzerinde yer alan kitabe içeriğinde şu bilgiler yer almakta ve kitabe 6 satırdan oluşmaktadır:

Ela ya hakimeş-şerefikl mualla
Lienneke fi külli'i-ulümi habiruha
Kad ammereha men ünasin seyyiden
Muhammed el-Mes'ud fehuve müniruha
Ve tarihuha el-hüsna bihakimin eşrekat
Ve dare ala merr'z-zamani mürruhuha
Yıl: 1231 (M. 1816)

“Burası Seyyid Muhammed Mes'ud tarafından H. 1231/M. 1816 yılında onarılmıştır. ‘’ Bilgisi yer almaktadır. Zaman devrettikçe o da dönmektedir. Anlamı ifade edilmektedir. 7. mısradaki tarih kelimesinden sonra gelen tüm harfler toplandığında H. 1231 (M. 1816) onarım tarihi ortaya çıkmaktadır. Bu kitabe “mefâilün/mefâilün/feûlün” vezninde yazılmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 113, s. 113-Karakaş, 20123, s. 117-131).

c) Hz. İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağara kapısı üzerinde bulunan kitabe şu bilgileri içermekte aynı zamanda 6 satırdan oluşmaktadır. (Resim 4. 119):

Emre bi'imareti haza'l-makam eşerif eyyami es-Sultan el-a'zam
ve'l-melik el-muazzam (.....) halladallahu mülkehu ve sultanu
Güzel ulus ile devlete ve'd-din (.....)
el-mevtü ka'sin küllü nasi şaribuhu ve'l-kablu babu küllü nasi
dahilihukale Resul salallahualeyhi ve sellem külli nasin neyamu
feiza matü entebehu sadaka Resulallah meda bani vefate
minni el-matlubu ala'allahi el-fakir Fahrüddin bani ustad İsmail (.....) fi sene
(.....)

“Uzun bir taş üzerine yazılmış olan 2 satır şeklindeki kitabe büyük celi harfler ile yazılmıştır. İlk dizede bu imarethanenin kimin zamanında inşa edildiği yazılıdır. Yapıyı yaptıran kişinin isminin yazılı olduğu yer tümüyle kırılmış olduğundan okunamamaktadır. Alt dize de ise ölüm hakkında yazılmış olan hadis yer almaktadır.” Yazıttaki imceler (harf) Eyyubi Devri tarzındadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 112-Karakaş, 2012, s. 126).

Resim 4. 119. Mevlid-i Halil Camii, Hz. İbrahim’in doğduğu mağaranın girişi (2024)

ç) Mevlid-i Halil Camii giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede şu şekilde olup 3 satır ve 9 mısradan oluşmaktadır. (Resim 4. 120):

Cenab-ı Mahmud oğlu Mahmud Ağa
Hemşire uhreviyya iyilik hahan
Şu cay-ı görücek cüzünce muzlim
Bu nev onarım ve kıldı hanhan
Bu iyilik asarı hayra eyle nail
Aya ey vahid el-amal-ı Allah
Geline dört Natık çıktı zaman
Ceza-i cennet-i huld eyle lütuf fi
Yıl: 1269 (M. 1852)

“Yazar Natık aracılığıyla yazılan bu yazıtta Uhrevi iyilikler yapmayı arzu eden Mahmut oğlu Mahmut Ağa burayı karanlık ile yıkık olmuş bir şekilde görünce H.

1269/M. 1852 yılında tekrardan onararak çehresini neşelendirdi denilerek Allah'tan sonsuz cennet mükafatı dilemektedir.” şeklinde bilgiler yer almaktadır. Kitabenin son mısrasının harfleri toplanıp 4 eklenince onarım tarihi elde edilmektedir. Kitabe "Mefailün/mefailün/feülün" vezninde yazılmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 113 Karakaş, 2012, s. 122).

Resim 4. 120. Mevlid-i Halil Camii giriş kapısı ve üzerindeki kitabe (2024)

4.2.4.2. Mevlid-i Halil Camii mezarlığı

Mezarlık, Hz. İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağara yanında bulunmaktadır. Yapım kitabesi bulunmadığından yapılış yılı bilinmeyen Mevlid-i Halil Camii, ibadet yeri, iç mekan ile kuzey tarafında bulunan avludan meydana gelmektedir. Mevlid-i Halil Camii'nin doğu tarafında müstakil bir hazire yer almakta olup bunun da batısında üstü kubbeyle örtülü kare planlı bir mekan ile caminin batısında Dergah Camii yer almaktadır. Caminin güneybatısında bulunan hazire üç farklı kotta bulunduğundan dolayı kendi içinde üç bölüme ayrılmaktadır. (Resim 4. 121) Caminin haziyesinde günümüzde toplam 220 tane mezar yer almaktadır. Mezarlar ve mezar taşları günümüze çoğunlukla sağlam bir şekilde ulaşmışlardır. Hazirede bulunan mezarlar tipine göre incelendiğinde; dikdörtgen gövdeli, çatma lahit ile sanduka-sandık mezar olmak üzere 4

apayrı tipe ayrılmaktadır. (Resim 4. 122) Mezarlardan 206 tanesi dikdörtgen gövdeli kendine özgü bir şekilde yapılmış ve 62 tane mezar tek gövde şeklinde, 121 tane mezar 2 kademe şeklinde, 23 tane mezar 3 kademe şeklindedir. Sandık gövdeli mezarlar ise 11 tanedir. Hazirede 1 mezar tek çatma lahit tipindedir. Hazirede en çok dikdörtgen gövdeli mezarlar bulunmaktadır. Mezarlar mezar taşlarına göre ele alındığında; yarım silindirik, yarım ongen prizma, kesitli, dikdörtgen gövdeli ile damla formunda olmak üzere apayrı 4 tipe ayrılmaktadır. (Resim 4. 123) Mezarların 152 tanesinin baş taşı, 148 tanesinin de ayak ile baş taşı yarım ongen prizma şeklindedir. Mezarlıkta yuvarlak kesit mezarlardan 42 tanesinin baş taşı ile 40 tanesinin ayak taşı ile baş taşı yarım silindirik kesitlidir. Dikdörtgen yatay kesitli mezar taşları ise 10 tanesinin başı, 5 tanesinin ayak taşı ile baş taşı mevcut olmamaktadır. Damla formundaki mezar taşlarından da 5 tanesinde baş taşı, 5 tanesinde ayak taşı, 2 tanesinin ise tek mezar taşından yapıldığı görülmektedir (Güler ve Güler, 2017, s. „11-23).

Resim 4. 121. Mevlid-i Halil Camii haziresi (Kürkçüoğlu, 2013)

Hazire içinde bulunan mezarlıklar, büyük ve küçük mezarlık olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Büyük Mezarlık içerisinde, Mevlevi Şeyhi Hasan Dede, Şeyh Muhammed Halid Efendi, Abdülfettah Efendi, Seyyid Ahmed Lami Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Müftü Mahmut Kamil, Muhammed Salih Efendi, Sakıb Efendi, Hacı Abdullah Efendi, Vakkas Sabri Efendi ile Hacı Muhammed Raşid Hafız Efendi'nin mezarları ve Şanlıurfa haysiyet sahibi kişilerin mezarları bulunmaktadır. Küçük Hazire içerisinde, 19. yüzyıl başlarında yaşamış mutasavvır Dede Osman-ı Avni Hazretleri'nin kabri yer almaktadır. Bunun dışında mezarlıkta Urfalı bilgin ile erenlerden olan Derviş Seyyid Eyyub Efendi,

Derviş Abdal Muhammed Efendi, Derviş Seyyid Hafız Süleyman Efendi, Sofi Muhammed Efendi ve Antepli Baba Mustafa Efendi'nin kabirleri bulunmaktadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 112).

Resim 4. 122. Mevlid-i Halil Camii mezar süslemeleri (Güler, 2019)

Resim 4. 123. Mevlid-i Halil Camii'deki mezar başları (Güler, 2019)

Mezarlar baş tipine göre incelendiğinde; fes, sarık, kavuk, sarıklı takke, silindirik başlık, kadiri tacı, sikke, tarikat başlığı ile birbirinden ayrı 6 başlık tipi görülmektedir. Mezar taşlarından 46 tanesinde fes, 16 tanesinde sarık, 3 tanesinde sarıklı takke, 1

tanesinde sikke, 17 tanesinde kavuk, 6 tanesinde silindirik ve 1 tanesinde de kadiri tacı görülmektedir. Mezar taşları süslemeleri açısından ele alındığında; bitkisel formlar, mimari formlar, geometrik formlar ile nesnel formlar şeklinde olmak üzere 4 ayrı süsleme tipi görülmektedir. Geometrik süslemelerde; daire, yarım daide, üçgen, baklava dilimi, yıldız, burgu, diş, testere dişi, ok ucu, yürek motifi gibi motifler bulunmaktadır. (Resim 4. 124) Mezar taşlarının 25 tanesinde bitkisel süslemede içerisinde; çiçek, yaprak, palpet, vazolardan çıkan çiçek motifleri yer almaktadır. Taşların 21 tanesi mimari süsleme içerisinde; mukarnas, kabara ve silme yer almaktadır. Mezar taşlarının 14 tanesi ile nesnel süsleme içerisinde; ay, yıldız, hilal tasviri, apolet, çarkıfelek, çintemani mezar taşlarının 5 tanesinde görülmektedir. Mezarlar gömü sayısı ile cinsiyetine göre araştırıldığında; Hazirede bulunan bir takım mezarlarda birden çok gömünün olmasından dolayı vefat edenlerin sayıları ile mezar sayıları arasında farklılıklar oluşmaktadır. Mezarların 137 tanesinde toplamda 220 erkek cesedi, 112 tanesinde ise toplamda 197 kadın cesedi bulunmaktadır (Güler ve Güler, 2017, s.24- 26).

Resim 4. 124. Mevlid-i Halil mezar taşları (Güler, 2019)

4.2.5. Rızvaniye Camii (Rıdvaniye Camii/ Aziz Thomas Kilisesi)

Balıköl'ün kuzeyinde yer alan cami, 1736 (H. 1149) senesinde Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa aracılığı ile inşa edilmiştir. Bölgede yaşayan halk arasında ‘‘Zulümiye Camii’’ ismi ile anılan yapı, 1736 tarihinde Vali Ahmet Rızvan (Rıdvan) Paşa’nın gayretleriyle köhne bir sinagogun üzerine yaptırılmıştır. Yapı, mihraba paralel olup 3 kubbeden oluşmaktadır. Caminin doğu köşesinde tek şerefeli minaresi bulunmaktadır. Yapının, harim kısmının giriş kapısı iki renkten oluşmaktadır. Harim kısmı her yönden açılan pencereleriyle aydınlık bir mekandır. Yapının süsleme olarak en dikkat çekici yeri giriş kapısıdır. Yapının kapısı ahşap olup tek bir çivi dahi çakılmadan geçme-kakma (kündekari takniği) teknikleriyle meydana getirilmiştir. Kapının üzerindeki süslemeler içerisinde bitkisel formlar ve geometrik formlar yer almaktadır. Cami avlusunun kuzey tarafında ise medrese bulunmaktadır (Türkiye Kültür Portalı) (Resim 4. 125).

Yapının avlusunu çeviren medresesiyle şehrin en büyük yapı topluluğunu oluşturmaktadır. Gelenekçi bir yapı ve mimariye sahip olan bu yapı Lale Devri’nde bile Anadolu’da yenilik isteyen gelişmelere örnek teşkil etmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında divan edebiyatımızın ünlü şairlerinden biri olan Nabi’nin yetiştiği Şanlıurfa şehrimiz aynı kültürün yıllarca simgesi olmuştur. Rızvaniye Camii’nin kible duvarı gölün hemen yanında bir bina gibi yükselen 3 kubbeli yapının avlu kısmına güneydoğu tarafındaki portalinden girilmektedir. Yol seviyesine aşağıda kaldığından dolayı 5 basamaklı merdivenden aşağı doğru inilerek kapıya ulaşılmaktadır. Kapıyı sınırlandıran kemer az biraz yuvarlak olup onun da dışında merkezden simetrik biçimde dağılan siyah renk ve beyaz renk taşlardan oluşmuş sivri at nalı biçiminde bir başka kemer kapının dikdörtgen çerçevesi ile sonlanmaktadır. Portal kemeri üzerinde bulunan palmet formları, simetrik bir şekilde dağılan diğer kemerin ortasında yer alan pembe renk taş üzerine kabartma şeklinde işlenmiş olup oldukça zengin bir görünüm yaratan bitki motifleriyle süslenmiştir (Alper, 1895, s. 227-229).

Harimin giriş kapısı iki farklı renk malzemedan yapılmıştır. Harim kısmı pencerelerle aydınlatılmaktadır. Yapıda dikkat çekici kısım giriş kapısıdır. Ahşaptan yapılmış olan giriş kapısı üzerinde bulunan panolar içerisindeki saksılardan yükselen dallar ile rumiler 17. yüzyıl süslemelerini yansıtmaktadır. Yapının inşa tarihinden kalmış

kapısı ahşap süslemeli olduğu için Urfa camileri içerisinde tek bir örnek teşkil etmektedir (Akbıyık, 2014, s. 163).

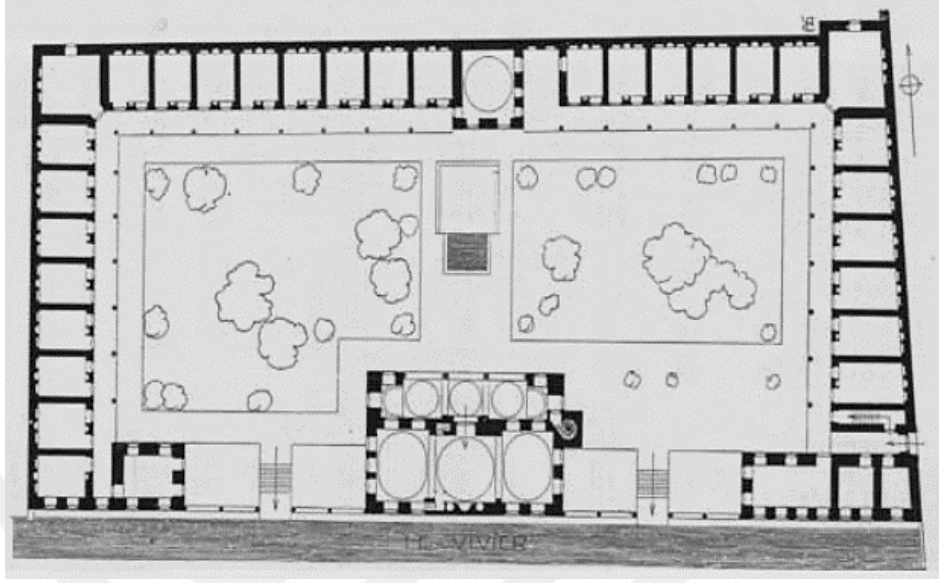
Yapı, Bizans Dönemi'ne ait olup Aziz Thomas Kilisesi'nin yerine yapılmıştır. Yapı, avluyu çevreleyen medresesi ile bir yapı topluluğu teşkil etmektedir. Harım kısmının kapısı üzerinde bulunan, avluyu çeviren medresenin dersane mescidi cephesinde yer alan ve H. 1149/M. 1736 tarihli yazıtta cami ile medresenin Rıdvan Ahmet Paşa'nın çabalarıyla yaptırıldı bilgisini taşımaktadır. Yapının vakfiye kısmı H. 1153/M. 1740 yılında Şanlıurfa'da Şer-i Şerif Meclisi tarafından yapılmıştır. Dönemin valiliğini yapan Rıdvan Ahmet Paşa'nın sert bir mizahı olduğundan yapının inşası esnasında çalışanlara baskı yapmasından kaynaklı camiye "Zulumiye Camii" de denilmektedir. (Resim 4. 126) Yapı, düzgün kesme taşından inşa edilmiştir. Yapı, geniş dikdörtgen planlı olup mihrap duvarına boydan boya dizilen 3 kubbeyle örtülüdür. Mihrap önü kubbesi silindirik olup yan taraflarda yer alan kubbeler ovaldir. 3 gözlü son cemaat alanı ön kısmından 2 adet sütuna, yanlarından duvarlara oturturulan 3 kubbeyle kapatılmıştır. Yanlarda bulunan kubbeler ise yarım kubbeler ile genişletilmiş ve son cemaat mekanının döşemesinde beyaz renk, gri renk, pembe renk mermerlerden meydana gelen mozaik kakma tekniği ile yapılan kare panoda sekiz kollu yıldız kompozisyonu bulunmaktadır. 1900'lü yılların başlarında caminin son cemaat yeri cephesinde bulunan beş tane damlalık (çörten) her birinin aşamalı olarak 3 dizi şeklindeki taş konsollara oturduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Bu konsollar ile çörtenler günümüzde mevcut değildir. Mihrap, beyaz renkli kalker taşı ile kahverengi mermerlerin alması bir şekilde dizilmesiyle yapılmıştır. Kavsarası beyaz kesme taş mukarnaslar ile bezenmiştir. Taç bölümünde yüksek kabartmaya kazılmış palmet sırası bulunmaktadır. Mihrap kemerinin köşelerinde bulunan şebeke oyma 2 kabara rozetten sol tarafda yer alan dairesel bir doğrultu çevresinde dönen palmet motiflerinden meydana gelen bir düzenleme, sağ tarafta yer alanında düşey doğrultuda dikey ile çapraz kırık hatların uzunluğu 120 dereceyi bulan bir bezeme yer almaktadır. Mihrabın 2 tarafındaki is odası ile biten kandil nişleri Şanlıurfa camilerinin ilk örnekleridir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 62; Keskin, 2011, s. 123-124).

Yapıya giriş kapısından itibaren avlu kısmına kadar beşik tonoz ile örtülmüş bir dehlizden geçilerek ulaşılmaktadır. Delhizin solunda günümüzde tek katlı olan ancak önceden 2 katlı, çıkmalı bir şekildeki kısım caminin imamevi olduğu düşünülmektedir. Bu kısımdan avlu kısmına bakıldığında sol tarafta camisi ve minaresi, orta kısımda

namazgah, havuz ve hücreler önünde devam eden revaklar yapının bulunduğu külliyesi için mimari ve estetik bir zenginlik örneğidir. Medrese revakları güneydoğudan-güneybatıdan gölün kıyısına ulaşmaktadır. Caminin iki tarafında birer bina ile medrese tarafından kıyıda baştan başa uzanan farklı görünüşte olan birer kemer sırası ile bağlantı kurmaktadır. Bu kemerler zarif ve bazık sütunlu olup tepelik gibi 2 aşamalı tepe çıkıntıları ile taçlandırılmış tepeliklerin üzerleri palmet motifleri ile bezenmiş kemerlerdir. 5 tane gözden oluşan kemerlerin ortasından abdest almak için 8 basamaklı bir merdivenle su derecesine inilmektedir. Bir taraftan yapının cephesinde bulunan 3 dilimli nişlere yerleştirilen pencereler ile yukarda yer alan dik kubbe şekilleri ile imaret Suriye geleneklerini işaret ederken, bir diğer yandan da korkuluk duvarı gibi tek sıra halindeki kemerlerin şekilleri doğulu şekiller ile barok anlayışında yapılmış bir dekoratif unsurdur. Caminin ana mekanı Halil'ür-Rahman Gölü'ne paralel yatık dikdörtgen bir plan içerisinde yer almaktadır (Alper, 1895, s. 229).

Caminin giriş kapısı üzerinde bulunan ve Nabi'nin ruhuna ithaf edilmiş 15 adet beyitten oluşan yazıtta caminin H. 1129/M. 1716 yılında Ahmet Paşa'nın çabasıyla inşa edildiği belirtilmiştir. Avluyu saran revaklı medrese odalarından kuzeyde bulunan kubbeli ve büyük olan odanın avlu kısmına bakan tarafında H. 1139/M. 1726 tarihli yazıtında Ahmet Paşa'nın ismi yazılmaktadır. (Resim 4. 127-128). Mihrap önü kubbesi silindirik, yan kubbeleri oval şekildedirler. 3 gözlü son cemaat mekanı kubbeyle örtülüdür. Doğuda ve batıda yer alan kubbeler yanlara doğru yarım kubbeler ile genişletilmiştir. Kubbeler yanlarda duvarlara, ön kısımlarda iki tane sütuna oturmaktadır. Minberi, balkon biçiminde olduğundan dolayı minbere duvar içerisinde bulunan bir merdiven ile çıkılmaktadır. Mihrap nişi iki renkli taşlardan yapılmıştır. Yapının inşa yılından kalan ahşaptan yapılmış müezzin mahfilinin alt bölümüne zarif çıtaların çakılması ile geometrik desenler oluşturulmuştur. Çıtaların boş kalan yerlerine kalem işi ile çiçek formları ile bezenmiştir. Caminin geçme-kakma teknikleriyle yapılmış olan ahşap kapısı üzerindeki süslemeler 18. yüzyıl süsleme sanatını aksettirmektedir. Yapının kapısı ahşap süslemeleri yönünden Şanlıurfa'da yapılan tek örnektir. Caminin doğu duvarına yapışık halde olan minaresi kesme taştan yapılmış olup tek şerefelidir. Yapının minaresi sonradan Kara Meydan Hüseyin Paşa Camii'nin minaresinein yapılmasında örnek teşkil etmiştir. Doğu cephesinde yer alan avlu kapısı ve caminin giriş kapısı Diyarbakır camilerinde de görüldüğü gibi 2 renkli taştan meydana gelmiştir. Cami mekanına giriş kapısının köşelerinde bulunan birbirlerine zincir biçiminde dolanmış yılan

kabartmaları önceden bir tapınak olan Selahaddin Eyyubi Camii'nin pencerelerinde yer alan kabartmaların bir tekrarı halindedir (Kürkçüoğlu, 1993, s. 39-41).

Resim 4.125. Rızvaniye Camii planı (Kürkçüoğlu, 2013)

Resim 4. 126. Rızvaniye Camii (2024)

Caminin ana mekanına son cemaat mekanından girilmektedir. Kemerler arasında yer alan 2 adet sütun orijinal olmayıp 20. yüzyılın başlarında yapıda gerçekleştirilen bir onarım esnasında değiştirilmiş ve caminin son cemaat mekanının üzerini örten 3 kubbeyi

birbirinden ayıran sivri kemerler bulunmaktadır. Kemer kısımlarından kubbe kısımlarına geçiş üçgenler ile sağlanılmıştır. Son cemaat yerinin kapısının her 2 yanında yer alan düz silmeli pencerelerle ana mekana geçiş sağlanmıştır. Giriş kapısı, imarethanenin girişi ile Diyarbakır'da bulunan eserlerde de rastlanılan siyah renkte ve beyaz renkte taşlar ile bezenmiştir. Giriş kapısı kanatlarının üzerinde ve kapının üstünde yer alan yazıt orijinaldir. Kapı, yapının inşası esnasında M. 1722 tarihinde inşa edildiği ve üzerinde bulunan 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'ne ait süslemelerinden anlaşılmaktadır. Yapı her ne kadar bakımsız olsa da 263 yıl öncesinden orijinal bir şekilde bugüne ulaşmayı başarmıştır. Yapının kapısı Şanlıurfa'da yapılmış ahşap bezemeli eserlerin en eskilerinden olup 2 kanattan meydana gelmiştir. Birbirinin simetrisi halinde yapılan ve her 2 kanatta da 2 tane dikdörtgen, 6 adet kare aynalar kakma tekniği ile oluşturulmuştur. En üstte yan yana duran 2 kare aynanın üzerinde lale, karanfil gibi bitkisel motifler bulunmaktadır. Ortada yer alan dal üzerinde yer alan karanfilden başlayıp sağ ve sol yanlara doğru birer yarım palmet çıkmaktadır. Bu aynaların altında bulunan dikdörtgen aynalarda bir vazıo içerisinden çıkan laleler, sümbüller, çiçekler, karanfiller, şakayıklar gibi bitkisel motifler görölmektedir. En üstte yer alan karanfilin iki tarafında birer altı kollu yıldız görölmektedir. Vazonun üzerindeki bir şakayık ve kulpların üzerindeki rumiler oldukça dikkat çekicidir. Kıvrımlı dallardan çıkan laleler ile yapraklardan meydana gelen bir çerçeve bu kompozisyonu çevrelemektedir. Bu dikdörtgen aynaların altında ikişer kare aynada bir vazıo içinden çıkan dallar üstünde çiçek motifleri, ortada bulunan dalın üzerinde de bir karanfil motifi görölmektedir. Alt kısımda yer alan dikdörtgen aynalarda rumi, palmet ile şakayıklardan meydana gelen simetrik bir kompozisyon görölmektedir. Köşelerde bulunan yarım palmetlerin uçları çatallı rumiler halinde kıvrılmaktadır. En altta yer alan kare aynalarda, orta kısımda stilize edilmiş bir hurma ağacı, yanlarında uçları rumiler ile son bulan simetrik bir kompozisyon görölmektedir. Aynaları saran 6 yapraklı çiçek motifleri ve bir hançer yaprağından oluşturulmuş motifler tekrarlar halinde yer almaktadır. Kapının birisinde benzer şekilde tekrarlanan ortasında 6 yapraklı bir çiçek onunda hemen alt kısmında lale motifleriyle süslenmiştir. Bu kapıdan ana mekana geçildiği anda dikkatleri kendi üzerine toplayan bir başka mimari elemansa giriş kısmının hemen sağında bulunan duvarın içine gömülmüş şeklindeki merdivenden çıkılarak ulaşılan müezzin mahfilidir. Ahşap malzemenen yapılmış olan müezzin mahfilinin tavan kısmında benzer özellikler görölmektedir (Alper, 1895, s. 229-231).

Resim 4. 127. Rızvaniye Camii avlusu (2024)

Medresenin vakfiyesinde dershanesinin muttasılinda bir kütüphanenin var olduğu belirtilmekte ve bu kütüphanenin dershanenin batısında yer alan oda olabileceği düşünüldüğü gibi sundurmanın içerisinden arkaya çıkan bir merdiven kütüphanenin bugünkü betonarme olabileceği düşünülmektedir. Buraya Bağdat'tan el yazması kitaplar getirtmiştir. İsimleri ile anılan kitapların sınıfları ile kaç tane oldukları ise şöyledir: 5 adet Mushaf-ı Şerif, 30 adet Kur'an-ı Kerim yapıda bulunması şartı ile 18 adet ilm'ül-lüga, 5 adet ilmü's sarf, 15 adet ilm'ün-nahiv, 15 adet ilm'ül-meali, 10 adet ilmü'l mantık, 2 adet ilmü'l adab, 11 adet ilmü'l kelim, 41 adet ilmü't-tefsir, 53 adet ilmü'l-hadis, 5 adet usulü'l hadis, 15 adet usulü'l-fıkıh, 71 adet ilmü't fıkıh, 10 adet ilmü'hikme, 6 adet ilmü'n nücüm, 1 adet ilmü'l muhadarat, 10 adet ilmü'tarih, 13 adet Farisi ile 16 adet Türki, 7 adet cüziyyat ile birlikte toplamda 349 adet cilt mevcut olup nevi ile sayıları bilinmeyen bazı kitaplar ile ilmü'l-fıkha ait 15 adet cilt sonradan eklenmiştir. H. 1316/1319/1321 tarihine ait Maarif Nezareti Salnamelerinin kayıtlarına dayanılarak kütüphane içinde toplam 200 adet kitap yer alırken, 1326 tarihine ait Halep Vilayeti Salnamesinin kayıtlarına göre toplam 700 adet kitap bulunduğu yazılmaktadır. Burada bulunan kitaplardan bugüne ulaşan olmamıştır. Ancak bulundukları dönemden kalan cami mekanı içinde bir vitrinde korunan tezhipli 2 adet Kur'an-ı Kerim'den bir tanesi çalınmış olup bir diğer Kur'an-ı Kerim ise 1984 senesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün aracılığıyla Ankara'ya yollanmıştır (Memiş, 1997, s. 335-337).

Yapının ahşap müezzin mahfilinin tavan kısmı birbirine paralel eşit aralıklara sahip olan çıtaların geometrik bir şekilde sıralanması ile üçgenler elde edilmiş olup bu

üçgenlerin her biri içine 3 kollu gerilmiş birer altıgen oturturulmuştur. Bu altıgenlerin ortalarına yarıküre halinde ahşaplar yerleştirilmiştir. Tahtalar arasındaki boşluklar beyaz, lacivert ve sarı renkte çiçekler ile süslenmiştir. Tavanın ortasında yer alan altıgenin orta parçasının her kenarından üçer olacak şekilde toplamda 18 tane palmet aşağıya doğru sarmaktadır. Yapı, 2 sivri kemer ile 3 kısma ayrılmıştır. Caminin mihrabı önünde yer alan kısım kare şeklinde olup geriye kalan kısımlarda kareyi andıran dikdörtgen plan tipindedir. Bu kısımlar enlerine oranla 2 kat yüksekliğine sahip sivri kubbeler ile kapatılmıştır. Pandantifler kullanılarak kubbe kısımlarına geçiş sağlanmaktadır. Mihrabın ön kısmında yer alan kubbe yan taraflarda yer alan kubbelerle oranla daha yüksek tutulmuştur. Yanda yer alan kubbeler kareye yakın dikdörtgen bir mekânı örttüğünden dolayı hafif oval şekildedir. Yapıda son zamanlarda gerçekleştirilen onarım çalışmaları esnasında kubbe kısımları sökülüp üstlerindeki kurşun örtü feshetilmiş ve sekizgen şeklinde kasnak ilave edilerek tekrardan sade kesme taşla kaplanmıştır. (Resim 4. 129) Cami mekanının bulunduğu kuzey tarafta 4, güney tarafta 4, doğu tarafta 2, batı tarafta 3 olmak üzere toplam 13 adet pencereyle aydınlatılmıştır. Mihrap, girişte yer alan kapıların tıpkısı şeklinde renkli taşların simetrik bir biçimdeki kompozisyonu at nalı biçimindeki kemer nişi içinde bulunmaktadır. Cami mihrabı bir nişten meydana gelmekte olup kavzara kısmındaki mukarnası ile stalaktitli sivri bir kemer ile son bulmaktadır. Mukarnas ile stalaktitler birbirinden farklı renklere boyanmıştır. Bunların alt kısmında ise pembe renk mermer ile oluşturulmuş düz bir duvar frizi bulunmaktadır. Bu kısımlardan kaideye kadar olan kısımda yatay biçiminde üçgen dişlerin tekrarından meydana gelen siyah renk ve beyaz renk taşlar ile oluşturulmuş bezeme bütün mihrap nişini kaplamaktadır. Mihrap nişinin her iki tarafında pembe renk taştan başlık, üzeri bitkisel motifler ile süslenmiş köşeli birer kolun bulunmaktadır. Cami mihrabının iki yanında duvar içerisine mumlukların yerleştirilmesi için yapılmış nişler yer almaktadır. Silme üstte bir dizi palmet ile mihrabı sonlandırmaktadır (Alper, 1895, s. 231).

Resim 4. 128. Rızvaniye Camii avlu ve sütunları (2024)

Resim 4. 129. Rızvaniye Camii ve Balıklıgöl (2024)

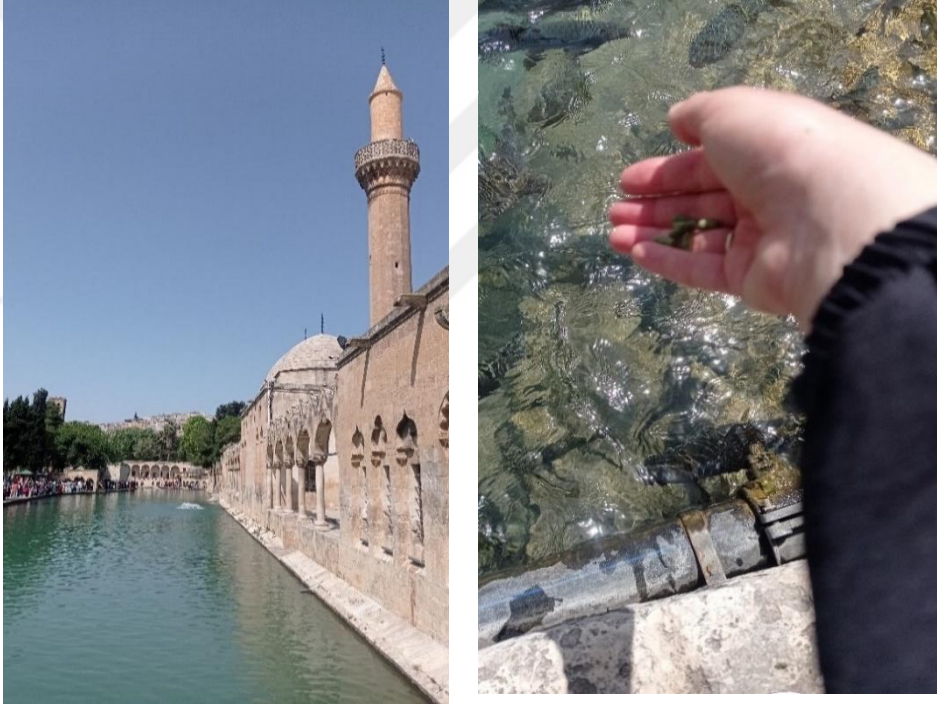
Rızvaniye Medresesi'nde Hacı Mustafa Bey'in müderrislik yaptığı 1317 senesinde 30 öğrenci, 1319 senesinde 20 öğrenci, 1321 senesinde 21 öğrenci öğrenim görmüştür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Abide ve Yapı İşleri Dairesi'ndeki 20/1 nolu dosyasında Rızvaniye Medresesi'nin 1963 yılında yapılan restorasyonu ile bilgi içeren bir rapordan anlaşıldığına göre söz edilen yılda medresenin aslına zarar vermeden mevcut olan izlerden yararlanılarak onarılmış ve bacaları olan hücrelerin numunelerine bakılarak inşa edilmiş yapının inşaatında bulunan taşlar çürütülme işlemi uygulanarak çıkarılıp aynı tip taşlar ile yapılmış, tonozlar üzerinde yer alan topraktan meydana gelen dam örtüsünün sürekli bir şekilde su almasından dolayı harap olan bazı tonozlu hücreler baştan yenilenmiş, toprak kısımlar yerlerinden kaldırılıp dış görünüşüne zarar verilmeden betonarme düz tabliye oluşturmak üzere korunmuş ve helalar tamir edilerek su sistemi yapılmış, pencereler ve kapısı yenilenmiş, döşeme tesisatı eski kotunda blokajla betontan yapılan zemin üzerine eski tip taşla baştan inşa edilmiştir. Bu restorasyon çalışması sonrasında medresenin girişinde bulunan 3 adet odanın Şanlıurfa Vakıflar Müdürlüğüne, öbür odaları ise öğrenci yurduna çevirilerek değerlendirildiği de tutulan rapordan anlaşılmaktadır. Rızvan Ahmed Paşa elinden H. 1149/M. 1736 yılında medreseyle aynı zamanda yaptırılan Rızvaniye Camii, dikdörtgen planlı bir yapı şeklinde tasarlanmıştır. Yapı, üç tane kubbeyle örtülmüştür. Ortada yer alan kubbe yandaki kubbelere oranla daha büyüktür. Ortada bulunan kubbe yanlarda yer alan kubbelere göre üç tane kubbe ile örtülmüş olan son cemaat yeri içten yarım kubbe biçimindeki mekanlar ile genişletilmiştir. Kubbelere sivri kemerler aracılığıyla birbirinden ayrılmıştır. Son cemaat mekanının kuzey yönüne bakan tarafında 3 sivri kemeri bulunmaktadır. Bu kemerlerden 2 adeti yarım, 4 adet sütuna oturmaktadır. Ortada yer alan sütun yapıda yapılan bir restorasyon çalışması esnasında değiştirilmiştir. Güneyde bulunan medrese odalarının pencereleri ile caminin göle paralel olan güney cephesinde yer alan 4 adet pencere nişi, iki yanda yer alan kemer dizisi ile bütünlük teşkil etmektedir. Dış portalde olduğu gibi iki renkten oluşan kesme taşlardan yapılmış giriş kapısının hafif yuvarlak kemeri siyah renk içinde mekik biçiminde beyaz renk taşlar ile bezenmiş onun da üzerinde yapının inşa kitabesinin yer aldığı sivri kemer bulunmaktadır. Giriş kısmı üstte taçlandırılmış basık kemerler ile bir silmeyle kuşatılmış ve giriş nişinin yanlarında zencerek şeklinde yılan kabartmaları yer almaktadır. Caminin ana alanı 3 sivri kubbe ile örtülmüştür. Kible duvarının olduğu kısımda 2 yarım payeye oturtturulan kubbelere diğer taraflardan duvarların üzerine oturmaktadır. Kubbe, kasnakları içten taçlandırılmış niş dizileri ile kuşatılmıştır. İki sivri kemer ile birbirinden ayrılmış olan kubbelere geçiş yan kubbelere bulunan küresel üçgenler ile mihrap önü kubbesinde pandantifler ile sağlanmıştır. (Resim

4. 130) Orta kısımda yer alan iki sivri kemerin üçe böldüğü caminin ana mekanının orta kısmı kare şeklinde yanları hafif dikdörtgen planlıdır. Yapının ana mekanı pencereler aracılığıyla aydınlatılmıştır. Yapının doğu duvarına bitişik olan kare kaideli minaresine çıkmak için son cemaat mekanının doğuda bulunana penceresinin içinden sağlanılmaktadır. Kare kaideli çokgen biçimindeki gövdeye dilimli kemerler ile yuvarlağa geçişi sağlayan pabuç kısmı bağlamaktadır. Mukarnaslar ile stalaktitler ile geçilen şerefenin korkuluk kısmı sekiz köşeli geometrik şekillerden meydana gelen bir şebeke ile kuşatılmıştır. Rızvaniye (Rıdvaniye) Camii'ne ait 1199 yılında yapılmış gravürlerde görülen soğan tipi kubbeler ile mihrap duvarı üzerinde yer alan üçgen alınlık caminin köklü bir değişim geçirdiğinin kanıtıdır. Ayrıca caminin doğu yönünde yer alan hücrelerin göle bakan cephesinde bulunan köşk günümüzde mevcut değildir. Yapıdaki kubbeler kurşun plakalar ile örtülmüş ve kaynak yapılmamış bir durumda iken 1967 senesinde uygulanan restorasyon çalışmalarında son cemaat mekanı ile minare dışında harim kısmı tamamen yıkılmış olup eski haline benzer şekilde kesme taş kullanılarak baştan inşa edilmiştir. Mihrap ile minber külahı gibi kısımlar muhafaza edilerek yerlerine geri konulmuşlardır. Kubbelere sekizgen kasnak ilave edilerek kurşun örtü kaldırılmıştır. Urfa Valiliği ve Urfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı'nın işbirliğiyle 1992 senesinde yapılan restorasyon çalışmalarında medrese ile caminin pencerelerine demirden yapılmış kafesler, ahşaptan yapılmış doğramaları tekrardan yapılmış ve caminin son cemat yerinde bulunan döşeme taşlar değiştirilmiştir. Kible duvarının Balıklıgöl'e (Resim 4. 131) temas sağlayan kısmında yer alan beton bant taşla örtülmüş, medreseye ait odaların dökülmüş olan sıvası tekrar yapılmış, duvarlar kazınarak çürütme işlemi uygulanmış, sıvanın altına elektrik ağı çekilmiş, helalar tekrar yapılarak şehrin kanalizasyon şebekesine yapılmış, bahçe düzenlenmesiyle taşları bozulan namazgah ile havuz baştan yapılmış, medreseye ait 35 hücreden 15 adeti İslam Araştırma Merkezi haline getirilmiş ve Şanlıurfa Harran Üniversitesi'ne tahsis edilmiş, geriye kalan öbür hücreler ise şehirdeki vakıflara verilmiştir (Memiş, 1997, s. 337-344).

Resim 4. 130. Rızvaniye Camii içi ve mihrabı (Kürkçüoğlu, 2013)

Resim 4. 131. Rızvaniye Camii ve Balıklıgöl içindeki kutsal balıklar (2024)

4.2.5.1. Rızvaniye Cami kitabeleri

a) Rızvaniye Camii iç mekanına giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe, 15 elips içine yazılmış, her bir elips 2 mısradan oluşmaktadır. Kitabenin içeriği şu şekildedir (Resim 4. 132):

Barekallahü zehi camiı yapan yapı
Olsa payanda değerine çarh-ı minâ
Resmî ranayı pesendide ruhi Cemşid
Bilgisi rif'atı eflake hacalet ferma
Güzelliğinin aynası havz-ı Halilü'r-Rahman
Misli hariçde görölmezliğe güya ima
İttisalinde bu nev medreseyi şerefi
Eylemiş saik-i tevfik hem aguş-i rıza
Nam-ı nisbine hoş müesssis (daniye?)
Andelihan-ı nevasazi-i nühul alim
Sadr-i ikbalde bani-i ser efrazını Hak
Eylemiş ilmi kemaletle fahr'ül-vüzera
Zatı bir nüsha-i nayab künuz-i hikmet
Nutk-ı canbahş-i yenabi hüzn-i şita
Çarh-ı temkin ü vekaretden eder istihya
Munzama rayi zerrinle dünya re'fet
Hebbeza nümuzec ihyasıdır iklim-i Ruha
Bu iki nev yapıdan eyleye Allah mebrur
Haşre dek aldıra şahinşehi kadere dua
Mebbas-ı ilmi şeriat ola hem medrese
Hem ola cami pakinde ibadete sala
Sahib'ül-hayrini hatalardan edüp hem mahfuz
Saklıya necl-i necibende hatıradan bila
Bu ikimüessesenin vaz'ı esas-i yekser
Oldu bir sal-ı şerefbaşede çünkü ihya
Tabi u saf huş ayende eda tarihi
Asla tahsisle bu ta'miyeyi gördü reva
Ruhi Nabi demiş olsun bu mevkiye tarih
Camii pak-i felek menzilet Ahmed Paşa
Yıl: H. 1149/M. 1736.

Kitabe, "feilâtün/feilâtün/feilâtün/feiül" vezninde yazılmıştır. M. 1712 yılında ölen Divan Şairi Nabi'nin ruhuna bahşedilen, bu şehirde şiiri kaleme alan Nabi'nini ismi

mevcut değildir. Kitabede; ‘‘Tanrı bu ibadet yerini yapanı mukaddes etsin. Çünkü ibadet mekanı, gök kubbeye destek olmuştur. Cemşid’in ruhu da onun inceliğinin fotoğrafını sevmiştir. Onun büyük ilmi, alemleri utandırtmıştır. Güzelliğın yansıması Halil’ür-Rahman Gölü’dür. Onun eşı benzeri bulunmaz. Yakınındaki medrese uygun bir şekilde Allah’ın rızasına nail olmuştur. Aynısı olanlara oranla daha güzel bir kurum olan medresenin bülbülü misali okuyabilen, arı misali çalışan din adamları vardır. Allah, Ahmed Paşa'yı saadeti zamanında menzillerinden üstün tutarak, kâmillik ve ilim ihsan etmiş, onu vezirlerin kıvanç duyduğu kişi haline getirmiştir. Onun kimseyi, bilgelik hazinesinin bulunmaz bir hüsnası yapmıştır. Onun söylevi insana can veren kaynak ile hüznü kıştır. Muhakeme edebilen akıl, onun inceliğine sevgisini vermiştir. Felek, onun gurur ile ağır başlığından utanmıştır. Altın gibi görünüşü ile dünyaya acır. Şanlıufa'nın iklimi yaşamının hoş bir örneğidir. Bu 2 yapıyı Allah hayırlı kılsın. Kıyamet gününe kadar alemlerin hükümdarına dua ettirsin. Medresesi meshep ilminin öğretildiği yer olsun, camisinde ise sürekli ibadet yedilsin. Tanrı bu hayatın malikini yanlışlardan korusun, soyunu kötülüklerden uzak tutsun. Bu 2 kurumun inşası hayırlı bir yılda birlikte atıldı, tarihini yerine getirmekte tabı ile safı gezel gelmiş, orijinaline döndürmek sureti ile ta'miyeyi uygun görmüştür ki Ahmed Paşa yaptırmıştır. ‘‘Burada ebced hesabıyla bilinen araştırmacı yazar Mahmut Karakaş son dize toplandığı zaman 1151 sayısı ortaya çıkar. Bu sayıdan 2 yokluk manasına gelen Na-Bi çıkarılınca yapının inşa tarihi kabul edilen H. 1149/M. 1736 tarih ortaya çıkmış olur.’’ Demiştir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 69-Karakaş, 2012, s. 144-147).

Resim 4. 132. Rızvaniye Camii giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe (2024)

b) Rızvaniye Camii Medresesinin kuzeyindeki derslane mescidin kitabesinde:

Ahmed-i el Paşa benna haza'l yapı

Sa'iyallahu fi irsaihi

Misrtani min el-beyt'l-aher

Vefaka'l-tarih fi mebnaihi

Rabbena ömrü bikadlike baniiyen

Beyti ilmike essestü liiyyaihi

Yıl: H1149 (M. 1736).

“Medreseyi Ahmed Paşa'nın yaptırdığı yazılmış olup son mısradaki H. 1149/M. 1736 tarihi belirtilmiştir” (Kürkçüoğlu, 2013, s. 69).

c) Urfa'nın önemli ziyaret alanlarından biri olan Balıklıgöl'ün kuzeyinde yer alan yapı, camiye saran odalar ile gölün kıyısında yer alan kemerleri şık bir görünüm sergilemektedir. Bizans Dönemi'ne ait St.Thomas Kilisesi'nin yerine yapılan caminin giriş portalı üstünde bulunan, 30 satırlık Celi-Ta'lik ile yazılan kitabeden de anlaşıldığı üzere cami H. 1149/M. 1736 tarihinde Osmanlıların Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır, ibarelerine yer verilmiştir. Kitabenin okunuşu ise şöyledir:

Barekallahü Rabbi Cami eden de yapı

olsa payenda seza nef'ine çarh-ı mina

Resmi ruğası pesendide ruhi cemşid

İlmi rif'ati eflake hacedet ferma

Hüsünün aynası havz-ı Halilü'r-Rahman

Misli hariçte görülmezliğe güya ima

İttisalinde bu nev medrese-i zi şerefi

Eylemiş saik-i tevfik hepagaş-ı rıza

Nam-ı nasibine güzel...

Andeliban nevasaz-ı fuhul-ü ulema

Sadr-ı ikbalde bani serefrazını Hak

Eylemiş ilmi kemalat ile fahrül-vüzera

Zatı bir husha nayab getir hikmet

Nutk-ı canbahşi yenabi-ifünun-ı şetta

Hüsünü tedbirine dilbestedir aklı faal

Çarh-ı temkin vekarında eder istihya
Muntazam rayı zeriniyle alem rafet
Nabza numuzec ihyasıdır iklimi Ruha
Bu 2 tür binanın eyleye Allah mebrur
Kıyamete dek aldıra şahınşeh-i devrana dua
Mebbas-ı ilmi meshep olsun hem medresesi
Hem olsun cami pakinde ibadete sala
Sahibü'l-hayrı yanlışlardan idip mahfuz
Saklıya necl-i necibinde hatırdan...
Bu 2 kurummu vazı esası yekse
Oldu bir sal-ı şeref bahşede çünkü ihya,
Tab-u saf-ı huş ayında eda tarihi
Asla tahsis ile bu tamiyeyi gördü reva
Ruh-ı Nabi demiş olsun bu mevkiye tarih
Cami-i pak-i felek menzilet Ahmet Paşa
Yıl: 1149.

“Nabi” isminin geçmesinden dolayı kaynaklarda kitabenin Nabi tarafından yazıldığı düşünülmekte olsa da yazıtın tarihi Nabi'nin de ölüm tarihi olan H. 1124/M. 1712 tarihten çok sonraya rastlamaktadır. Bu duruma göre kitabeyi Nabi'nin yazmış olması mümkün değildir. Yazıtta geçer “Ruh-ı Nabi söylemiş olsun bu mevkiye tarih” mısrası tarihin Nabi'ye arz ettiğini belirtmektedir. Kitabe tarihinin bugüne kadar yanlış bir şekilde algılanmasından ötürü şimdiye kadar yapılan çalışmalarda caminin inşa tarihi hakkında çeşitli rakamlar öne çıkmış ve cami ile medresenin farklı dönemlerde inşa edildiği kabul edilmiştir. Oysaki yazıttamedrese ve camiden; “Bu 2 nef yapı...”, “...bu 2 kurumun vazı esası yekse, oldu bir sal-ı şeref bahşeden çünkü ihya” halinde birlikte bahsedildiği gibi cami mekanının bu tarihten önce inşa edilmiş olması Rıdvan Ahmet Paşa'nın valilik yaptığı zamana tarih açısından uygun düşmez. Ta'miyeli tarihin bulunduğu son beyitin Ebced karşılığı 1151'dir. Nabi, verilen tarihte öldüğüne göre “Ruh-u Nabi” sözcükleri (2 rakamını) çıkarırsak 1149 tarihini elde ederiz, medresesinin aynı tarihi taşıması ikisinin de aynı zamanda yapıldığının kanıtıdır.”

ç) Medrese dershanesi üzerinde yer alan celi sülüs ile yazılan kitabenin okunuşu şu şekildedir:

Ahmed'ül- Paşa bena hazel bina
Sarıyallahi fi arsaihi
Mısra-i san minel beytil-ahir
Vafık'üt-tarihi fi mebnaihi
Rabbena ömrü bifazlike baniye
Beyt-i ilmike esestü li-ihyaihi
Yıl: 1149 (Memiş, 1997, s. 329-332).

4.2.5.2. Rızvaniye Camii'nin mihrabı-minberi ve müezzin mahfili

Mihrap nişinin 2 yanında bulunan köşeli sütunlar pembe renk taş başlıktan oluşturulmuş ve üzerinde bitkisel motifler yer almaktadır. Mihrabın yan kısımlarında duvar içerisine mumluklar yerleştirilmesi için yapılmış nişler yer almaktadır. Mihrabın üzerinde bulunan silme bir dizi palmetle son bulmaktadır. Mihrabın sağındaki ilk pencerenin içerisinde yer alan merdivenden duvarda konsol olarak asılan minbere çıkılmaktadır. Minberin üzerinde ahşaptan yapılmış piramit külah 2 tam, 2 yarım sütuna oturmaktadır. Minberin taş malzemeden oluşturulmuş olan Bursa tipi kemerlere oturtulan taban ile şebekeli korkuluk alanı şehirde benzerleri arasında en ilginç ve dikkat çekici olanıdır. Yapının minaresi doğu cephesinde bulunmakta olup son cemaat yeri ve ana mekanın kesiştiği yerde kare kaideye oturmaktadır (Alper, 1895, s. 232).

Caminin mihrabı beyaz renkli kalker taşı ile kahve renkli mermerden farklı şekillerde dizilmesiyle yapılmıştır. Mihrap nişi ise mermer ve kalker taşının zikzak bir şekilde sıralanmasıyla oluşturulmuştur. Kavsarası beyaz kesme taş mukarnaslar ile bezenmiştir. Taç bölümünde kabartma şeklinde kazılmış palmet sırası bulunmaktadır. Mihrap kemerinin dolguları üzerinde bulunan şebekeli oyma iki kabara rozetten sol tarafta yer alanda dairesel bir eksen çevresinde dönen palmetlerden meydana gelen bir kompozisyon sağ tarafta ise yer alanda düşey eksen çapraz ile dikey çizgilerin 120 derecelik açılar ile birleşmesinden 6 kollu yıldız formları ile altıgenlerin arasındaki boşluklardan meydana gelen bir bezeme unsuru yer almaktadır. Mihrabın yan tarafındaki is odası ile biten kandil Şanlıurfa camileri içinde bir ilki teşkil etmektedir. (Resim 4. 133) Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğlu Ömer Paşa H. 1194/M. 1780 yılında Yengi Çarşı içerisinde yer alan Kutbiye Camii onardığı sırada babasının inşa ettirdiği Rıdvaniye Camii'ndeki nişleri bu caminin mihrap kısmının her 2 tarafına da yapmıştır. Balkon biçimindeki

minber kısmına duvar içerisinde yer alan merdiven ile çıkılmaktadır. Minberin kesme taş korkuluk kısmı Hızanoğlu Camii minber korkuluk kısmında olduğu gibi aynı boyda olan tam ile yarım sekizgenlerin kesişerek ve çatışarak aralarında altıgenler ve kareler meydana getirdiği oyma bezemelidir. Yapının ahşaptan yapılan müezzin mahfilinin alt bölümüne ince sopaların çakılması ile geometrik formlar meydana getirilmiş ve sopaların boş kalan yerleri kalem işi renkli çiçekler ile bezenmiştir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 63: Keskin, 2011, s. 124).

Mihrabın iki tarafında da aydınlatma amacıyla mum ya da şamdanların konulduğu nişler ve nişlerin üst kısımlarında birer kabara yer almaktadır. Mihrabın sağ tarafında bulunan balkon şeklindeki minbereye sağ tarafında yer alan pencerenin içine yapılan merdiven ile çıkılmaktadır. Yarım dört sütuna oturan minber, küçük bir mazgal pencere ile dışarı açılmaktadır (Memiş, 1997, s. 339).

Resim 4. 133. Rızvaniye Camii mihrap ve müezzin mahfili (2024)

4.2.5.3. Rızvaniye Camii'nin kapısı ve minaresi

Yapının minaresi doğu cephesinde bulunmakta olup son cemaat mekanı ve ana mekanın kesiştiği yerde kare şeklindeki kaide üzerine oturmaktadır. Minare bölümüne son cemaat mekanının doğu tarafından yer alan pencere aracılığıyla çıkılmaktadır. Minare, kaidesinin üzerinde bulunan pabuç bölümünde 3 dilimli kemerler ile on iki

kenarlı bir gövdeye geçilmektedir. Minarenin şerefe kısmına geçiş ise palmet motifinden oluşan frizle başlamakta olup stalaktitler, mukarnas ile devam etmektedir. Şerefenin korkuluk kısmı geometrik şekiller ile bezenmiştir. Minarenin peteği ise yuvarlak bir şekilde devam edip üzeri çokgen kenarlı bir piramit külahla bitmektedir. Minare, klasik Osmanlı Devri minareleriyle benzerlik göstermektedir (Alper, 1895, s. 232).

Yapının doğusuna yapışık tek şerefeli, onikigen gövdeli ve kesme taştan yapılmış minarede bulunan süslemeler daha çok şerefe kısmında bulunmaktadır. Şerefe korkuluk kısmı aynı hizada birleşerek petek şekli meydana getiren altıgenler ve bunların da ortalarından geçen çapraz ile dik hatlarla 6 bölüme ayrılmıştır. Şerefe mukarnaslarının aralarında kalan boşluklara baş kısımları yukarı tarafa bakan kabartma halinde balık formları yapılmıştır. Mukarnasların altındaki kuşakta kabartma palmetlerden meydana gelen bir bordür bulunmaktadır. (Resim 4. 134) Caminin geçme ve kakma teknikleri ile yapılmış olan ahşap kapısı üzerinde bulunan panolarda içerisinde yer alan bir saksıdan çıkan dallar ve rumili düzenlemeler 18. yüzyıla ait süslemeleri yansıtmaktadır. (Resim 4. 135) Caminin inşasından kalmış olan kapısı Urfa camileri arasında tekdir. Yapının avlu kapısıyla caminin iç mekan giriş kapısı Diyarbakır camilerindeki gibi almaşık şekilde dizilmiş 2 renk taştan oluşturulmuştur. Kahverengi ile beyaz renkli mermerlerle yapılmış cami kapısının alındığında 4 dizi ile elips şeklindeki kartuşların içinde yazıt yer almaktadır. Kahverengi ve beyaz renk mermerin oluşturduğu kapının tahtalarına birbirlerine zincirleme şekilde dolanmış 2 yılan kabartması bulunmaktadır. Gövde kısımları 15 tane düğümden meydana gelen yılanların baş kısımlarında ayrıntıya yer verilmemiştir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 67; Keskin, 2011, s. 124).

Res. 134: Rızvaniye Camii minaresi (2024)

Caminin orijinal ahşap kapı kanatları oyma-kakma teknikleri ile süslenmiştir. Kapı, 18. yüzyıl süslemelerini yansıtmaktadır. Zengin bitkisel motifler ile süslenmiş olan kapıdan içeri girince yapının inşa tarihinden kalma müezzin mahfili görülmektedir. Ahşaptan yapılmış olan müezzin mahfiline giriş, sağ tarafındaki kuzey duvarı içerisinde yer alan merdiven ile çıkılmaktadır. Müezzin mahfilinin alt kısmında birbirine paralel ince çitalar ile oluşturulmuş altıgen ile üçgen formlar yerleştirilmiştir. Bu formların boş kalan araları çiçek motifleriyle süslenmiştir. Koyu kahverengi, beyaz ve pembe renkli kesme taşlardan meydana getirilmiş olan mihrabın iki yanında bulunan yarım köşe sütunlarının başlıkları bitki motifli pembe taşlardan oluşturulmuştur. Başlıkların hizasında yer alan düz pembe frizin altında iki renkli taşlardan yatay bir şekilde devam eden zikzaklar ile düzenlenmiş, üst tarafında yer alan mukarnaslar sivri at nalı kemer ile kuşatılmıştır. Mihrabı saran dikdörtgen silme üstte bir palmet dizisi ile sonlandırılmıştır (Memiş, 1997, s. 339).

Resim 135: Rızvaniye Camii giriş kapısı (2024)

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

5.1. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde yer alan kiliseden camiye çevrilmiş bazı yapılar ele alınarak değerlendirilmiştir. Söz konusu amaç doğrultusunda turizm açısından da oldukça önemli olan bu yapılara değinilerek günümüzdeki durumları gözler önüne serilmiştir. Adı geçen yapılar, Diyarbakır'da Diyarbakır Ulu Camii (Mar-Toma Katedrali/Büyük Bakireler Tapınağı), Şanlıurfa'da Şanlıurfa Ulu Camii (Mor Stefanos/Kızıl Kilise), Fırfırlı Camii (12 Havarî Kilisesi/Aziz Havariler Kilisesi), Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johanes Prodromos Addai Kilisesi), Mevlid-i Halil Camii (Hristiyanlar Kilisesi) ve Rızvaniye Camii (Rıdvaniye/Aziz Thomas Kilisesi)'dir. Diyarbakır ve Şanlıurfa'da kiliseden camiye çevrilen yapılar, tarihsel olarak hem inançlar arası geçişin; hem de kent kimliğindeki süreklilik ve dönüşümün somut izlerini taşımaktadırlar.

Diyarbakır Ulu Camii (Mar-Toma Katedrali/Büyük Bakireler Tapınağı), 639 yılında bölgeyi ele geçiren Müslümanlar tarafından şehrin merkezinde yer alan en görkemli ve büyük bir tapınağın (Mar-Toma Kilisesi) ihtiyaçlardan dolayı camiye dönüştürülmesi ile yapılmıştır. 1091 yılında Büyük Selçuklu Padişahı Melikşah tarafından onarım gören yapının farklı dönemlerde de onarımlar gördüğü yapıdaki kitabelerden de açıkça anlaşılmaktadır. 1115 yılında ise geçirdiği deprem ve yangından ötürü kemerleri, sütunları, bezemeli taşları yıkılmıştır. Yapı, Diyarbakır camileri arasında transept plan tipinde yapılmış olup Erken İslam dönemine ait Şam Emeviye Camii'ne benzerliklerinden ötürü Anadolu Bölgesi'ne yansması olarak da yorumlanmaktadır. Diyarbakır Ulu Camii, Anadolu'nun en eski camisi ve İslam dininde 5. Harem-i Şerif olarak kabul edilmektedir. Cami, bir yapı topluluğu olup Hanefiler kısmı, Şafiiler kısmı, Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi'nden oluşmaktadır. Yapının giriş kapısının sağ ve solunda bulunan aslan ile boğa kabartmaları ise (gece ve gündüzün mücadelesi) o dönemde şehre egemen olan devletin gücünü ve kuvvetini simgelemekte olup günümüzde de büyük bir dikkat çekmektedir.

Şanlıurfa Ulu Camii (Mor Stefanos/Kızıl Kilise), eski bir sinagogun Piskopos Rabula'nın aracılığıyla St. Stephan Kilisesi'ne kırmızı renk mermer sütunlar kullanıldığından halk arasında "Kızıl Kilise (Mescid ül-Hamra)" ismiyle de bilinen bir

kiliseye dönüştürülmüş bir yapının üzerine yapılmıştır. Eski yapıdan geriye kalan avlu duvarları, sütunlar, sütun başlıkları ve çan kulesi günümüzde de mevcut olup caminin yapılış tarihi bilinmemektedir. Yapının 1170-1175 tarihleri arasında bölgede yaşayan Zengiler tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. Yapıda yer alan kitabelere göre yapı, 1684-1779/1780-1870 yıllarında onarımlar geçirmiştir. Payeler üzerine oturtulan 14 sivri kemer ile avlu kısmına açılan son cemaat yeri, Anadolu’da ilk kez Şanlıurfa Ulu Camii’de görülmektedir. Cami avlusunun kuzeybatısında kiliseden kalan duvarların çevirdiği bir mezarlık bulunmaktadır. Yapı, 2010-2011 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

Şanlıurfa Fırfırlı Camii (12 Havarı Kilisesi/Aziz Havariler Kilisesi), kilise olarak inşa edilmiş olup inşa kitabesi bulunmadığından dolayı kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Elde bulunan kaynaklara göre Van’da Varak Manastırı’nda yer alan, Hristiyanlık açısından oldukça önemli olan Varak Haçı’nın 1092 yılında Şanlıurfa’ya getirilerek buraya konulduğu düşünülmektedir. Yapıya Osmanlı Dönemi’nden kalan rüzgar gülü benzeri bir materyalden dolayı ‘‘Fırfırlı Kilise/Camii’’ denilmektedir. 1956 yılında kiliseden camiye çevrilen yapı ismi değiştirilmeden aynı isimle anılmaya devam etmiştir. Yapı, 3 nefli bazilikal planda düzenlenmiş olup batısındaki giriş kapısında pembe renkli mermer kullanılmıştır. Yapının çan kulesi ana giriş kapısı üzerinde yer almaktadır ve bu çan kulesi minare olarak kullanılmaktadır. Kilisenin apsis kısmı, yapı camiye dönüştürüldüğünde duvarla örülerek pencereye çevrilmiş olup yapının pencerelerinden biri de mihraba dönüştürülmüştür. Yapının minberi taştandır. Taş işlemeciliği açısından zengin olan yapının en dikkat çekici kısmı, batı cephesi ile köşe kuleleridir.

Şanlıurfa Selahaddin Eyyubi Camii (Aziz Johanes Prodromos Addai Kilisesi), 457 yılında Piskopos Nona tarafından Vaftizci Yahya Kilisesi’nin yerine yaptırılmış olup bulunduğu bölgenin en görkemli ve en büyük kilisesi olduğundan katedral olarak da tanımlanır. Burada yapılan ilk kilise Selahaddin Eyyubi tarafından bir süreliğine cami olarak kullanıldığı için yapı, Eyyubi’nin adıyla anılmaya devam etmiştir. Yapı, kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş olup dikdörtgen planlı, 3 nefli bazilikal plan tipinde yapılmıştır. Kilise, 28 Mayıs 1993 yılında restore edilip camiye dönüştürülmüştür. Yapıda kiliseden kalan kısımlar pencere kenarlarında bulunan yarım sütunlar ve birbirine dolanmış şekilde yapılan ejder kabartmalarıdır. Yapı, 2010-2011 yıllarında onarılmıştır.

Mevlid-i Halil Camii (Hristiyanlar Kilisesi), Şanlıurfa Balıklıgöl'de yer almaktadır. Hz. İbrahim'in doğduğu mağaradan dolayı yapıya Mevlid-i Halil Camii denilmektedir. Yapı, elde edilen belgelere göre ise 5 büyük değişim evresi geçirmiştir. Birinci evrede, Seleukoslar Devri'nde yapının bulunduğu yere bir tapınak yapıldığından söz edilmektedir. İkinci evrede, Yahudilik Dönemi'nde aynı alanda bir havranın varlığından söz edilirken; üçüncü evrede, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde, M.S. 150 yılında burada bir Hristiyan Kilisesi'nden söz edilmektedir. Dördüncü evre Bizans Dönemi'nde, bu alana Urfa Aya Sofyası'nın yapıldığından bahsedilmektedir. Beşinci evrede, Osmanlı Dönemi'nde (1523) ise Muhammed Salih Paşa aracılığı ile burada bir cami yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Yapıya bu dönemde cami, minare, mozale, mezarlık, revaklar eklenerek bir külliye meydana getirilmiştir. Yapı, dikdörtgen bir plan doğrultusunda inşa edilen cami ile mağara arasında kalan duvar üzerine camiye dönüştürüldüğü esnada bir minare yapılmıştır. Bu minare dışında yapının güneydoğu ve kuzey batısında iki minare daha bulunmaktadır. Yapının kimi yerinde mermer; kimi yerinde kesme taşlar kullanılmıştır. Yapıdaki kitabelere göre 1816-1852-1855-1887-1951 yıllarında onarılıp odalar eklenmiştir.

Şanlıurfa Rızvaniye Camii (Rıdvaniye/Aziz Thomas Kilisesi), 1736 tarihinde Suriye/Rakka valiliğini yapan Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapının inşası sırasında işçilere sert davranan Rıdvan Ahmet Paşa'dan dolayı 'Zülümiye Camii' olarak da bilinmektedir. Yapı, dikdörtgen planlı, 3 nefli bazilikal bir plan tipinde inşa edilmiştir. Cami, mihraba paralel, 3 sahınlı ve tek minarelidir. Yapıda iki renk malzeme kullanılmış olup yapının en dikkat çekiçi kısmı ahşap kapısıdır. Kapı, bir tek çivi bile çakılmadan geçme-kakma tekniğiyle yapılmıştır. Kapının üzerinde bitkisel formlar ve geometrik desenler yer almaktadır. Şanlıurfa'daki camiler içinde tek örnektir. Caminin minaresi sonradan yapılmış olup onikigen gövdelidir, minarenin süslemeleri şerefe kısmında yoğunlaşmıştır. Yapıda aynı zaman da bir kütüphane ve bir medrese bulunmaktadır. Cami ve medresesi, 1967-1992 yıllarında onarılmıştır.

Hristiyanlık döneminde inşa edilen kiliseler, özellikle İslamiyet'in yayılması sonrası camiye çevrilmiştir. Bu dönüşümler genellikle yıkım değil, mevcut yapının korunarak işlevinin değiştirilmesi yöntemiyle gerçekleşmiştir. Camiye çevrilen yapılar genellikle uzun süreli kullanıma uygun şekilde yeniden düzenlenmiştir. Yeni dini işlevi destekleyecek şekilde iç mekânda mihrap, minber gibi unsurlar yerleştirilmiştir. Bazı yapılarda çoklu kullanım söz konusu olmuş, bir dönem cami sonra tekrar başka bir amaçla

kullanılmıştır. Bu yapılar, inançlar arası geçişin ve kent kültüründeki sürekliliğin temsilcileridir. Nitekim nhem dini, hem de kültürel miras değeri taşırlar.

5.2. Öneriler

Yukarıda örnek verdiğimiz bu taşınmaz kültür varlıklarımızın geçmişten günümüze kadar geçen zaman dilimi içinde insanların yaşadığı en büyük sorunlardan birisi de zannımca tarih ve medeniyetlerine sahip çıkamamalarıdır. İnsanoğlu tarih ve medeniyetlerine sahip çıkmazsa ileriki yıllarda tarihlerini ve medeniyetlerini öğrenmek isteyen nesillere bırakılacak bir uygarlık kalmayabilir. İnsanlar günümüzde tarihi alan ve yapılara gereken önemi vermediğinden dolayı zaman içinde yıkılıp yok olma ile karşı karşıya gelen taşınmaz ya da taşınır kültür varlıklarımız mevcuttur. Bu varlıklarımız hakkında insanların daha çok bilinçlendirilmesi ve resmi kurumların da bu konuda üstüne düşen görevleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmesi önem arz etmektedir.

Günümüze kadar gelebilen kültür varlıklarımıza sahip çıkmalı ve onları gelecek nesillere ulaştırabilmek için el birliğiyle elimizden geleni yapmalıyız; çünkü yüzyıllar boyunca süre gelen, birçok medeniyet ve uygarlığa el sahipliği yapan, kökenleri hakkında bilgi veren bu yapılarımız bizim nerden geldiğimizi, hangi coğrafyada yaşadığımızı, kültür ve medeniyetlerimizi, gelenek ve göreneklerimizi, yaşayış tarzlarımızı göz önüne sermektedir. Bu sayede biz insanoğlu kendi tarih ve geçmişimiz ile ilgili bilgiler öğrenmekteyiz. Ancak bir politik yöntem olan başka dine mensup bazı yapıların baskın olan dine ait mimariye dönüştürülmesi bizim geçmişin izlerini kaybetmemize sebep olmaktadır. Bu nedenle dini yapılar da dahil tüm kültür varlıklarının özgün hallerini de koruyarak günümüze ulaşmaları geçmişle bağ kurmamız adına büyük önem taşımaktadır. Restorasyon süreçlerinde çok kimlikli geçmişleri göz önünde bulundurularak yapıları koruyup yaşatmamız gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Akbıyık, M., (2014), *Şanlıurfa İlinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akok, M., (1969), Diyarbakır Ulu Cami Mimari Manzumesi. *Vakıflar Dergisi*, 8(196), 113-139, Ankara.
- Alper, M., (1987), İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa. *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri* (1985), ss. 221-233, İstanbul.
- Baş, G., (2006), *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boran, A. ve Erdal, Z., (2011), *Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescidleri, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mirası*, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları-3, Diyarbakır.
- Çakmak, A., (2012), Diyarbakır Ulu Cami, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 42, ss. 96-97, İstanbul.
- Güler, S. E., (2010), *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) Yayınları, Yayın No: 33, Şanlıurfa.
- Güler, G., (2019), Urfa Ulu Camii Haziresindeki Mezar ve Mezar Taşları Süslemeleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 42, s. 14152, DOI: 10.1748/kdeniz.5558104.
- Güler, G. ve Güler, M., (2017), *Mevlid-i Halil Haziresi, Haziredeki Mezar ve Mezar Taşlarının Envanteri, Tasnifi ve Değerlendirmesi*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Şanlıurfa.
- Güler, M., (2016), *Urfa Ulu Camii, I., Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016)*, Cilt: 2, ss. 198-226, Şanlıurfa.
- Haspolat, Y. K., (2014), *Beşinci Harem-i Şerif*, ISBN: 978-605-9064-2, e kitap, 144 ss. 632.
- Halifeoğlu F. M., Cesur C. ve Güleç A., (2017), Diyarbakır Ulu Camii Hanefiler Bölümünde Yer Alan Minber Kapısını Koruma Çalışmaları. *Restorasyon ve Konsevasyon Çalışmaları Dergisi*, Sayı. 20, Dicle Üniversitesi, ss. 3-10
- Karakaş, M., (2012), *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, T.C. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şehir Kitaplığı Dizisi: 22, Konya.

- Keskin, Y. Z., (2011), *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kuş, F., (2012), Urfa Ulu Cami, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 42/118/-119, Ankara.
- Kürtçüoğlu, A. C., (1993), *Şanlıurfa Camilerinin Tarihi ve Mimari Özellikleri Üzerine Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- Kürtçüoğlu A.C., (2013), *Şanlıurfa İli Camileri*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Memiş, M., (1997), Rızvaniye Camii ve Külliyesi, Harran Üniversitesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi III.*, ss. 329-347, Şanlıurfa.
- Ocaklık, B., (2022), *Dini Yapıların Açık-Yarı Açık-İç Mekanlarında İşitsel Peyzaj Algısının Değerlendirilmesi: Diyarbakır Ulu Camii Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özkurt, K., (2011), *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Yazı*, T.C. Diyarbakır Valiliği, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mirası, Diyarbakır.
- Selahattinoğlu, G. A., (2016), Diyarbakır'ın Cami Mimarisinin Kompozisyon Özellikleri. Nahcıvan Devlet Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, 1. *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 13-14-15 Ekim 2016, Elazığ, ss. 1404-1417.
- Tuncer, O. C., (2015), *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır Kültür ve Sanat Yayınları, 2. Baskı, Diyarbakır.
- Türkiye Kültür Portalı. <https://www.kulturportali.gov.tr>.
- Yılmaz, E. ve Eroğlu S., (2013), Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kiliseden Camiye Dönüştürülmüş Yapılar. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, ss. 1-12.